

ગુજ્જાની પ્રાચીન

છોટલાલ યતિ

અવન-ઐયરકર મંચમણા

બીકાનેર.

દિની સંપાદક અને પ્રાચીન

શ્રી સાધુભાગી દૈનપૂજ્યશ્રી

દુઃખીચંદ્ર મહારાજશ્રી સંપ્રદાયક

દિનેશુ આવક-મંડલ-રતનામ

આ પુસ્તકના ખર્ચનો હિસાબ

કાગળ, ડપાક અને બાઈન્ડીંગ	રૂ. ૫૦૦)
વ્યવસ્થા વિતાપનાદિ	રૂ. ૧૫૦)
સંપાદનાદિ	રૂ. ૧૦૦)
સમાવેશના, બેટ પુસ્તક અને કમીશન	રૂ. ૨૫૦)
	૧૦૦૦

મુદ્રક—

શ્રીજૈનશાસ્ત્રોદય પ્રેસમાં

મેનેજર બાલચંદ હીરાલાલે છાપ્યું.

ભાવનગર,

અર્પણ

શ્રી મોરવી સંઘને શ્રીમજ્જેનાચાર્ય પૂજ્ય શ્રી ૧૦૦૮
શ્રી જવાહિરલાલજી મહારાજની પાસે શ્રીમાન
પર્મવીર દુર્લભજી ત્રિભોવન ઝવેરીએ
અદ્વયર્થ [ચતુર્થ] વ્રત પાલન કરવાની
પ્રતિજ્ઞાની યાદગીરી અર્થે
સપ્રેમ સમર્પણ.

લી૦
આ પ નો,
છે ૨ે લા લ ય તિ.

पुस्तक श्री १००८ श्री जगदिलालजी महाशय के

दयागवानगारा सन्तानि और हिन्दी गुजराती पुस्तकें—

पुस्तक का नाम	आ.पा.	पुस्तक का नाम	आ.पा.
१ अनुकम्पा विचार	४-० २४	मुवाद्दु कुमार	४-०
२ परदेसी राजा	४-० २५	अहिमा मय	४-०
३ भारत धर्म	१-० २६	वेधाय शीला	१-०
४ अर्जुनमाली [संक्षेपमग०]	१-० २७	महाययं मय	२-०
५ नन्दन मगिहार	०-६ २८	धर्मव्याख्या	२-०
६ मायना	१-० २९	धर्म अने धर्म नायक [गु.]	१-०
७ सुदर्शन [हिन्दी-गद्य]	१-० ३०	सनाथ अनाथ निर्गम.	२-०
८ ,, चरित्र [,, गद्य]	१-० ३१	,, ,, ,, [गु.]	१-०
९ सुदर्शन चरित्र [गुजराती]	१-० ३२	सकल पुत्र हिन्दी	२-०
१० मदनरेखा	१-० ३३	,, ,, गुजराती	३-०
११ चूलगी रिता	१-० ३४	वीरचर चरित्र २. भा.	१-०
१२ जैन धर्ममें मानू किन्तु सेवा	१-० ३५	मत्स्यमर्षि हरिश्चन्द्र तारा	८-०
१३ परिचय [दयादान विचार]	३-० ३६	रक्षिमणी विवाह	४-०
१४ शास्त्रिभक्त चरित्र ३ भाग	०-० ३७	स्वादी और जैनधर्म	०-६
१५ मिल के वधू और जैनधर्म	१-० ३८	मजीबमुनि [चिदम्बाला]	६-०
१६ जिनरिख जिनपाठ	०-६ ३९	सती राजेमती	३-०
१७ मेघकुमार	५-० ४०	साधारण पाठ्य पुस्तक	२-०
१८ गानादक और धर्मोपकरण	१-० ४१	नदीमय [मूलपाठ]	३-०
१९ क्रासाद मुन [मूल]	४-० ४२	चित्रमय अनुकम्पाविचार	० १०
२० सदन मण्डन ४० १॥	४३	जकाहिर-ज्योति	६-०
२१ अस्त्रेय मय	२-० ४४	राजकोट व्याख्यान संग्रह क. २१	
२२ मय मय	२-० ४५	मयगहा-चरित्र हिन्दी	२-०
२३ मयगहा-टीका, अनुवाद क. १० ४६		,, ,, ,, गुजराती	२-०
२४ मयगहा-टीका, अनुवाद क. १० ४७		,, ,, ,, गुजराती	२-०

पुस्तकधारका पत्ता—जेटाल यति बीकानेर, B. K. S. K.

બે બેલ

શ્રીજૈન દિનેચ્છુ ધાવક મંડલ [રતનામ] તરફથી પાંચમું પુષ્પ
“સત્યમૂર્તિ દરિશંદ-તાન”નું ગુજરાતી ભાષાંતર જનતાની સેવામાં રજુ
કરતાં અને અત્યંત આનંદ થાય છે.

પૂજ્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી શ્રી જ્વાહિરલાલજી મદારાજશ્રીની વ્યાખ્યાન
શૈલીથી જૈન-જૈનેતર અનેક વિદ્વાનો અને રાજ્ય મદારાજશ્રી પાસે આકર્ષાયા
છે. પૂજ્યશ્રી કાઠિયાવાડ [ગુજરાત]માં પધારીને દેશ, જાતિ અને ધર્મ
પ્રત્યે દિનકર તથા મહત્વપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો આપી રહ્યા છે. એઓશ્રીના
ભૂતપૂર્વ વ્યાખ્યાનો કે જે ઉપરથી દિન્દી ભાષામાં તેનાં પ્રકાશન થયા છે
તેમના લાભથી ગુજરાતી જનતા વંચિત ન રહે એ હેતુથી આ અનુવાદ
પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે, અને આશા છે કે, રાષ્ટ્ર-ધર્મ-સમાજ-પ્રેમી
જંતુઓ આ પુસ્તકના વાચનદાર થોડા લાભ લઈ, પોતાનું કર્તવ્ય
જાળવવા પ્રેરણા મેલવશે તો અમે એ લીધેલ શ્રમ યત્ન કિંમિત
મૂલ્ય થશે ગણીશું.

આ અનુવાદ કરવામાં ‘સ્થાનકવાસી જૈન પત્ર’ના તંત્રી શ્રીયુત
શવનલાલ હનલાલ સંઘવીએ ધણો પરિશ્રમ લીધો છે અને બહુ જ
સુંદર રીતે કાર્ય જાળવ્યું છે. એ બદલ એમનો હું અત્યંત આભારી છું.

આ પુસ્તકના સંશોધક આદિ કાર્યોમાં શ્રીયુત ચાન્તિલાલ
વનમાળી શેઠનો ઉપકાર હું આ પ્રસંગે પ્રદર્શિત કરું છું. એમણે
આ પ્રકાશનમાં પછી અગત્યની સૂચનાઓ અને મહેનત લીધી છે તે
મટે હું એમનો ઋણી છું. અને શ્રી “જૈન દિનેચ્છુ મંડલ”ના કાર્ય
કર્તાઓ અને “જૈન ભારતરોડવ પ્રેસ”ના મેનેજર બાલગદ દીરાલાલ-
જાજીએ આ પ્રકાશનમાં જે સુંદર સહકાર આપ્યો છે તે બદલ અત્રે
બાજી માનવાની તક લઉં છું.

અમનગર, આશરુદાસ ૫

તા ૫-૨-૧૯૩૮

આપનો,

છોટેલાલ યતિ.

સત્યમૃતિ દર્શિશ્વંદ્રનારા

[હિન્દી આદ્યતિની સમાયોગનાનું સિંદાવલોચન]

પુસ્તકનું ક્યાન જનકદિને ગીતરમાં આવેલ દોષ જ્યાં
 ક્યાનું અસ્તિત્વગિત્વ કરવામાં સફળતા મળેલી રાષ્ટ્રનેવામાં આવે છે.
 બાવેનું ખૂબ જ બારીકાથી રિસેચ કરવામાં આવ્યું છે મદાગમને
 ધણી સફળતા મળી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આલોપાન્ત અદિંઆની કાવે
 સાથે શુભરાષ્ટ્રીવાનો મુયોગ યજ્ઞેને નેવામાં આવે છે. ધાર્મિક
 પુસ્તકોમાં આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીયતાનું મિશ્રણ બીજે કોણે નહીં જ
 જોખું નેવામાં આવે છે. — 'ત્યાગભૂમિ' અજમેર.

પ્રસ્તુત પુસ્તક સિદ્ધાંતી દ્રષ્ટિએ જોઈશું તો નિઃસંકોચ કહી
 શકાય કે, આ પુસ્તક આ વિષે લખવામાં આવેલા બીજા પુસ્તકો કરતાં
 ઘણી ચારી છે. વાતા મહોદયે દર્શિશ્વંદ્રના જીવનની પ્રત્યેક બાજુને
 શિક્ષાપ્રદ બનાવવાનો વયાસાધ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે અને તે પ્રયત્નમાં તેમને
 સફળતા પણ હીક મળી છે. — રાજસ્થાન સદેશ, અજમેર—

જેન ધર્મનાં મન્થોમાં વર્ણિત ક્યાનકના આધારે પ્રસ્તુત પુસ્તકની
 રચના કરવામાં આવેલી હોવાથી, યુગભૂ-કથિન દર્શિશ્વંદ્ર કરતાં પ્રસ્તુત
 દર્શિશ્વંદ્રને કોઈ જુદા જ રૂપમાં બનાવવામાં આગ્યા છે. તેમના પ્રારંભિક
 જીવનની કેટલીક ઘટનાઓ જે આજકાલિન મુખી હિન્દી સાહિત્યના કોષ
 પણ મન્થમાં નેવામાં આવી નથી તે આ પુસ્તકમાં વર્ણવવામાં આવી છે.
 ક્યાનકની સાથે સાથે નીતિ, ધર્મ અને સત્યાગ્રહની શિક્ષા આ-
 વવામાં આવેલી હોવાને કારણે પુસ્તકની ઉપયોગિતા ઘણી જ વધે
 જવામાં આવી છે. — સ્વરાજ્ય, ખંડવા—

પ્રસ્તુત પુસ્તક ઉચ્ચમાર્ગે અને ઉપમાઓથી જોતપ્રોત છે. પ્રત્યેક
 બી અને પુરૂષ પાકને પકનીય છે. — જૈનપથ પ્રદર્શક, આગરા-
 સિદ્ધાંતી દ્રષ્ટિએ સર્વ સાધારણને મટે આ પુસ્તક ઘણું
 લખેલું છે. — જૈન પ્રદર્શક, મુંબઈ—

પ્રસ્તાવના.

જે હરિશ્ચંદ્ર અને તારાનું ચરિત્ર વાંચી-સાંભળીને, ભારતીયો જ નહિ, બહારના વિદેશીઓ પણ મુગ્ધ બનતા સાંભળવામાં આવે છે; મુસલમાનો, ધાર્મિક મતભેદો છોડી, આંખોમાંથી અવિરત અશ્રુપ્રવાહ ભાગતાં સંભળાવ છે, એ જ દાનશિરોમણી, સત્યધીર મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર અને તેની પતિવ્રતા, શિશુદાત્રી, પતિહિતેચ્છુ, પતિસેવાને ખાતર, સાંસારિક સુખોને લાત મારનાર, મહાનમાં મહાન કષ્ટમાં પણ ધર્મ અં પતિસેવાને ન ત્યાગનાર ધર્મપત્ની, મહારાણી તારાનું ચિત્ર રજુ કરત પહેલાં, એ વિચારવું જરૂરનું છે કે, તેમની કયા કયા માટે ગાવા-સાંભળવામાં આવે છે, અને તેમના ગુણ ગાવાથી કે શ્રવણ કરવાથી મનુષ્ય શો લાભ થાય છે?

જગતનો એ નિયમ છે કે, જેના આચાર-વિચારમાં કૂરતા ભરે હોય છે, જે ધર્મને બદલે અધર્મને મહત્વ આપે છે, જે સત્યને ઠોક મારી અસત્યને અપનાવે છે, જેનું કાપું નિયમવિરુદ્ધ, બીજાઓને હાનિ કર્તા અને કુદરતના નિયમોથી પ્રતિકૂલ હોય છે, તે મનુષ્યનું ન સાંભળીને હુદય કંપી ઉઠે છે, શેષાંચ ખડા થાય છે, તેનું નામ લેવા કે સાંભળવાથી, ભોંકા નિરરકાર કરે છે. તે જીવતો ન રહેવાથી ભોંકા દુઃખ થતું નથી પરંતુ આનંદ થાય છે. તેના મરણ પછી કાંઈ નામ પણ લેતું નથી. અને જો કદાચ લે, તો તે બહુજ ઘૃણ્ય નજરથી. એવા મનુષ્યોથી માત્ર એવા જ ભોંકા પ્રસન્ન રહે છે જેઓની પ્રકૃતિ એમની પ્રકૃતિ સાથે મળતી જાયતી રહે છે. જે ઊંચડું, જે માણસ બીજાના દુઃખથી દુઃખી બનીને, તેને સદાય કર સમદર્શિ, સદાચારી, પાપખીર અને પરાપકારી છે, તે જીવિતાવસ્થા તો સૌને પ્રસન્ન રાખે જ છે, તિન્નુ તે મરણ પામતા-તેનાં જ દાનરો થા લાખે: વરો વીતી જવા છતાં પણ ભોંકા તેના નામનું આદરપૂર્વક સ્મરણ કરે છે. તેનાં ચરિત્રને વાંચે-સાંભળે છે અને

જગતમાં જેટલા જેટલા દાનવીરા થયા છે, જેટલા જેટલા સત્ય-
દી અને સત્યપાલક થયા છે, તે સૌમાં હરિશ્ચંદ્રનું સ્થાન મુખ્યપણે
નવામાં આવે છે. જધા લોકો કહે છે, કે ધન્ય છે હરિશ્ચંદ્રને, કે જેણે
માટે એક ટંકનું ભોજન પણ પાસે ન રાખ્યું અને શરીરપર
જરૂરી વસ્ત્ર રાખીને, પોતાની અને પોતાના પુત્ર તથા સ્ત્રીની
વિધ્વનની ચિંતા ન રાખતાં, રાજ્યપાટાદિ સમગ્રું દાનમાં આપી દીધું.
જેટલું જ નહિ, બલકે, વચનદ્વારા સ્વીકારેલી દક્ષિણા, પાસે એક પૈસો
પણ ન હોવા છતાં, જરોજર ચોક્કસ મુદ્દને આપવાની પ્રતિજ્ઞા ઉપર દૃઢ
થા અને સ્ત્રીને વેચી તથા પોતે પણ વેચાઇને, પોતાના વચનનું પાલન
પૂર્ણ. આ ઉપરાંત પણ પોતાની રત્નામિતી [ભાંગણી] ના કંટુ શબ્દો
વચનતાપૂર્વક સદન કરતા રહ્યા, અને એ સમયનું સ્મરણ કરીને કેનું
કોર હૃદય કંટુથી દ્રવિત થાય નહિ, કે જ્યારે આટલું સંકટ વેકયા
છતાં પણ સ્મરણમાં અર્ધ-રાત્રિને સમયે પોતાના એક ના એક પુત્રનું
અપ્પ જોઈને, તેમ જ પોતાની અર્ધાંગનાનો વિલાપ સાંભળીને પણ સત્યથી
અભિત ન થયા, તથા કર લીધા વગર, પોતાના પુત્રનો અગ્નિસંસ્કાર
ન થવા દીધો !

હરિશ્ચંદ્રની જેમ તોય પણ જગતની પતિવતા સ્ત્રીઓમાંની એક
હતી, જે પોતાના પતિને કર્તવ્યથી પરાંગમુખ્ય અને વિલાસમાં મગ્ન
થયેલ જોઈ, સાંસારિક સુખોને નિલાંબલી આપી, તેમને પોતાના કર્તવ્ય
પથપર લાવવામાં અને વિલામિતાના સાગરમાં દુભતા બચાવવામાં તત્પર
થઈ ગઈ. એક ટંકનું ભોજન મલવાની આરા ન રહેવાની પરિસ્થિતિ
ઉત્પન્ન થવા છતાં, પણ રાજ્યમુખને જુલો, પતિની સાથે સાથે વનનાં
અસહ્ય દુઃખો મદન કરવામાં અને પોતે દુર્ગરો સેવિકાઓ વડે સેવાતી,
તે વાનનું પણ લાજ ન કરતાં, પતિની સાથે મજુરી કરવામાં જ આનંદ
માનવા લાગી. એટલું જ નહિ, પણ પતિના વચનની રક્ષાને માટે પહેલાં
પોતે પણ વેચાઈ. એક માણસનું પેટ ભરવા માટે જે પૂરું ભોજન
નથી, એટલા જ ભોજનમાં પુત્રને પણ ભોજન કરાવ્યું અને તેમાં રોને

જે ભારતભૂમિને હરિશ્ચંદ્ર, તારા અને રોહિત જેવા રત્નો ઉત્પન્ન
 ॥નું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, જે અયોધ્યામાં તેમનો જન્મ થયો,
 કાળમાં તેઓ થયા છે. જે વંશને તેમણે જન્મ લાધને ગૌરવાન્વિત
 । છે એ બધાને આધુનિક લોકો ધન્ય માને છે.

જેમ ગાયમાં કામધેનુ આદર્શ મનાય છે, તેમ કથાઓમાં હરિશ્ચંદ્ર
 । આદર્શ છે. તેને આદર્શ માનીને તે પ્રમાણે આચરણ કરનારઓથી
 ૫ હમેશાં દૂર જ રહ્યા કરે છે અને તેઓની ઉન્નતિ દિન-પ્રતિદિન
 ૧૫ પામે છે.

છેવટમાં અમારે એટલું જ નિવેદન કરવાનું રહે છે કે પૂત્યશ્રી
 દારાજનાં વ્યાખ્યાનો શાસ્ત્રીય ભાષાં અને શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંત અનુસાર
 ૧૫૫૫ છે; છતાં કાર્યકર્તાઓ તરફથી ભૂલો થવા સંભવ છે. તેથી આ
 પ્રવૃત્તિમાં કોઈ એવો દોષ વાંચનારને દ્રષ્ટિગોચર થાય તો તેણે અમને
 જાણવવા કૃપા કરવી. કોઈ ત્રુટી જણાય તો તે અમારી છે, પરંતુ
 ૧૫૫૫ મદારાજ તેમાંથી તદ્દન મુક્ત છે. વાંચક કોઈ દોષ પરત્વે અમારું
 ધન ખેંચશે તો તે સુધારવા અમે બનતો પ્રયત્ન કરશું. છુદોતુ કિં બહુના ।

રત્નલાભ,
 અપારી પૂર્ણિમા
 સં. ૧૯૯૧ વિ. }
 ૧૫૫૫

ભવહીય,
 વર્દભાણુ પીતલિયા પ્રેસીડેન્ડ,
 બાલચંદ્ર શ્રીશ્રીભાણ સેક્રેટરી.

તૈયાર છે.

તૈયાર છે.

પત્રકારે લેખરના કાગલ પર

ભગવતીચુત્ર મૂલ અને મૂલાર્થ સદ

(ભાગ ૧ થી ૬ થયે) ભાગ ૧-૨-૩ તૈયાર છે.

દિન ૮૨૬ બાગના ૨-૮-૦ સંપૂર્ણ રા. ૧૫-૦-૦

લખો—પં. હીરાલાલ દંસરાજ

ભમનમર,

અનુક્રમ.

પ્ર. વિષય	પૃ. પ્ર.	વિષય.	પૃ.
૧ રાજ્ય સંસ્થા	૧	૧૧ કાંચીયાં	૧૪૦
૨ માનવ સંસ્થા	૧૧	૧૮ આત્મચિંતા	૧૪૭
૩ મનના પાંચ ભાગો	૨૧	૧૯ આત્મ-વિકાસ	૧૫૨
૪ રાજ્યની સંસ્થા	૨૫	૨૦ આત્મજની દાસી તારા	૧૭૫
૫ રાજ્યની સંસ્થા	૨૬	૨૧ કાંચીયાં દાસદરિયા	૧૮૮
૬ રાજ્યના માન	૨૭	૨૨ સ્વતંત્ર રાજ્ય	૧૯૭
૭ રાજ્ય સંસ્થા	૨૮	૨૩ નિરંતર રાજ્ય	૨૦૨
૮ રાજ્ય	૫૬	૨૪ વિપતિનું વર્ણ	૨૧૦
૯ વિશ્વામિત્રનો પાત્ર	૬૧	૨૫ નમ્યાનમા	૨૨૧
૧૦ ન્યાયસમમાવિશ્વામિત્ર	૭૦	૨૬ અનિમ કસોટી	૨૩૧
૧૧ રાજ્ય દાન	૭૮	૨૭ વિશ્વામિત્રનેઅયોધ્યા	૨૩૬
૧૨ મીસન	૮૬	૨૮ નમ્યાનમા મમા	૨૪૩
૧૩ પ્રાન અને વિશ્વામિત્ર	૧૦૮	૨૯ પુનરાગમન	૨૫૧
૧૪ મરીન વેશમાં રાજ્યકુટુંબ	૧૧૫	૩૦ પુન રાજ્ય પ્રાપ્તિ	૨૬૦
૧૫ પ્રાનને ઉપદેશ	૧૨૦	૩૧ રાજ્ય અને દીકરા	૨૬૫
૧૬ વનના વટેમાર્ગ	૧૨૮	૩૨ ઉપસંહાર	૨૭૧

પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં :—

૧ યતિ છાટેલાલ ઠે. રાંછીચોક	બીકાનેર
૨ રાવનલાલ છાત્રલાલ સંઘવી. પંચભાષીની પાઠ	અમદાવાદ
૩ ગુરુદિપ્તિનંદન કામલિય. ગાંધીરોડ	અમદાવાદ
૪ જૈનભાસ્કરદાસ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ	અમનગર
૫ જ્યોતેશ્વર મોદુનલાલ ડોસાભાઈ શાહ	રાજકોટ
૬ જૈનધર્મ પ્રસારકસભા	ભાવનગર
૭ શાહમંત્રી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ	રાજકોટ

સત્યમૂર્તિ

[હરિશ્ચંદ્ર-તારા]

ક્રમ ૧ હું

રાજનો મોહ

સૂર્ય નદાને કિનારે આવેલી અયોધ્યા નાગની નગરી પ્રસ્તુત
ના નામક હરિશ્ચંદ્રની જન્મભૂમિ અને રાજધાની માનવામાં આવે છે.
હીની અધિકનાવાળા પ્રદેશમાં, એક તો નૈસર્ગિક મુગ્ધતા દેખા છે,
સાંચ વળી અયોધ્યાનગરી' જેના કુદરતી સૌદર્ય અને મદનાના વર્ણ-
માં મન્દેશનાં પૂલોનાં પૂલો જઈએ પડ્યાં છે ભરતન સમજેલ,
ગિલનાથ, અગ્નિવંશ, અનન્તનથ આદિ નીચુંકરી અને શ્રોતા સંદે-
શના મહાપુરુષોને ઉત્પન્ન કરનાર નૈરાશ્ય અયોધ્યાને જ પ્રાપ્ત થયું છે.

અંગે, ખાનખા, સરખનડીના તરફર ઉપનડી જેમ દોમી રહ્યું હતું. આ અંગે, ખાનખા નિવસીએ મુંદરના અને સ્વચ્છતામાં આ ઉપનડીના પુરપાની માફક પ્રતિન થતા હતા. પુરપેમાં જેમ સુખમનો યુગ છે તે જ પ્રમાણે ત્યાંના પેલો જામગનાને માટે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેમ જ તેઓની આ જામગના અને સુખે, કોરના ઉપર અચાનક ઊઠવાની તેમની રિયનિ એ કોર વરગુપર છે, જેને કાળી કહે છે. એમ પ્રમાણે અંગે, ખાનખાસીએમાં, ત્યાં નમના, જામગના અને પરાપકારથી સુખે હતી ત્યાં તે યુગેની રિયનિને માટે, તેમનામાં વીરતા થી કોરના પણ હતી.

જે માણસ કેવળ નમાનિતસ રહે અથવા કેવળ કોરને કોર ન રહે, તો સંભારવ્યવહારમાં તે એક-એક મળાનો નથી. જે માણસ સાકરના જેવો દોષ છે, અર્થાત્ જેમ સાકર ખેડમાં મૂકવાથી તો ખિંચાળ આવે છે, પણ ચરીખા મારવાથી ધમ પડેલાં છે, તે જ પ્રમાણે જે માણસ સદયુગેની સાથે તો નમ, જનાં કુયુગેની સાથે કોર રહે છે તે જ માણસ સંસારવ્યવહારમાં કુસસ મનાય છે. અગ્રુ.

આ અંગે, ખાનખા પુલવાડીમાં એક કુસ એવું હતું, કે જે પોતે પનુ સુગધિત હતું અને પોતાની સુખધી બીજાં કુસોને પણ સુગધિ કરી નિધુ હતું. અખિસ સંભાર આ કુસને ઉત્તમ મળાનો અને તેની પ્રશંસા કરતો આ કુસનું નામ હતું 'શાન્ત હરિશ્ચંદ્ર'. હરિશ્ચંદ્ર ત્યાં, અવધ નિવાસીઓમાં ઉત્કૃષ્ટ મનાનો, ત્યાં જ તેનામાં સુખે, જામગના અં કોરતાના યુગે પણ વધારે હતા.

કુસ, જે એમ સમજે કે હું સ્વતંત્ર છું ડાળીને આશ્રિત નથી એટલે ડાળી ઘાંધ કામની નથી અને જે ડાળી એમ સમજે કે હું માગપર ગાત્ર બોજી રહે છે, એનાથી અને ઘાંધ લાગ નથી તો બને જોખા નહ સર્ધ જાય. કુસ ત્યાંસુધી ડાળી પર છે ત્યાંસુધી તેની જોખા છે અને ડાળીપર જ્યાંસુધી કુસ છે ત્યાં સુધી જ તે ડાળી.

શોભા છે. એ જ પ્રમાણે જો મોટાઓ એમ સમજે કે ‘હું’ મોટા છું અને બીજા લોકો નુબ્ત છે’ અને ન્હાનાઓ એમ સમજે કે ‘આ મોટાઓ અમારું કાંઈપણ જગાડી શકતા નથી, અમે તો સ્વતંત્ર છીએ,’ તો કામ ચાલી શકતું નથી. એમ થવાથી તો બંનેને હાનિ પહોંચવાનો સંભવ છે. પોતપોતાના ધર્મને સમજીને, ત્યારે મોટા એમ સમજે કે હું, ન્હાનાઓ હોવાથી જ મોટા છું અને એમણે જ મને મોટા બનાવ્યો છે, તથા ન્હાનો એમ સમજે કે મોટાથી જ મારી શોભા છે અને તેનાથી જ મારી રક્ષા છે, ત્યારે જ કાર્ય સુંદરરૂપે ચાલી શકે. રાજ અને પ્રજામાં આ વિચારોના અસ્તિત્વથી જ કદાપિ અશાન્તિ થતી નથી, તેમ પરસ્પર વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી.

હરિશ્ચંદ્રને પ્રજા અને પ્રજાને હરિશ્ચંદ્ર પ્રાણની જેમ પ્રિય હતો. હંમેશા એક બીજાના કસ્ટોડિયનની ચિંતા પરસ્પર કરતા હતા, એક બીજાને દુઃખમાં ધોક્ષવાનો કદી વિચાર સરખોએ થતો ન હતો.

હરિશ્ચંદ્ર માટે કહેવાય છે કે તે રામચંદ્રથી ૨૭ પેઢી પહેલાં, એક જ કુલમાં ઉત્પન્ન થયા હતા વૈશાનિકાનું કથન છે કે સંતાન પોતાના આપદાદાઓની સંપત્તિની સાથે જ, પોતાના પૂર્વજોના ગુણ, સ્વભાવ, સ્વાસ્થ્ય આદિને પણ પ્રાપ્ત કરે છે. એ જ પ્રમાણે હરિશ્ચંદ્રના ત્યાગાદિને જોતાં જો રામચંદ્રમાં રાજત્યાગનો ગુણ દોષ તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આંખાના વૃક્ષમાં જો ફેરીઓ લાગે તો તેમાં કદી વિરોધના!

જો કે હરિશ્ચંદ્ર એક ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, છુદ્ધિમાન હતા, પ્રજાની રક્ષામાં તન, મન, ધનથી જોડાયેલા રહેતા હતા, તથાપિ સંસારમાં ભાગ્યે જ એવા વિરલ મનુષ્યો નિર્જન છે જેઓ મુલાવરદાની ધૂનમાં ન આવ્યા હોય. મુલાવરદા પામીને, ઉન્મત્ત ન બનો ગયા હોય. મુલાવરદાની સાથે જ જો કદાચ ધનવૈજય પણ મળે ગયું તો સમજો કે પાંડવોને કાર્ પીવરતી દેવમાં આવ્યો, અને કદાચ મોરારુપેએ રાજસુ

પત્ર મળી આવે, તો પછી કહેવાનું જ છે કે, આવી રીતે માત્ર તે
મુશ્કેલીમાંથી આ ઉત્તર કહેતા અન્યથા નથી:—

મદ મરણિય ઔરિ વાગવડા, તેદિ પુતિ લીલી માત્ર ।
માદિ રિખાદય વાદની, વરદુ કવન કરવાં ॥

એક બીજા કવિએ કહ્યું કે:—

લોચનં પનગંદનાઃ પ્રમુદમશિરેકિતા ।
પંકજમધ્યનપાંચ, કિમુ વત્ર ચતુરવ્ય ॥

અર્થાત્:—યુવાનો, પનમંપત્તિ, પ્રમુદા અને અઠાનના એમાંથી
રેક અનર્થકારી છે. જ્યાં એ ચારે એક સાથે મળી હોય ત્યાંની તો
વાત જ ન પૂડે.

યુવાવસ્થામાં મરત રહેતો મનુષ્ય, આપ કામભોગમાં વધારે આસક્ત
રહે છે. તેને કર્તવ્ય અકર્તવ્યનું ધણું જ ઓછું જ્ઞાન રહે છે. તેનું
જ્ઞાન તો માત્ર અંતિમના સૌંદર્ય, તેના હાવભાવ વગેરેમાં જ રહે છે
અને તેમના સમયનો વધારે ભાગ એના જ કાર્યોમાં વ્યતીત થયા છે.
પુરુષની આવી અવસ્થામાં, જો કદાચ સ્ત્રી પણ એ પ્રકારની જ મળી
ગઈ, તે પણ યુવાવસ્થાને સીધે કામભોગની દાસી બની ગઈ, તો પછી
પુરુષની સાથે ને પોને પણ વિલાસની મોટી ખાઈમાં જઈ પડે છે અને
પોતાનો તથા પોતાના પતિનો નાશ કરી લે છે. પણ જો કદાચ સ્ત્રી
સાવધાન તથા વિવેકવાન બનો, તો તે પતિને પણ વિલાસમાં ફાંસી
અથાવી શકે છે અને તે પોને પણ બચી નવય છે.

આ યુવાવસ્થાથી પિયાચિનીએ, હરિશ્ચંદ્રને પણ દખાવ્યો. જો
કે તેણે હરિશ્ચંદ્રને વિલાસગ્રિય બનાવી દીધો, પરંતુ તે પરસ્ત્રી તરફ
તેનું જ્ઞાન લઈ જવામાં અસમર્થ બની. હાં, પોતાનો નવપરિણીત
સૌંદર્યની રાણી તારાના મોડપાશમાં હરિશ્ચંદ્ર જકૂર એવો તો સપડાઈ

એમાં કે તેને તારા વિના આખો સંસાર યતો (જક. શન્યવત્) દેખાવા લાગ્યો. તારા તેની આંખોની તારા ખની મધં અને તારા વગર તેને એક સુખ પશુ પસાર કરવી મુશ્કેલ થઈ પડવા લાગી. આ વખતે, મહારાજા હરિશ્ચંદ્ર કેવળ ઓ મુખને જ મુખ માની બેઠો. ઉડતાં બેસતાં, ખાતાપીતાં, તેને તારા, તારાની જ ધૂન લાગી રહેતી. દેશ અને રાજ્યમાં શું થાય છે, રાજ્યાધિકારીઓ પ્રજા સાથે કેવો વર્તાવ રાખે છે, પ્રજા મુખી છે કે દુષ્ટી વગેરે બાબતોની તેને લેશપશુ દરકાર રહી નહિ.

રાજા, ત્યારે પોતે પ્રજા તરફથી ઉદારીન ખની વિશ્વાસમાં ફૂખી જાય છે, ત્યારે પ્રજા તથા દેશની રી દશ થાય છે, તેના અનેક દર્શાંતો ઇતિહાસમાં મોજુદ છે. અહિં આ ભારતચત્રાટ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ અને મહારાણા ઉદયસિંહનું નામ આપતું ઉચિત ગણાયે. હરિશ્ચંદ્રના વિશ્વાસી ખની જવાથી અને રાજ્યકાર્ય તરફ નજર ન નાખવાથી આ દશા થવા લાગી. અધિકારી વર્ગ પ્રજાનું ધન શોષણ કરીને પોતાનું દિત સાધવા લાગ્યા અને પ્રજાનાં મુખદુઃખની ચિન્તા કરનાર કોઈ ન રહ્યું.

જેમ જેમ મહારાજા હરિશ્ચંદ્ર વિશ્વાસમગ્ન ખનતો જતો હતો, તેમ તેમ તેની કાન્તિ, સુંદરતા, વીરતા, ધીરતા, બુદ્ધિ, બળ વગેરેનો પશુ નાશ થતો જતો હતો. કોઈ કવિએ કયું છે કે—

કુલમાનઃપ્રવરઃકૃત્ત્વ-મીનાઃ દતાઃ પદ્મભિરેવ પદ્મ. I

एकः प्रमादी त कथं न हन्यते, यः सेवते पद्मभिरेव पद्म. II

અર્થાત્—દરજી. સાબગયાનાં વિષયમુખથી, હાથી સ્પર્શન્દિયના વિષયમુખથી, ખનંજ બાંખના વિષયમુખથી, બમરો નાનાના વિષયમુખથી, અને માછલી જીભના વિષય મુખથી નાશ પામે છે. તો જે એક જ માખૂસ આ પાંચે વિષયોનું સેવન કરતો હશે તે વગર એ.તે કેમ નહિ કરી જાય ?

એ જ પ્રમાણે, મહારાજ દર્શિશ્વરે આજી જીવના પતનને પથે જતા રહ્યો હતો. તેને તેનું જિમિન પણ લગ્ય ન હતું, કે હું અપરાધીને માને જઈ રહ્યો છું. એ દો એમ જ પારને કે સંસારમાં આજી જોડે પીળે આનંદ છે જ નહિ. અર્થાત્-ને પતનને તે આનંદ મળી રહ્યો હતો.

જો કે રાજા પેને વિચારપ્રિય બની ચૂક્યો હતો, પરંતુ રહી તારા મનુષ્ય અને વિવેચીત હતી એટલે તેના પર વિશ્વાસીતાને એવો પ્રભાવ ન પડ્યો. પતિની દયાને દેખી, તથા રાગીઓના મોટેથી પ્રભાવ દુઃખ, રાજ્યાધિકારીઓના અન્યાય અને ગાનગાયન ન લેવાને દીધે, પ્રભાવના પેનાના પતિની નિંદાને સાંભળી, ગણીને વિચાર થયો કે જે પ્રભાવની પાછળ ભાગ પતિ રાજા અને હું રાણી કહેવાઈ છું, જે પ્રભાવના પતનને અત્રે અમાગ ઉપયોગમાં લઈએ છીએ, જે પ્રભાવના દુઃખને મટાડી, તેની રક્ષા કરવી એ પતિનું અને એની સાથે જ મારું કર્તવ્ય છે, એ જ પ્રભાવનાં સુખદુઃખની ચિંતા ન કરતાં, પેનાની મોજ-મજમાં પડ્યા રહેવું, એ નર્કમાં લઈ જવા જેવી બાબત છે. પતિ, મારા જ કારણે મહેલની બહાર જતા નથી, મારા જ સૌંદર્ય પર તેઓ મુગ્ધ બની રહ્યા છે, તે માટે અને તથા મારા રૂપવૈવનને સંકેતોવાં ધિક્કાર છે, કે જે રૂપ, અને ચૈતન્ય મારા પતિને આ રીતે ભ્રમણમાં નાંખીને, કર્તવ્યભ્રષ્ટ કરી રહેલ છે; તેમજ તેમને આ લોકમાં કલ્યાણ તથા પરલોકમાં ગ્રન્થેમાર [શિક્ષાપાત્ર] બનાવી રહેલ છે. 'મારા માથે ક્યા કાર્યનો બોલો છે, હું રાજા સાથી કહેવાઈ છું' વગેરે બાબતોનું તેમને ધ્યાન ન રહેવાનું કારણ હું જ છું મારે જ લીધે, આને સુધારવાની અખંડ યશસ્વીતિમાં કલંક લાગી રહ્યું છે. જે પતિની આકૃતિ દેખતાં જ શાંતિ મળતી, જેનો ચહેરો ગુલાબના પુષ્પની જેમ હંમેશાં પ્રકુલિત રહેતો, જેમનું શરીર સ્પષ્ટ-પુષ્ટ અને સુસ્વરૂપવાન હતું, એ પતિની આજે કેવી દશા છે! આ વખતે તેઓ માત્ર-શુમારથી જ સુંદર દેખાઈ છે, પણ વાસ્તવિક સુંદરતા તો તેમને હાડી ગઈ છે અને તેનું કારણ

જ છું. મારા જ પ્રેમે, પતિના અંદર જેવા સુખદાયક સાંદર્ભમાં કલંક લગાડ્યું છે; પરંતુ શું પ્રેમ એવી નિરૂપ-દલકી વસ્તુ છે? શું પ્રેમ પતનને માર્ગે ધસડી જાય છે? શું પ્રેમ, સૌંદર્યનો આ પ્રમાણે ધાતક છે? શું પ્રેમી મનુષ્ય કર્તવ્ય માર્ગે પર સ્થિર નથી રહેતો? નહિ, નહિ, એવું નથી. જો પ્રેમ એવો હોય, તો સંસારમાં દોષ તેનું નામ જ ન લેત. પ્રેમ, પ્રેમ તો એ વસ્તુ છે કે જે ઉત્તમ તરફ પગરણ મંડાવે છે, તેજ, ઉત્સાહ અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરે છે, બલવીર્યની રક્ષા કરે છે, ઉદારતા અને ગંભીરતાને વધારે છે, તથા પોતાના કર્તવ્ય પંથથી દૂર વિચ્છિન્ન થવા દેતો નથી.

આ પ્રમાણે વિચારતાં, વિચારતાં રાણી ગંભીર ચિંતાસાગરમાં નિમગ્ન બની ગઇ. તે વિચારવા લાગી કે, જો પ્રેમ ખરાબ નથી તો પછી પતિની આ દશા થવાનું કાગળ શું છે? શું સ્ત્રીપ્રેમ ખરાબ છે? શું સ્ત્રીઓનો પ્રેમ એટલો દલકો છે? શું સ્ત્રીઓનું જીવન ચોટલું બધમ છે કે તેનાથી પ્રેમ કરનાર મનુષ્ય પતિત બની જાય છે? શું સ્ત્રીઓનો પ્રેમ પોતાના પતિના મશરૂપી અંદરમાને માટે રાહ જોવો છે? પણ જો એમ હોય, તો સંસારમાં દોષ સ્ત્રીઓનું નામપણ ન લેત. સ્ત્રીઓથી દંમેશાં દૂર જ રહ્યા કરત અને એને વિષની જેમ ત્યાગ્ય સમજત નો પછી મારા પતિના ગૌરવ અને સૌંદર્ય પર કલંક લગાડવાનું શું કારણ છે?

વિચારના-વિચારના રાણીને જાણાયું કે આ કલંક સાથે પ્રેમને પાઈ જનનો સંબંધ નથી. તેનો સંબંધ તો મોહ સાથે જ છે. જો પ્રેમને મોટે પતિ-પત્નિનો સંબંધ રચાવિત થાય છે, તે પ્રેમ તેજ, ઉત્સાહ વગેરેનો નાશક નહિ પણ વર્ધક છે. જો તેજ, ઉત્સાહ વગેરેનો નાશ કરે, બલ-બળ, બલમંડળના અગ્નિની વૃદ્ધિ કરે, જેના અસ્તિ-ત્વથી મનુષ્ય દોષ એક વિસિષ્ટ વસ્તુ સિવાય સંસારના બીજા સત્તા-સંધી દુઃ સ્વપ્ન, જે મનુષ્યની મનુષ્યતાનો જ ભોગ હરી દે, તેનું

નામ મેલ છે, પ્રેમ નદિ મ.ગપર પતિને પ્રેમ નદિ પગ મેલ છે. બીજા દુઃખાગ્રસ્તો આ જાળને ન સમજી શકે અને મરી જાય. માથે પતિના વચનમાં કશુંક સમાનરી મળીન થઈ છે. અને તેને એ ઉગિત નદિ, નામ માથે કર્તવ્ય છે કે, કું પતિના પ્રેમને દર કરાવી તેમને કર્તવ્ય પંથ પર ચિર દઈ અને તેમનું માર્ગ તથા કુલને કશુંક ધોષ નાખું.

શ્રી જોસરીને પતિની સેવિકા દોષ છે, તેણીની રીતે તે પતિની ચિદ્ધિકા પણ જાતી થઈ છે. સારાં કાર્યોમાં પતિને સંદાય કરી અને તેને ખોટા કાર્યોમાં જમાવવા, એ પત્નીનું કર્તવ્ય છે. એ જ કારણે પત્ની પતિની ધર્મસંદાપિકા ગ્રજીવ છે. કર્તવ્ય પર ચિર રહેતું એ જ ધર્મ છે અને એમાં મદાવના આપતી એ પત્નીનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. જો, પતિ પોતાના કર્તવ્યથી દૂરિત, અકર્તવ્યમાં તમસીન જાતી રહ્યું હોય તો તેને ઉચિત ઉપાયો વડે કર્તવ્ય પંથ પર ચિર કરવાનું કામ પત્નીનું છે. એ જ પ્રમાણે પુત્ર પણ પોતાની પત્નીને સન્માર્ગ પર લાવવા માટે જવાબદાર છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ક્યા અને કેવા ઉપાયો થઈ શકે શક્ય છે, વગેરે જાળને તારાના ચરિત્રથી પ્રકટ થશે. અરુ.

પતિ પોતાના ઉપર મોહિત છે, અને યથાજ તેઓ પ્રજાના સુખદુઃખ વગેરેથી અજાણ છે, આ વાતની રાણીને માલમ થતાં જ તે પ્રવિત્તો રિયતિ જાણવા માટે આશુર થઈ ગઈ. તેણીએ શુભરીતે પ્રજાનાં સુખદુઃખ અને રાજના સંબંધમાં પ્રજાની અભિપ્રાય જાણવા માટે દાસીઓને નગરમાં મોકલી.

નગરમાં ચારે તરફ, રાજ્યની દુર્વ્યવસ્થાની નિંદા મધ રહી હતી. લોકો ખોસના હતા કે રાણીને પ્રાપ્ત કરવાથી રાજને રાજ્યની રિયતિ સુધારવી જોઈતી હતી અને પ્રજાનાં દુઃખ દૂર કરીને તેને સુખી જાનાવવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈતાં હતા. પરંતુ રાણી મજાવાથી રાજને પોતે

પણ કામાંધ બની ગયો. તે રાજ્યકાજ તરફ તો દષ્ટિપાત પણ નથી કરતો. રાજ્યનું કામ તો નોકરોના કારોઆ પર હોડી દીધું છે. તેની દષ્ટિ તો માત્ર રાણીનાં નેત્રો તરફ જ રહે છે.

પ્રભ અને રાજ વચ્ચે પિતા-પુત્રના જેવો સંબંધ હોય છે. પુત્ર જે અનીતિ કરતો હોય, પોતાના કર્તવ્યથી પનિત બનતો હોય તો પિતા તેને શિખામણપડે એમ કરતાં રાફે છે. એ જ પ્રમાણે જો પિતા કર્તવ્યથી પરંમુખ અને અનીતિમાં પ્રવૃત્ત બને છે તો નીનિ, પિતાનાં કાર્યોનો પણ વિરોધ કરવાની આજ્ઞા આપે છે. એ વખતની પ્રભ પોતાનું તથા રાજનું કર્તવ્ય સારીરીને સમજતી હતી એટલે જોને રાજની વિરુદ્ધ એકું કહેવામાં જગપણ વાપ ન થયો. આજની પ્રભ રાજના અનેક અન્યાયોનો પણ વિરોધ નથી કરતી તે એટલે મુઠ્ઠી કે પ્રભની પુત્રીઓ અને કુસવધુઓનાં સતીત્વ હરણ કરનાં છતાં પણ રાજને અન્યાયી કહેવાનું સાદસ નથી કરી શકતી. જ્યારે તે વખતની પ્રભને પોતાની જ સ્ત્રીની મોહનગમ ક્રિયાએ રાજની કડવી ક્રિયાન કહેવામાં બેસ પામી કાપ ન હતો. આ તફાવતનું કારણ—પોતાના કર્તવ્યને ન સમજતું અને તેના પર રિયર ન રહેતું—એ છે. જ્યાંમુઠ્ઠી મતુલ્ય પોને સમ્મારિયશીલ ન હોય, પોને નીનિ અને ધર્મનું પાલન ન કરતાં હોય ત્યાંમુઠ્ઠી ખીનના દુરાચાર, અનીતિ અને અધર્મનો વિરોધ નથી કરી શકતો.

દારીઓએ પ્રભના મુખે જે કાંઈ માંગણ્યું હતું તે રાણી પાસે આવડીને કહી સંભળાવ્યું. રાણી પ્રભની વાતો સાંભળીને પ્રભની પ્રશંસા કરવા સાગી તથા પોતાના પતિનો મોહ દૂર કરવા માટે વધારે બધાર બની છતાં ને સારું તેણીને એક ચિંતા બીજી પણ થઈ ગઈ કે પતિનો મોહ ક્યાં રીતે દૂર કરી શકાય.

મારા માન્યને કુમારની સુમાર્ ૫૨ લાવવા એ મુખી લગીને
ગામવા નેરુનું કાજ કામ છે. એમાં ૫૭ દામથી રાખીને સુપરદા
જદુજ મુગોત છે. બના ઉલોગી મનુષ્યને માટે કેઈ કાર્ય અર્થજ-
વિત નથી. અમંજલ એ કષ્ટ વાગુનું નામ છે. તેને ઉલોગી મનુષ્યે
જાણવા જ નથી. એનો તો સિદ્ધાન્ત દોષ છે :-

“ દેહં વાચસામિ વા કાર્વં સાધવામિ વા ”

અર્થાત્—કંતો કાર્ય સિદ્ધ કરીને જ હોયો અથવા તેમ
પર મરી શીક્યો.

રાણી વિચારવા લાગી કે, હું જનિને કઈ રીતે સુમાર્ ૫૨ લાવું
અંતમાં તેણીએ જનિનો મોઢ મઠાડવાને માટે ઉપાધિ વિચારી લીધી અને
એ ઉપાયને કાર્ત્ત્વ્યમાં પરિણીત કરવા પ્રવૃત્ત થીય જતી રહ્ય.

પ્રકરણ ૨ જી

મોહનાશનો ઉપાય

ઉત્તમ મનુષ્ય, ખીલ્યોને સન્માર્ગે લાવવા—માટે, ખીલ્યોને સુધારવા—માટે, પોતે જ કષ્ટ સહન કર્યા કરે છે. જોટલા-જોટલા મહા-પુરો થયા છે, તેમના જીવનચરિત્રો પરથી આ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે કે, તે મહાપુરોએ જે દુઃખ વેઠ્યાં છે, તે ખીલ્યોને સુધારવા માટે, ખીલ્યોને કુમાર્ગથી ખસેડી સુમાર્ગ પર લાવવા માટે. પોતે દુઃખ ભોગવીને ત્યાગ દર્શાવીને તેમ જ સ્વયં આચરણમાં મૂકીને જે—ઉપદેશ આપવામાં આવે છે જે—આદર્શ ખડો કરવામાં આવે છે, તેનો પ્રભાવ અવશ્ય સ્થાયી હોય છે. જે લોકો માત્ર ખીલ્યોને બોધ દેવામાં કુશલ હોય છે, પણ પોતે પોતાને બે ઉપદેશોથી વિના કારણ જ મુક્ત સમજે છે, એવા લોકોનો ઉપદેશ નિર્ઘટક સિદ્ધ થાય છે તથા તેનાથી કંઈ સામ થતો નથી, આજના મોટા ભાગના ઉપદેશકો, શિક્ષકો, અધિકારીઓ અને નેતાઓમાં આ દોષ સંભળવામાં આવે છે, તેથી જ તેઓ પોતાના ઉપદેશ દ્વારા સુધારો કરવામાં તથા જનતાને કુમાર્ગથી હટાવી સન્માર્ગ પર લાવવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે.

ઘણા લોકો ખીલના દુર્ગુણો મટાડવા માટે પોતે પણ દુર્ગુણથી કામ લે છે; પગનું દુર્ગુણ-થી-દુર્ગુણ મટતો નથી, પણ વધે છે. જેમ કે—કોળનામાં કોપનો દુર્ગુણ છે. કહે તે કોપના દુર્ગુણને દૂર કરવા માટે, જે કોપથી જ કામ લેવામાં આવે અને એ કોપી મનુષ્યને માર મારવા પડે તેની શિક્ષા કરવામાં આવે તો તેને તે દુર્ગુણ ધરાવતો બનેલો વધશે. નહીં સવાને બદલે વૃદ્ધિમંત થશે. અને નિષ્ક્રીય સવાને બદલે વિક્રામ ૧૫ થશે. ૩૩૩. તેના નાશને માટે શક્તિ અને સન્નિવેશ પ્રદાન જ કરવો. ઉચિત ૯.

આજના મોટા કામના પતિ-પત્નિઓ પણ એક બીજાના દુર્ગુણને દુર કરવા માટે જોઈને ત્રોલ દુર્ગુણો જ કામ ક્રેતા કરવામાં આવે છે પરંતુ એમ કરવાથી તેઓ નિષ્ફળ જ નથી નીવડતા. બધી તેમના દુર્ગુણની વૃદ્ધિ કરવામાં મદાવરણ પામી જાય છે. એટલે દુર્ગુણનો પ્રતિપક્ષી સદૃશજ જ દુર્ગુણનો નહીં કરવામાં મધ્યમ છે. મદુગુણોનો આદર્શ ઉપરિથત કરવાથી જ દુર્ગુણ નાશ પામે છે અને સદુગુણની મદાવનાથી જ મનુષ્ય દુર્ગુણ છોડાવવાના કાર્યમાં સફળ થઈ શકે છે.

સાબી વિચાર કરે છે કે પ્રાજન યને મોદમા કમાવવા માટે તેમને તેમના કર્તવ્યમાં કષ્ટ કરવામાં, તેમના સાહિત્યિક મોહ્ય અને નૈમિત્તિક શુભેનો નાશ કરવામાં જે જ કાગ્યમૂલ છું. મારે જ દારવ, મારો જ શુંગાર, મારા જ ગંગ-ગંગ પતિને મારે ધાનક ગળવા છે. એમણે જ મારા પતિને મોહાવરથમાં ટુબાડી દીધા છે મોદના નાનનો ઉપાય ત્યાગ છે. ત્યાગનો આદર્શ ઉપરિથત કરવાથી જ મોદનો નાશ થઈ શકે છે. એટલે હું આ ત્યાગને જ અપનાવીશ અને દારવ, વૃનગ, ગંગ-ગંગ વગેરે વિલાસનો વૃદ્ધિ કરાવનાર કાર્યોને છોડી માટે જીવન-ધન, મારા હૃદયેશ્વર મારા પ્રાણાધારના મોહદાન્દ્રિને લડાવી, જગતને જાનવી આપીશ કે સ્ત્રીપ્રેમ કેવો હોય છે? સ્ત્રીઓ શું કરી શકે છે અને સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય શું છે? હું પાને વિલાસિતાને છોડી, વિલામિતાને ઉત્પત્ત કરનારી વગુઓ તથા એવા કાર્યોને નિલાજલી આપી મારા પતિને મોહાવરથમાંથી જાગૃત કરીશ. હું વૈનાગિની (વૈગમ્યવાન) નહિ બનું, પરંતુ—એ શુંગારો, એ આશ્રુપણો, એ હામકટાક્ષ, આદિ જે મારા પતિના મસ્તક પર, મારા શ્વસુગના નિર્મળ વંશપર, એક રાજના કર્તવ્યપર અને પુરપના પુરપાર્ય પર કલક લગાડી રહેલ છે તેને અવગ્ન ત્યાગી દેશ. હું પતિની દારી છું. પતિ અને પ્રજાની જેમ પ્રિય છે, તે ઇશ્વર સમાન મારા પૂજ્ય છે, એટલે તેમના પ્રેમને હું નથી છોડી શકતી કે

નથી ક્રોધિત બની શકતી; પરંતુ તેમને મોહાવસ્થાથી સચેત કરવા માટે તેમની મોહનિદ્રાનો ભંગ કરવા માટે, તેમના પર ચોટલા કલંકને ધોઈ નાખવા માટે હું પ્રત્યક્ષમાં એ રૂપ ધારણ કરીશ કે જે ક્રોધનું અંતર્ગત કહેવાય છે. એટલું જ નહિ પણ હું મરણાન્ત કષ્ટ સહન કરીને પણ મારા પતિને કર્તવ્યપરાયણ બનાવીશ. તેમને તેમની બૂલને બનાવીશ અને તેમને સુધારીને તેમની ગણના નીતિય તથા પ્રગતવત્સલ રામજોમાં કરાવીશ. ને સાથે સ્ત્રી જાતિને માટે આદર્શ પણ ઉપસ્થિત કરી દૃષ્ટ કરે પોતાના આરાધ્યદેવ-પતિ ને કેવીરીતે નમ્રતા, ત્યાગ તથા નપથ્યાના સન્માર્ગ પર લાવી શકાય છે. હું મારા પતિના દિનને અર્થે તેમની શિક્ષા બનીશ. તેમને મારવાથી નહિ પણ ત્યાગથી, પ્રત્યક્ષમાં નહિ પણ પરોક્ષમાં અને અરથાથી નહિ પણ રથાથી શિક્ષા આપીશ કે અમુક સમય પછી તેઓ પોતે જ મારી પ્રશંસા કરે.

ક્યાં બાજની તે સ્ત્રીઓ કે જે પતિને પોતાના મોહપાશમાં લપટાવતા રાખવા માટે અનેક ઉપાયો કરે છે. દેવી-દેવતાઓની માનના કરે છે—ગદુ-ટોળા કરાવીને પતિને વશ રાખવાની પ્રવૃત્તિઓ આદરે છે—અને પતિને પોતાને સ્વાધિન કરીને—પતિને પોતાનો આચારકિત સેવક સમજાવે—આનંદ પામે છે, પોતાનું ગૌરવ સમજે ■ અને તેના તથા પોતાના મર્જનાશનું જરૂરપણ લક્ષ રાખતી નથી; અને ક્યાં તારા, જે પતિને પોતાના મોહપાશમાંથી હોઝવવા—નેને કર્તવ્યપથ પર રિથર કરવા—અને કલંકથી મુક્ત કરવાનો ઉપાય કરી રહી છે. તારા જેવા સ્ત્રીઓના અરિત્રોએ જ આજે ભારતીય સ્ત્રી સમાજને ગૌરવાન્વિત કર્યો છે.

શાળીએ, એ વસ્ત્રામૂષ્ણો કે જે સુંગર નિમિત્તે અતિ દોંડથી પહેન્ની હતી—જે પહેરવાથી રાણીની સુન્દરતા સેનામાં સુમધની જેમ વધતી હતી, જે શાળીને અત્યાપિ વિશેષ પ્રિય હતું, જેને તે પોતાના ૧૫-૨૫૫૫ની વૃદ્ધિ કરવામાં લઘવરૂપ માનતી હતી—ને અમૂષ્ણો તેણીએ વિના સોઝાએ એકાદમ રેડી દીધા અને એવાં સુધારણ અમૂષ્ણો

પારણ કરી કે જે જાગનાં ન હતા, તથા જે પ્રાણે જેને કીધું પ્રેમ ન હતો. તેઓએ તે કામ, જેમ મારે એક કામને કરી બીજા પરણ કરી રહે છે તે પ્રમાણે કરી નહીં. તેઓએ જાનના મુખાલ્લ પરણ દારણ તથા પ્રજાસત્તા એવામ મળીગતામા કરી નહીં.

રાણીએ શરીરના ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રામુદરને તથા દીપ્તિના ભેદ દામિયાન મળાયાં કરી. ગણીના મંજી-મંજીને ભેદને તે દામિયાન જામવાનો પાર ન હતો તેઓ રાણીને જાનના મુખાલ્લ, કે જાણે તમે આ રાણી કરી કરા કરી? વસ્ત્રામુદરના જેવું કેવું નહીં હોય અને આપના સ્વભાવ તથા આકૃતિમા અ. અથ. ૧૩ ૨૪૨૨ ૧૪૨૨ કરણ થું છે કે ગણી મારફત આ પ્રાણેનો જવાબ ન હતો, એટલે પુત્ર તેઓ કહેવા લાગી કે આપ આ વસ્ત્રામુદરને પારણ કરો અને આપની મંજી-રનાનું કામ જાણવા પરણુ આજે રાણી રાજામુદરની દામી કરીને રહેનારી—દુષ્ટિમ ઉપાગો વડે પેનાના સૌદાને રાજાનારી—દારણ, પ્રજા જતા વડે પેનાના પતિને પતનવસ્થામા ધકેલનારી નહોતી નહીં. અર્થે આજ તેના વિચારે તેનાથી વિપરીત હવે તેઓએ જાનીઓ પર દુષ્ટિમ ક્રોધ પ્રગટ કરનાં કરણ કે મને એની જરૂર નથી અને ભવિષ્યને મરે પણ તમેને મેનવણી આપુ થું કે મારી પાસે એવી કેટલી વસ્તુ ન લાવવામાં આવે.

જે ગણી હમેશા રાજ-રજમા મરત રહેતી હતી, જેનો ચહેરો સદા પ્રસન્ન રહેતા હતા, મંજીગતા કે ચિત્તનું ચિન્ત્ય જેના મુખવદન પર કદી જોવામાં નહોતું આવતું, વસ્ત્રામુદરની વચગે જેને જાણે પ્રિય હતા, એ રાણીના સ્વભાવમા એકા-એક આવું પરિવર્તન દૃષ્ટીને તથા તેનો આ જવાબ સાંભળીને દારણીઓની મનઃકામણ વધારે વધી ગઈ. તેઓ, રાણીને આમ કરવાના કામણનું અનુમતિ પણ ન કરી શકી અને વિચારવા લાગી કે, આજે રાણીને થું થઈ ગયું, કે ચોક્કસ નહીં એનો જેમ વૈરાગ્યદશામાં પ્રવિષ્ટ બની છે અને આ પ્રમાણે મંજી

જની ગદ્દ છે । દાસીઓએ સત્વર ત્યાંથી દોડી જઈને રાણીના સ્વભાવ-
પરિવર્તનના સમાચાર રાખીને આપ્યા. આ સમાચાર સાંભળતાં જ,
રાખ પોતાની મુખદાત્રી રાણીની ચિંતામાં અધીર બન્યો અને તરત જ
ત્યાંથી ઉડીને તે રાણીના મહેલમાં આવ્યો. રાણીની આવી રિયતિ દેખીને
રાખની ચિન્તા અને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. રાણીની મુખમુદ્રા
જોઈને રાખ વિચારવા લાગ્યો કે, આજના જેવો તેનો ચહેરો મેં કદી
પણ જોયો નથી, આજે ચહેરામાં આટલો ફેરફાર થવાનું કારણ શું
છે ? તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે:—

મુરપતિ ઘસદિં ઘાહુચલ જાકે, નરપતિ સકલ રહદિં રલ તાકે ॥

મો મુનિ નિચ રિમિ મયઢ મુગદ્દ, દેવહુ કામ પ્રતાપ ઘડાદ્દ ॥

શૂલ, કુલિજા, ભમિ, બેંગવનિહારે, તે રતિનાથ સુમન-દાર મારે ॥

અર્થાત્—જેની જાહુજગની સહાયતાથી ઇન્દ્ર વશ થયો છે, સમસ્ત
ગમઓ જેનું રૂપ નિહાળી રહે છે, જે સ્ત્રીના ક્રોધને સાંભળીને મુકાઈ
નયો છે તે કામદેવનો પ્રભાવ છે. જે શરીરને હેઠવામાં શૂલ, વજ્ર અને
નસવારે પોતાની હાર સ્વીકારી છે, તે શરીર કામદેવના પુષ્પ-ખાખુથી
રિંધાઈ રહ્યું—નષ્ટ થઈ રહ્યું—છે.

તાત્પર્ય એ કે કેટલાકે જાતે વીરપુરો હોય, તો પણ જો તેઓ
દાની હોય તો પોતાની પ્રિય જીતે રિંધાશે સ્ત્રીઓને અવશ્ય ગમરાઈ
બન્ય છે અને તેઓનું મૈત્ર્ય છૂટી જાય છે. ક્રોધ ક્રિયાએ કહ્યું છે કે:—

દવાડીજંઘેધારકરાલમુલા મૃગેન્દ્રા,

વાગાજ્ઞ મૂરિ-મદરાગિવિરાજમાના: ।

મેધાવિનજ પુરવા: સમરેણુ છૂરા:

ધીમજિધી: પરમવાપુરવા મરન્તિ ॥

અર્થાત્—૨૮૧ નં. ૫૨ વિખગાવણા વળેલા કુરાજમુખી સિંહ, અત્યંત
શક્તિશાળી નથી નહીં જુદાંમન રાગીર પુરૂષો પણ સ્ત્રીઓની આગ
જાતે ક્રોધ જની બન્ય છે.

એ જ પ્રમાણે મન દરિશ્વંદ પણ મળીની આ દશ દેખી
બાણે મને. મનને કમી પામેલા મનર અનુભવ કરતા કા
રાખીને પૂછ્યું—આ જ તમને શું થયું છે ?

તારા—શું થયું ના. આપ આ પ્રશ્ન શું જોઈને કરી ગયા છે

દરિશ્વંદ—જો સારી પર તમે દમેશાં શુંમારો સજ્જા દતા, અર
પ્રતિબંધ આમુલ્યોથી સુસન્નિલ રહેતું, તે આજે શુંમાર અને
આમુલ્યો વિનાનું કેમ છે, તમારું મુખ જો સર્વદા પ્રકૃતિસ્તર રહેતું હતું
તે આજે મંબીર સાથો રેખાય છે ! તમારી મધુર મુખામુતિ જો માગ
મનને દમેશાં આકર્ષિત ગમતી હતી તે આજ કયા હુપાહ મહા ?
પ્રિયે, હું એ જાણવા માટે અત્યંત બાકુશ છું કે તું અને દેખીને
દમેશાં જો દાવ-ભાવ જન્યા હવતી હતી, તે દાવ ભાવે આજે નિષ્કુ-
રતાનું રૂપ સાથી ધારણ કર્યું ! એક નાચતી મદાર છી ખતીને
ઉદાસીનતા ધારણ કરવાનું શું કાળજી છે ?

તારા—સ્વામીનું ! બમ કરો, જુડો પ્રેમ જતાવવાને માટે આ
પ્રકારની પ્રસંગ ન કરો.

દરિશ્વંદ—જુડો પ્રેમ સાથી ? શું માગે આ પ્રેમ કૃત્રિમ છે ?
સત્ય નથી ? શું હું તારા પર પ્રેમ નથી કરતો ?

તારા—નહિ નાથ, કશાપિ નહિ, આપ જો મારા પર સાચો પ્રેમ
કરતા હોત તો મને બાકુ કહેવાનો વખત જ કેમ આવત ?

દરિશ્વંદ—આ તમે કેમ બાકુ કે હું તમારાથી પ્રેમ નથી કરતો ?
આજ તમને મારા પ્રેમ વિષે શંકા થવાનું શું કાળજી છે ? તમારા
પર તો મેં રાજપાટ પથ્થુ છોડી દીધું, તે તરફ કદી જોતો પણ નથી
દમેશાં તમારા પ્રેમનો કિખારી જતીને રહું છું, તમારા પ્રેમને માટે
સંસારને પથ્થુ હું તુચ્છ ગણું છું, વધારે શું કહું, જો આગળ-પેટા
હોય તો તમે જ કો, પછી આ શંકા કેમ ?

રાણી—રવામી, હવે હું આપની આ અસત્ય છુટામણીમાં નહિ દસાઉં, હું આજમુધી એમ સમજતી હતી કે આપ મારા ઉપર પ્રેમ કરો છો; પરંતુ મારી આ સમજ માત્ર ભ્રમણા હતી.

રાણીની વાત સાંભળીને રાજા વિચારમાં પડી ગયો કે જે રાણી હંમેશા અતિ નમ્ર રહેતી હતી, વાતનો જવાબ આપવો તો દૂર રહ્યો પણ જે કદી સામું પણ બોલતી ન હતી, તે રાણીને આજે શું થયે ગયું ! કે જે આ પ્રકારની વાત કરી રહી છે ? રાજાએ દાસીઓને, રાણીના સ્વભાવમાં આ પ્રમાણે પરિવર્તન થવાનું કારણ પૂછ્યું, પરંતુ દાસીઓ શો જવાબ આપે ? રાજાએ પણ ઘણો વિચાર કર્યો, પરંતુ આમ થવાનું કોઈપણ કારણ તેના સમજવામાં ન આવ્યું એટલે વ્યાકુલ બનીને રાજાએ ફરીથી રાણીને પૂછ્યું કે તમારું ચિત્ત ક્યાં છે ?

તારા—શું મેં કોઈ કદુ વચન કહ્યું છે ? અથવા કોઈ વિચિત્રતાની વાત કીધી છે કે જેથી આંખ આવેા પ્રભુ થયો.

રાજા—જો તમારા મનમાં કોઈ વિષમતા નથી તો આવી વાત કહેવાનું શું કારણ છે અને તમારો તે પ્રેમ-સ્વપદાર, તમારું તે મોહર્ષ, તે શુંમારો કેમ લુપ્તપ્રાય થઈ ગયા ?

તારા—હું જામને આધિન બનીને આપની મારફત કરવામાં આવેલા જે અનાદરને આદર અને આપના જે અજ્ઞાનને હું પ્રેમ સમજતી હતી, તેનું સાચું તરવ હવે હું સમજી ચૂકી છું. તે મારો જામ મરી ગયો છે, હું હવે મરણ મ્હાલે કે આપની દૃષ્ટિમાં એટલો આદર એક દાસીનો છે તેટલો આદર મારો નથી અને આપ મારા પર જે પ્રેમ પ્રાર્થિત કરના વ્હાલો છો, તે સાચો નથી, પણ બનવની જે બસ ત જામ દગલા જે તે સાથે ને બધી જામનેા ચાલી ગયે.

હરિશ્ચંદ્ર—હ ગયા બનગને કે મેં તમારો કરે વખતે અનાદર કર્યો ? તમે જે વાત કરો, જે બન્યો હતો તે અન્યથામાં અને કરવામાં

દું તારા હૃદયની નજી અને તમે તમે જે જનને પરીણા દીધી તે જેથી
મારો પ્રેમ જનારી સિદ્ધ થયો? તમને તે દું મારું જન, મન, મન
પણ મનપણ કરી ચૂક્યો છું. કેવળ તમારા જ પ્રેમને આપને મારું
જનન છે, તો પછી દું જનારી પ્રેમ કરું છું એમ કાંઈ માનો છો?
હું મેં તમને કરી દર્શિત વગુ તપી કાંઈ કાંઈ? હું મેં હમણા
પ્રેમ, મન, માન, માન-વાસી આદિમાં કરી કાંઈ ગણાવ્યું છે? હું મેં તમને
કરી અપમાન કર્યું છે? જો નહિ તો પછી તમે કમ જાણ્યું કે હું
તમારા અનાદર કરું છું અને તમારા પર સાચો પ્રેમ તપી કર્યો?

તારા—સ્વામી, મારી દર્શિત વગુ, માન, શુભાર, માન આ-
જુવળ તમે જ છો અને હું પોતે આપની દાસી છું, અને હાલ દાસીની
શી જરૂર, પરંતુ જો આપનો માન પણ પ્રેમ છે, આપ મારું સન્માન
કરો છો, આપના હૃદયમાં માન માટે ધ્યાન છે, તો પરીણા માટે
આજ હું એક ન્દાની પ્રાર્થના કરું છું. જો મારી આ પ્રાર્થનાને
સ્વીકાર કરીને આપે મારો મનોગથ પૂરો કરી દીધો તો હું સમજી
જઈશ કે આપને માટે આ મારી જૂઠા દત્તી અને એ જૂઠાનો હું પક્ષ-
તાપ પશુ કરી નાખીશ.

હરિશ્ચંદ્ર—તમે જો કાંઈ કહ્યો, જો કાંઈ વા વગુની કમજા કરો
તે કાવવામાં કે કરવામાં જો હું અસમર્થ રહું તો હું મને પોતાને
અયોગ્ય સમજીશ.

તારા—હૃદયેશ્વર, આપ એકવાર ફરીથી વિચાર કરી લ્યો અને
પછી જ એવી પ્રતિજ્ઞા લ્યો.

હરિશ્ચંદ્ર—હું વિચારી ચૂક્યો અને સારોરીને વિચારી ચૂક્યો,
તમે તમારી કમજા શીઘ્ર વ્યક્ત કરો.

તારા—પ્રભો, હું મારી પ્રાર્થના મંજૂગાવના પહેલાં આપને મારી
પ્રતિજ્ઞા સંભળાવી દઈ છું હું આપ સન્મુખ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે

ત્યાંસુધી મારી પ્રાર્થના સ્વીકારશે નહિ, મારો હૃદયિય વસ્તુ મને પ્રાપ્ત થશે નહિ ત્યાંસુધી હું આપની સાથે મિલન નહિ કરું. આપની સાથે મારું મિલન ત્યારે જ થશે કે જ્યારે મારી મનઃકામના આપ પૂર્ણ કરી આપશે.

હરિશ્ચંદ્ર—તમારો આ પ્રતિજ્ઞા પણ સ્વીકાર્ય છે. હવે તમે તમારો હૃદય પ્રકટ કરવામાં વિલંબ ન કરો.

રાણીની આ વાતોથી રાજા સમજી રહ્યો હતો કે, રાણી કોઈ વસ્ત્રાભૂષણની હૃદય રાખે છે અને તે મેળવવા માટે જ તેણે આ પ્રથમ રચ્યો છે. રાજાને એ ખબર નથી કે રાણીએ તેને અગૃહ કરવા માટે જ આમ કહ્યું છે અને તે જ વસ્તુ માગશે તે ન સાચી ચક્રવાના કારણે હું [રાજા] રાણીના પ્રેમથી વચ્ચિત રહીશ.

હરિશ્ચંદ્રે વાગવાર ઉત્સુકતા દર્શાવવાથી, રાણીએ કહ્યું—પ્રાણનાથ! મને એક એવા મૃગનાં બચ્ચાની જરૂર છે જેની પૂંછડી સોનાની હોય. હું એ મૃગનાં બચ્ચાથી, રાદિતની આગળ એક ખેલ કરાવીશ અને એ ખેલથી શો લાભ છે, તે હું પછી આપને બતાવીશ.

હરિશ્ચંદ્ર—અમ! બાદલી જ વાત માટે તમે નિષ્ફૂરતાનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું? આ ન્દાની વાત મારા પ્રેમની પરીક્ષા છે? હું એવું એક નહિ પણ અનેક દરહીનાં બચ્ચા તમને મંગાવી આપું છું.

તારા—નહિ નાથ, ખીંગનની મારફત મંગાવેલાં દંડીનાં બચ્ચાને હું કદાપિ નહિ લઉં. હું તો એ જ સોનાની પૂંછડીવાળું દંડીનું બચ્ચું લઉં જો આપ પોને જ લાવી આપશે.

હરિશ્ચંદ્ર—સારી વાત છે હું પોને જ જ નરમાથી પકડીને લાવી આપાશ.

તારા—પણ ન.ર, એક વાત ખીંગ છે. તે એ કે, ત્યાંસુધી આપ એવું મૃગનું બચ્ચું ન લાવો, ત્યાંસુધી મારા નિષ્કાશુલ્કવત્તા પધારવાની

કૃપા ન કરે. જ્યારે મારી મનઃવેળી વગ્ન મળે ત્યારે જ મારા મારા નિવાસસ્થાનમાં પધારે.

રાજન, આંધણમાં આગને ગણીની આ વાતને જવાબ આપે છે. એનો આપીને પેતાના મહેલમાં માર્ગો મેળે. એને વિચાર છે કે કુ ગણીની આ પરીણમાં નિષ્ફળ નહિ નીવડે અને એકના નામે કેટલાયે મેનાની પૂંછડીવાળા દરજ્જાના જન્મઃએને જન્મમાળી પકડીને કાઢી શકે. પ્રભાવેણે અગ્નિ જનવાના કારણે, રાજનએ એ વાતનો વિચાર પણ ન કર્યો કે રાણી મૃત્યુ જન્મ્યું માગી મહી હં તેનું અમારું સોનાની પૂંછડીવાળું મૃત કે મૃત્યુ જન્મ્યું દુનિયામાં દોષ છે કે નહિ! એ તો એવા વિચારમાં છે કે હું જાદુી રાણીની મંત્રના પૂર્ણ કરીને પુનઃ પ્રેમ પ્રાપ્ત કરું.

રાજન પ્રત્યે સોનાની પૂંછડીવાળા દરજ્જાના જન્મ્યું માગીને અને રાજન પોને જ તે સાધી આપે તે માટે વચનથી આંધીને, તેને કષ્ટમાં નાખવાનો રાણીનો વિચાર ન હતો, પણ તેનો વિચાર એ બહાને રાજનને જન્મમાં મોકલવાનો હતો. રાજન વળી ગમવથી મહેલની બહાર નીકળ્યો ન હતો. વનનો પવન, વનનું દૃશ્ય અને વન-અમણના સામ તો તે સમગ્ર જૂલો મયો છે, એટલે રાણીને એ બધાનો રાજનને પુનઃ અનુભવ કરાવવાનો વિચાર છે. તે વિચારે છે કે, મહેલમાં જ પડી રહેવાને લીધે રાજનની જે શક્તિ થકી મળે છે, રાજનનો જે ઉત્સાહ નિઃપ્રાપ્ત થઈ ગયો છે, તે વનમાં કેટલોક વખત રહેવાથી વૃદ્ધિ પામશે. વનનાં દુઃખો સહેવાથી, તેમને દુઃખનો અનુભવ થશે અને તેની માથે જ મારા પર તેમનો જે મોહ છે તે પણ ઓછો થઈ જશે.

પ્રકરણ ૩ બું

મૃગનાં જાણ્યાંની શોધમાં

વૃસ્થનો બાદર તેની ન્યૂનતામાં હોય છે, વિશેષપણમાં નહિ. જે ભોજન-વસ્ત્રાદિને મનિક લોકો ગુસ્સા સમજે છે, તે જ ગરીબોને માટે મહાન છે અને તે પ્રાપ્ત થવાથી, તેઓ તે વસ્તુનો ભાર સત્કાર કરે છે તથા પોતે પોતાને ધન્ય માને છે. જે જાગી વૃદ્ધિથી અન્ય પ્રાંતના લોકો દુઃખી થઈ જાય છે, તે જ જાગી મરુજમિના લોકો અમૃતસમાન પ્રશંસા કરે છે. તાત્પર્ય એ કે જ્યારે વસ્તુની અછત હોય છે ત્યારે તેની કદર થાય છે. જેઓ તાપના દુઃખથી મંત્રા હોય છે તેઓ જ હાથાના સુખને જાણે છે, તેઓ જ તેના આનંદને સારી રીતે સમજે છે અને તેનો સત્કાર પણ તેઓ જ કરે છે.

મહાત્માન દરિદ્ર, પોતાની રાજ્યોએ માંગેલા સોનાનો પુંછડી-વાળા દરબુના જાણ્યાંની શોધમાં વનમાં ચાલે. વનમાં પહોંચતાં ત્યાંની ધન હાથા, શીતલ દવા અને પશુઓનાં કદરવથી રાજાનું ચિત્ત ધણું જ પ્રસન્ન થયું. તે વિચારવા લાગ્યો કે, મેં આટલા દિવસો સુધી મહેલમાં રહીને જે પંખાઓ ખુલાવીને, જે ગાન-વાદને સાંભળી રહ્યો તે આ કુદરતી ત્રિવિધ પવન અને આ પશુઓના ગાનની આગળ ગુસ્સા છે. અસ્તુ.

અનુપ્પ હાથના વિચારોનો પ્રભાવ, તેની આકૃતિ પર પાંચા વગર રહેતો નથી. તેના હાથમાં જે કાંઈ વિચાર થાય છે તેની એક હલક અંગેના પર અવરજવ દેખાઈ આવે છે. સિદ્ધારીઓને દેખતાં જ હાથ દોડ મૂકવા માંડે છે તે જ દરબુ રાજાને અસ્થ-સસ્થી મુસલમાન જેનાં કાંઈ પણ તેનાથી પોતાના પાંચાની જેમ નિર્જંબ જતી રહે છે. રાજા તરફ તે દરબુ પોતાના નેત્રોથી આ પ્રભાવે દેખીને પ્રસન્ન જતી રહી.

છે. જ્યે ૧ માસ તેમનો પગિયાર ન દોષ, એટલે ૧ મેરે રૂબી
પેનાની પ્રમન્ના જવાની રહ્યો દોષ અને તેની તરફ પેનાની નિર્મલ
નેત્રોની નિરખી તેનું સ્વામન કરના દોષ, અન્ન-દત્તની મુદ્ધિ
માનનો નેત્રોને જાણવું ખવ નથી, જ્યે ૧ તેમને ૫૫ દિશ્વ-અદિશ્વ
પાત્રારી-અપાત્રારી અને વા કરનાર નવા ગ્રાહનું ઠાન દોષ અથવા
તેની આકૃતિથી તેઓ મમજ સેના દોષ.

મહાશયન દરિશ્વ, એ મુખેની આંખોની તુલના ગણીનાં નેત્રોથી
કરના થયો વિચાર છે કે, જે નેત્રોની ઉપમા આપીને કે ગણીને જન-
નવની કદા કદી પુ, ને નેત્રોમા અને ગણીના નેત્રોમા તે મોકુ અન્ન
છે. ક્યાં આ વિચાર મુગ્ય પરુએના નિષ્કપદ નેત્રો અને ક્યાં ગણીના
કપદ બર્ષા નેત્રો ! ક્યાં આ પ્રાણીઓની આંખોમાં ભરી રહેલું પ્રેમ-
સરોવર અને ક્યાં રાણીની એ નિષ્કુળતા ! ક્યાં હરણના ચમુએ,
કે જે વડે તેઓ મને જા પ્રમાણે જોઈ ગયા છે, અર્થાત્ મને જોઈને
તેઓ પેનાની ચમુએને મક્કા માની ગયા છે અને ક્યાં ગણીની એ
ચમુએ, જે નખના, વિનય દર્શાવવા છતાં ૫૫ મારી તરફ નથી ફળત
તથા જેને કદી કદી અગ્નિની જેમ ક્રોધ વરસે છે, હાથ-હાથ ' મેં આ હરણના
નેત્રોની ઉપમા રાણીના નેત્રોને આપીને આમની સાથે ભારે અન્યાય કર્યો છે.

આમ વિચારના-વિચારના, મહાશયન દરિશ્વને પેનાના કામરુ
ભાન આશુ. તે હરણના રોજામાં સેનાની પૂંછડીગળા ખચ્યા જોઈ
લાગ્યો, પરન્તુ તેણે એક પશુ હરણનું ખચ્યું : એવું ન જોયું, કે જેની
પૂંછડી એનાની દોષ. રાગ, સેનાની પૂંછડીગળા હરણના ખચ્યાની
રોધમાં આગળ વધ્યો. જેમ જેમ તે આગળ વધતો જતો હતો, તેમ
તેમ તે વનમાં નૈસર્ગિક સૌંદર્યને જોઈ-જોઈને પ્રમમ થતો જતો હતો.
સુમધમય સોનળ પતનના સ્પર્શથી, રાગમા એક નવિન રકુનિ આવી
જતી હતી. ગણીના અવહારથી રાગના હૃદયને જે ખેડ ઉપજ થયો
હતો, તે એક વનનું સુખ મટાડતો જતો હતો.

જો કે, વંદેવીએ રાખના હૃદયને શાન્તિ આપવામાં કશીયે ક્યાશં રાખી નહિં તો પણ રાગ સંપૂર્ણ આનંદિત થયો નહિં. ધડીએ ધડીએ તેને રાણીના નિષ્કૂર વ્યવહારની સ્મૃતિ આવતી હતી અને તેની મામે કરવામાં આવેલી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ થતાં જ તેને પૂર્ણ કરવા માટે અધીર બની જતો. આસનાં આસનાં તે એક ઝરણા પાસે આવી પહોંચ્યો, જે ક્ષણ-ક્ષણ અવાજ કરતું, અખાધિત મનિયા વહી રહ્યું હતું. તેના કિનારા પરના ધટાદાર વૃક્ષો મૃદ્યના તાપથી તેની રક્ષા કરતાં હોય, તેમ તે ઝરણાને આનંદાદિત કરી રહ્યાં હતાં. વૃક્ષો પર વિશ્રાંતિ લેવાના દેવુથી બેઠેલાં પક્ષિઓ તેઓ પોતાના ઉપકારી વૃક્ષ અને ઝરણાની પ્રશંસા કરી રહ્યા હોય તેમ ક્ષણે ક્ષણે રહ્યાં હતાં. તૃપ્તિથી વિહ્વલ બનેલાં પશુઓ, જેવીરીતે મદાન દાનવીરના દાનથી બિશુકો સંતુષ્ટ બની ગય છે તેવીરીતે તે ઝરણાનું પાણી પીને સંતુષ્ટ બની જતા હતાં.

રાગ જો કે મહેલની અપેક્ષાએ વનમાં પ્રસન્ન દેખાતો હતો, તો પણ ક્રુધા અને આસવાનાં પરિશ્રમથી તેનું હૃદય કાંઈક ખિન્ન બની ગયું હતું. ઝરણાનાં કિનારે પહોંચીને તે એક વૃક્ષની ઝાંચામાં શિલા પર બેસી ગયો અને ઝરણાનું પાણી તથા વૃક્ષોનાં ફળથી પોતાની ક્રુધા-તૃપ્તિ મટાડીને તે કહેવા લાગ્યો:—

હે ! મંદો, તું તારી ગતિ અને સજ્જથી માત્ર અને જ નહિં, પણ આખા જગતને તું શોખથી રહેલ છે ? મારા આગમન પૂર્વે પણ તું આ ગતિથી અને એ જ સજ્જ બોલતું થકું વહી રહ્યું હતું અને મારા આગમનથી પણ તું એ જ ગતિથી અને એ જ સજ્જ બોલતું વહી રહેલ છે. હં, હું અદિથી આવી પણ જાઉં, તો પણ તું તારી ગતિ ન સજ્જમાં ફાળે જતી નથી અને પાંચા ન દે. એથી સપટ દાવ છે કે, મારા આવવાથી તને ફાળે જતનો હર્ષ નથી રહેતો નથી કય કે મંદોચ રમે. અને મારા આવવા જવાથી પણ ન તો તને કુખ રમે કે ન તો તને આનંદ રમે. તું તારી જતીને, તારાં સગીતને, એક જ રમે રાખે છે.

નથી તેને દર્શ થને જે જેને તું જાણે અને નથી તેને દેખે
થનો જે જેને ત્ર પાછો તારા વિનારા પર સામેમાં હીણ વૃથે
સંપતિથી પણ ન તો તું અભિમાન કરતો તેમ ન તો તારા નિર્મ
ભાગને મળીને જનાવનાર ઉપર તું ક્રોધ કરતો. પ્રકૃતિએ તારા માટે
નિયમ નિયમ કર્યો છે, તેનું તું જરાનર પાલન કરી રહેવ છે. એ
પાલન કરવામાં, જે પદાર, પત્થર વગેરે તને વિખડતાં થાય છે
તેથી પણ તું જરાપણ અજીન થતો નથી, પણ તેને દાવાતાં થાય
અવિરત રતિથી તું વહી રહ્યો છે અને જાણે તું જેનાં જાણે
કરવાનો બોધ આપી રહ્યો છે.

તું જેનું સંગીત સંજગાતી રહ્યું છે, તેનું જ સંગીત મેં રાણીત
પણ સાંભળ્યું છે; પરંતુ જે સંસાર તારા સંગીતમાં છે, તે સમય
રાજીના સંગીતમાં અને નથી મળી. તું અજાણિત સરજનાથી
તારા શબ્દ સંજગાતી છે, જ્યારે મળી કૃત્રિમ સરજનાથી. તું
તારું સંગીત દમોથાં ગાવા કરે છે, કાદને દેખીને નહિ; પરંતુ મળી
તેનું સંગીત હું રહું ત્યાંસુધી જ ગાય છે, દમોથા નહિ માનસીઓના
સંગીત પણ મેં સાંભળ્યા છે, પણ એમનામાં તારી માફક નિસ્વાર્થના
ક્યાં? તેઓ તો ભય તથા લોભથી પોતાનું સંગીત સંજગાતી છે; અને
તું તારું સંગીત નિર્મલ અને સ્વાર્થભાવના વગર સંજગાતી છે

હે! જલસોત! તું તારો અકૃત્રિમ નાદ સંજગાતીને સજગને
કૃત્રિમ નાદથી બચવાનો ઉપદેશ આપે છે અને કહે છે કે, જેવાં મારા
નાદ અકૃત્રિમ છે તેવો જ અકૃત્રિમ નાદ તમારા હૃદયમાં પણ છે. પરંતુ
તે સાથે જ તું જે પણ બનાવે છે કે જે પ્રમાણે હું પ્રકૃતિના નિયમોનું
ઉલ્લંઘન ન કરતાં, દર્શ-શોક વગર મારા કર્તવ્યનું પાલન કરી રહે
છું, જે જ પ્રમાણે તમે પણ દર્શ-શોક વગર પોતાના કર્તવ્ય પર દૃઢ
રહો અને પ્રકૃતિના નિયમોનું પાલન કરો, ત્યારે જ ને નાનું આનંદ
મેળવી શકો છો.

મિત્ર ઝરણે! આજસુધી હું, જે નાદ સાંભળવામાં આનંદ માનતો હતો, તે નાદ કૃત્રિમ છે, એ વાતને આજ તારી સહાયતાથી હું મમણી શક્યો. તારી સહાયતા મેળવવાનો અવસર મને રાણીની જ દુપાથી મળ્યો છે. 'તમે મારો તિરસ્કાર કરો છો' એવું રાણીનું કથન હીક જ હતું ખરી રીતે આજસુધી તે મારું અને હું તેનું અપમાન જ કરતો રહ્યો. અમે બંનેએ પરસ્પર કદી તારાં જળ તથા શબ્દની જેમ નિર્મળ અને અકૃત્રિમ વાત નથી કરી, એ એક જીજ્ઞાસુ અપમાન જ છે. સંભવ છે કે તારી મારફત બોધ મેળવવાને માટે જ રાણીએ તમ્બુના જાણ્યાને બહાને મને અહિંયા મોકલ્યો હોય.

આમ વિચારનાં-વિચારનાં રાજને યાદ આપ્યું કે, હું અહિંયા ક્યા ઘરને માટે આવ્યો છું? હું રાણીની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂંચ્યો છું કે, મોનાની પૂંછડીવાળું દરબનું જાણ્યું લાવું આપીશ. એટલે મારે મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ. અહિં બેઠવાથી કાંઈ વળગે નહિં.

ઝરણાનાં તટ પરથી ઉડી વનનાં વૃક્ષ, લગાદિની છટા, જમરાનાં યુગ્મરવ, દિસકે પશુઓની ગર્જના અને પક્ષિઓનાં કિંમોલ કિંમોલ દેખતો સાંભળતો રાજ સોનાની પૂંછડીવાળા દરબનું જાણ્યાની નિરંતર શોધમાં ચાલ્યો જતો હતો. તેણે ૭ દિવસ સુધી અનેક વનોમાં સોનાની પૂંછડીવાળા દરબનું જાણ્યાની નિરંતર શોધ કરી, પણ તેને એક પણ એવું દરબનું જાણ્યું ન દેખાયું કે જેની પૂંછડી સોનાની હોય.

સાનમે દિવસે રાજને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી ન થઈ શકવાને કારણે ઘણો ખેદ થયો. તે નિરાશ બની કહેવા લાગ્યો કે, હું કૃત્રિમ રહ્યો છું છતાં આપેલાં વચનનું પણ પાલન ન કરી શકું તો હું તેને નહીં કેવીરીતે બચાવું? રાણી, ત્હારી આશુનિથી, તારા સ્વખાવથી, એમ નહોતું જાણતું કે તું કરી આવી અપ્રાપ્ય વસ્તુને માટે મને પ્રતિજ્ઞાથી બંધીને રાખેલાં નાખશે! આ નિષ્ફળતા, આ વિશ્વાસઘાત તારા દુરબલતાને દર્શાવે છે, કે જેને હું ન જાણી શક્યો!

શાળ વિષય કવચા લાન્ને જે રૂપ જે આવી પામે એવી અપ્રેક્ષ
 [નદિ મનની] વાત માનીને મને જે કષ્ટમા નાખે છે, એકું યુ
 શાળ છે ? માપી વિચારવડે જ મને કષ્ટમા નાખે, વન-વન કષ્ટમા
 એ તો મંકરિત નથી. વિચારન-વિચારના, વિચારવડે દર્શન શાળ
 દર્શન ઉછરે પડ્યો અને રહેવા લાન્ને—રૂપ જે આવી પામે જે એ નાની
 પૂંછડીવાળું દગળનું બચ્ચું મામું જે નેનું શાળ જે અમણ મયે.
 બહેનર દું તારો અનરર જે કષ્ટને દગળ દું જેને વિચારે મમા કષ્ટ
 રૂપ, પોતાના કર્તવ્યને ન મમણ અને નને મગે વિચારે ની તુલિતુ
 સામન બતાવ, એ રૂપિ તારો આજ કયાં નથી રહી શકતો, તે
 મારો પામે મોનાની પૂંછડીવાળું દગળનું બચ્ચું મામીને અને તે પા
 મને પોતાને જે તે લાવવા મારે વચનથી મામીને તથા ત્યાંસુધી ન લાવ
 ત્યાંસુધી તારો મહેસમા નદિ આવવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવેને મગ પડજ
 ઉપકાર કર્યો છે એમા તારો કામ વચાય પળ નથી. તેમ મને કષ્ટમા
 નાખવાનો તારો આશય પળ નથી. આમ કવચાનો તારો રૂપ એ છે
 કે, ન તો દું આ પ્રમાણે દગળનું બચ્ચું લાવી શકું કે ન તો તારો
 મહેસમા આવી શકું. અને એ નેને દું એ વિચારે વિષય કે જેને દું
 અત્યાર સુધી અમૃત સમજતો હતો તેનાથી બચી જાઉં. તે માગપર
 મોટો ઉપકાર કર્યો છે તાની જે કૃપાથી આજ મને પ્રકૃતિનો તે
 અવર્ણનીય આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે જેની દું મહેસમા રહીને કવચા
 પણ નહોતો કરી શકતો રાણી ! તે મને મારો કર્તવ્યમાર્ગ બતાવી
 આપ્યો અને એ કર્તવ્યમાર્ગના કંટકોને પળ તે મને તાના મહેસમા
 ન પ્રવેશવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવીને સાફ કરી દીધા. પ્રિયે ! દું નને અતેકા
 નેક ધન્યવાદ આપું છું અને તાની આ કૃપાનો આભારો છું. દું તારો
 ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવી ન શક્યો, એટલા મારે સંલવ છે કે હું મગથી નિહુર
 જે રહે પણ તારી નિષ્કુરતા અને કર્તવ્ય પંથપર સ્થિર થવામા સદા
 જૂત બનશે, નિષ્કુર નહિં.—આ વિચારોથી રાગનું મન પ્રસન્ન થયું.
 તે ત્યાંથી ઉડ્યો અને નગર તરફ તેણે પ્રયાન કર્યું.

પ્રકરણ ૪ થું

રાણીની ચિંતા

શિખામણુ આપનાર ને કે ઉપરથી તો કઠોર વ્યવહાર કરે છે, પરંતુ તેના હૃદયમાં શિખામણુ લેનાર પ્રતિ હમેશાં દયા, કૃપા અને સ્નાનુભૂતિનાંજ ભાવ જ રહે છે. તે જેને શિખામણુ આપે છે તેને માટે તેના હૃદયમાં દુર્ભાવ નથી રહેતો, એથી તેઓ તે શિખામણુને હૃદયમાં સ્થિત કરાવવા માટે દરેક ઉચિત ઉપાયથી કામ લે છે. એક કવિએ કહ્યું છે કે :—

उपरि करवालधाराकारा, क्रूरा मुजदममुद्रवाः ।

संगः साक्षाद्वाक्ष, गुरवो जयन्ति केऽपि जनाः ॥

અર્થાત્—શિખામણુ આપનાર ગુરુ, ઉપરથી તો તક્ષવારની અણીની જેમ તીક્ષ્ણ અને કાળા સર્પની જેમ બલાનક દેખાય છે, પરંતુ તેમનું હૃદય દ્રાક્ષના જેવું નરમ અને મધુર રહે છે. એક માન્ય કવિએ કહ્યું છે કે :—

गुरु परजापति मारणा, घट-घट काटे खोट ।

भीतरसे रक्षा करे, उपर लगावे खोट ॥

અર્થાત્—શિક્ષા ગુરુ અને કુંભાર બંને એક જ પ્રકારના હોય છે. જેમ કુંભાર ધડાને જરાખર કરવા માટે, તેની જુરાઇ દૂર કરવા માટે ઉપરથી તો પ્રહાર કરે છે, પણ અંદરથી હાથ વડે તેની રક્ષા કરવા બળે છે, તે જ પ્રમાણે શિક્ષા ગુરુ ઉપરથી કઠોર રહે છે, પરંતુ જેને તે શિક્ષા આપે છે તેનું હૃદયથી તો બળુ જ આડે છે.

તાત્પર્ય એ કે, બીજાને શિખામણુ આપવા માટે, અમુત્તર ધડા-પાં ત્રિજનું દાક્ષ્ય જમાડી દીધું હોય. તેના જેવું જ ગુરુ રૂપ પરજી

હરી જાદીં સિદ્ધાન્તનું કામ ગાળી હરી ગદી છે. તે પણ ઉપગ્રહી
ગાળ પ્રાપ્તે નિષ્પાત્ત બની માર્ગ છે, પરન્તુ હરણમાં રાત્રને માટે પદે
અપેક્ષાએ જ્યારે જ પ્રેમ ગાળે છે, એકાંત નહિ.

રાણીએ, ગાળ પ્રાપ્તે મેલાની પૂંછડીવાળું દર્શનનું બચ્ચું માર્ગ
તેની પામે, બચ્ચું સાચા વચર મહેસમા નહિ આવવાની પ્રતિજ્ઞા
હરણી સીધી, પણ તેના હરણને પણ એન નથી પડતું. તેને ગદી-ગદી
વિચાર થઈ આવે છે કે, મેં પતિ પામે જે અપ્રાપ્ય વસ્તુ માર્ગથી કે
તેને માટે પતિને નથી ખબર કે તેમને ક્યાં-ક્યાં બટકડુ પડે એ
કેવાં-કેવાં કષ્ટ ઉદાવવાં પડે! અરતુ.

રક્ષા સમયે, જ્યારે રાત્ર દમેશની જેમ મહેસમાં ન આવ્યો
ત્યારે રાણી વિચારવા લાગી કે, આજે નાથ કેમ ન આવ્યા! એ વખતે
તેને યાદ આવ્યું કે જ્યાં સુધી તે સોનાની પૂંછડીવાળું હરણ
બચ્ચું લઈને ન આવે ત્યાં સુધી મહેસમાં ન પ્રવેશવાની મે
જ તેમને પ્રતિજ્ઞા કરાવી છે. પરન્તુ સ્વામી તેમના મહેસમા પણ છે કે
નથી એ વાતની ખાતરી કરવા માટે ગાળીએ દાસીને મોકલી, દાસીએ
પાછી આવીને જવાબ આપ્યો કે, તેઓ મહેસમાં નથી. આ જવાબ
સાંભળનાર, રાણીના મન પર ચિંતાનું સાચાન્ય છવાઈ ગયું. તે
કહેવા લાગી. કે મારી જ વસ્તુની તપાસમા નાથ વનમા ગયા હશે, પણ
મેં એવી વસ્તુ માંગી છે કે, જે મળી જ નથી શકતી. હરણેશ્વર! હું
નથી જાણતી કે, આજ આપને વનમાં શા શા કષ્ટોનો સામનો કરવા
પડ્યો હશે? સૂર્યનો તાપ અને રસ્તાના થાકથી આપની કેવી દશ થઈ
રહી હશે! આજે આપને જોજન પણ ક્યા મળ્યું હશે? આ અભાગિ-
નીએ જ આપને આ કષ્ટોમા નાખ્યા છે. પરન્તુ સ્વામી, આમા મારો
કિંચિત્ પણ સ્વાર્થ નથી. મને આપનું, પ્રજનનું તથા માઁ કલ્યાણ
આવું કરવામા જ જણાયું, એથી જ મેં આપને આ પ્રકારે વનમા
જવાને માટે વ્યાકુલ કર્યા છે. પ્રાણાધાર, હું આપને મારું હરણ ચીંગીને

ખતાવી શકું છું કે, મારા હૃદયમાં આપના પ્રત્યે એ જ પ્રેમ છે પરન્તુ મારા આ પ્રેમથી આ વખતે આપને દુઃખ થઇ રહ્યું હશે, એટલે હું પણ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, જ્યાં સુધી આપના દર્શન ન કરું ત્યાં સુધી હું અનન્ય કદાપિ અહણ નહિં કરું અને શંખ્યા પર શયન નહિં કરું. આપ વનમાં બૃષ્ણ-તરસનું દુઃખ વેડો, વનની કઠોર ભૂમિ પર શયન કરો અને હું ભોજન પાન તથા મુખપૂર્વક શયન વડે આનંદ કરું એ સર્વથા અનુચિત છે. હું આપની અર્ધાંગના છું એટલે આપ દુઃખ સદન કરો અને હું મુખ ભોગવું, એ વાત મારી કર્તવ્યમર્્યાદાની ખડાર છે. હું પણ જ્યાંસુધી આપના કંઇનું અનુમાન કરી શકું ત્યાંસુધી અનુકરણ કરીશ. જો મેં આપના દિલને દષ્ટિમાં રાખીને, એવી અપ્રાપ્ય પરન્તુ સ્વચ્છ હૃદયથી માંગી છે, તો મારી તપસ્યા અવશ્ય જ આપના અને મારાં હૃદયને દૂર કરવામાં કલ્યાણપ્રદ થશે.

શાનની ચિંતામાં વિકળ બનેલી રાણીના ૬ દિવસો આ પ્રમાણે વ્યતીત થઇ ગયાં. એ ૭ દિવસોમાં તેણીએ ન તો ભોજન કર્યું કે ન તો પાણી પીધું. એટલા દિવસોમાં રાણીના હૃદયમાં જે જે ભાવો ઉત્પન્ન થયા, તેનું વર્ણન કરવું કઠિન છે.

શાનમે દિવસે ચિંતામસ્ત રાણી મહેસની નજીકનાં ખગીયામાં જતીને એક દોળપર બેસી ગઇ અને એ દોળનાં કમળને સંબોધન કરીને કહેવા લાગી—કમળા! આ વખતે તું કેવું પ્રસન્નચિત્ત વિકસિત બનીને તારી છટા ફેલાવી રહ્યું છે! જો આ વખતે કોઇ તને ઉખાડી નાખે, તારી પ્રસન્નતા અને છટાનો ધાતક બની જાય, તો કેટલું ખરાબ થાય! તને જે પ્રકૃતિએ બનાવ્યું છે, તેને તને બનાવવામાં તો સમય લાગ્યો છે, પરન્તુ તારો નાશ કરનારને જરાપણ ચાર લાગતી નથી. હતા જે તને બનાવવામાં સમર્થ નથી, તેને તારું જન્યાવરો શું અધિકાર છે! એવું કરનાર નિન્દનીય જ નહિ પણ ઘેર પાનકી પણ છે. જે પ્રદેશ તને પ્રકૃતિએ બનાવ્યું છે, તે જ પ્રદેશ મારા પતિ-

કમળને પણ તેમના માતા-પિતાને જન-રક્ષા છે તેમને જન-રક્ષામાં
તેમના માતા-પિતાને કોનું જોડું છે? મમય સાચો દશે અને તેમના
માતા-પિતામાં કોનું જોડું છે? કદ તેમને સર્વ દશે! પશુને
પાપિનીએ એનો જગપણ વિચાર ન કરતા, તેમને એક સુખમાં જ
ઉભરી નાખ્યા હું પોર પાપિની છું કે જોડું એ વગુને ઉખાડવું
સાદમ કરું? જેમને મેં જનાર ન દયા દાય! આ માત્ર દિવ્યોપા
પતિ પર કોણ જોડું છા મા કરે? પશુ દશે અને એમને કદય
સંકટોનો સામનો કરે? પશુ દશે!

પતિનો કષ્ટોની કષ્ટના કંઠી દડી રાખી, ગળી રિતમાનમાં
એની નિમજ્જા જની મધ કે નેને તેની પાનની પણ મુદ્દિ ન ગઈ
પશુ સાચા હૃદયવાળાને કોઈ ચિંતામાં વધારે સમય સુધી રહેવું પડતું
નથી, એ મુજબ ગળીને પણ આ ચિંતામમુદ્દમા તથા સમય સુધી
ગોથા ખાવા પડ્યા નહિ.

પૈથી તરફ રાજા વનમાથી પાછો ફરીને વિચારવા લાગ્યો કે,
પહેલાં હું એ રાણીને તો જોડું કે, જેણે મને માત્ર દિવ્ય સુધી
વનમાં રખડાવ્યો છે મારા વનમાં જવાથી અને દુઃખ સદન કરવાથી
તેને દુઃખ છે કે આનંદ! એ વાતની તો તપાસ કરું. કેમ કે એની
પરીક્ષા દુઃખને સમયે જ થાય છે, સુખને સમયે નહિ તો કે ગળીએ
મને સોનાની પૂછડીવાળું દરખતું ખચ્ચું લાવ્યા વિના તેના મહેલના
આવવાની બંધી કરી છે, છતાં આજે હું એ વિચારથી ગળીના
મહેલમાં જતો નથી કે, જે વિચારથી હું આજસુધી ગળીના મહે-
લમાં જતો હતો. આજે તો માત્ર એ જોવા માટે જઈ રહ્યો છું કે
વનમાં મારા હૃદયમાં જે વિચાર આવ્યો હતો, તે જરાજર દનો કે નહિ
રાજા આમ વિચારીને, સૌથી પહેલાં ગળીના મહેલમાં ગયા પશુ
ત્યાં રાણી જોવામાં આવી નહિ, દાસીઓને પૂછવાથી રાજાને માત્રમ પડ્યું કે,
રાણી આ વખતે નજીકના ગામમાં છે, ત્યાં હોજર પર દૃષ્ટ રાગીવાળી

રાણીને, ધ્યાનસ્થ થોગીઓની જેમ ચિતામન જોઈને ગાન વિચાર કરવા લાગ્યો કે, મેં વનમાં રહીને જેટલાં કપ્પો બોગ્યાં છે, એથી અધિક કપ્પોનો અનુભવ, રાણી મહેલમાં જ કરી રહી છે. હું મારા સરીઝને, વનમાં રહેવા છતાં પણ એટલું દુર્જન નથી દેખતો, કે જેટલું દુર્જન અત્યારે રાણીનું સરીર છે. સંભવિત છે કે, રાણી મારી જ ચિંતામાં ડૂબી ગઈ હોય. પરંતુ હું હવે તેને વધુ વખત મુધી ચિંતામાં ન રાખનાં, જરૂરી તેને ચિંતામુક્ત કરીશ.

આ પ્રમાણે વિચાર કરી રાજાએ કહ્યું:-પ્રિયે તારા, કુશળ તો છે ને ?

રાજાનાં આ શબ્દો કાને પડ્યાં જ, રાણીના હૃદયમાં એક પ્રશ્ન-નનાની સદેર આવી ગઈ. તે પતિના શબ્દોને સાંભળી વિચારવા લાગી કે, આ શબ્દો તો પતિના જ હોય એમ જણાય છે, તો શું તેઓ આવી ગયા ? જરૂર આવી ગયા હશે, નહિ તો મને 'પ્રિયે' કહીને કોણ બોલાવે ?

રાજાને આવેલો જાણી, રાણીના હૃદયમાં અપાર આનંદ થયો. પરંતુ પોતાના તે આનંદને પ્રગટ ન કરવા દીધો. તેણીએ વિચાર્યું કે, જો હું કદાચ હર્ષવશમાં સ્વામીની સન્મુખ આ આનંદને પ્રેમ-પ્રદર્શન હાન પ્રગટ કરી દઈશ, તો જે દેવુથી મેં નાચને આટલા દિવસો મુધી વનમાં રખાડ્યા છે, તેમાં સફળતા મળશે નહિ. સ્વામી પુના મારા માલમાં સિખ બની જશે, અને તેથી તેમના પરનું જે કલંક—હું મટાડવા આડું છું—તે નહિ મટાડી શકું.

આમ વિચારીને રાણીએ ગંભીરતા ભરી કટાક્ષ દષ્ટિથી રાજા તરફ જોઈને પૂછ્યું:-પ્રિયે, આપ પધારી ગયા ?

રાજા—હા, પ્રિયે ! હું આવી ગયો.

રાણી—હૃદયવાસન ! મારી માગેલી વસ્તુ ક્યાં છે ?

રાજા—પ્રિયે ! તમે વિચારો તો ખરા કે, જે વસ્તુ તમે આજે તરું મળી શકો એમ છે ! તમે એક રાજવંશની સ્ત્રી છો, કે

ગાળવંડની કુવામાં છે. એ ગાળની મદ્યમિજી છે. હા તમારામાં આટલી અતનતા રહે એ હતાં આપનેની વાત છે ! એવું મરતું જાયું ? જેની પૂછડી મોનાનો દોષ ને પ્રવચ્ચ દેવાનું ને હા મધુ પખ કરી મળ્યામ. વ દેખ્યું છે ? અપમ કોઈ પાસે માગ્યું ? પુનઃકોમાં વાંચ્યું પખ છે ? જે નહિ, તો પછી એવું મરતું જાયું દોષ છે તેની ગી ખાતી ? મેં સાત રિયમ સુધી વનમા દમેયઃ શીખ્યું પાંચ મને એકપખ એવું મમ કે મરતું જાયું—ન દેખાયું, કે જેની પૂછડી સોનાની દોષ—મંસાન્મા દેત તો કદાપિ હું તેને સાચા વચ્ચ ન રહેત; પરન્તુ શું ને મારી દટિયા પખ છપ્પ રહેત ? હું નથી કહી શકતો કે તમે સર્વથા અપ્રાપ્ય વસ્ત્ર માગીને, મારી આટલી કલિ પરીણા કેમ કરી છે કે જેમા હું કદાપિ સફળતા ન મેળવી શકું ? હવે મારા કથન પર વિધામ મુકો અને નિષ્કૂળતાને હોડી, શુભા ધારણ કરી દમેયની જેમ પ્રેમવ્યવહાર કરો.

રાણી—સારી વાત છે નાથ ! આપ જે કાંઈ કહી ગયા છે તે આપને માટે શોભાપદ નથી, એ તો હું નથી કહી શકતી, પણ હું અભાગિનીને માટે આપના હૃદયમા રચાન કયા છે કે જે મારી માગેલી વસ્ત્ર આપ મને લાવી આપે ! આપના મન્યમા, જધાને માટે તો સર્વ કાર્ષ છે, પરન્તુ મારે માટે તો કેવળ નિરરકાર અને કપદમયો શુષ્ક પ્રેમ જ છે. જે મેં આપની પાસે અપ્રાપ્ય વસ્ત્ર માગી હતી, તે આપને એ વખતે કહી દેવું જોઈતું હતું, કે જેથી તેને માટે ન ને હું પ્રતિજ્ઞા કરત, અને ન તો આપની પાસે પણ પ્રતિજ્ઞા કરાવત આપ પણ ક્ષતિય છે અને હું પણ ક્ષતિયાણી છું. પોતાની પ્રતિજ્ઞા—લલે સ્પર્શિત દોષ કે અસંભવિત હોય—પર દદ રહેવું, એ ક્ષતિયોનો ધર્મ છે એ પ્રમાણે હું આપના અને તમે મારા મિલનથી વંચિન રહ્યા અને હરહા પણ પૂર્ણ ન થઈ. હું આપને પહેલા જ પ્રાર્થના કરી ચૂકી હતી કે, આપ માગ્યી પ્રેમ નથી કરતા જલકે મારો અનાદર કરો છે. આ વાતની

પુષ્ટિ આથી વધારે થઈ ગઈ. આ અનાદરપૂર્ણ જીવનથી તો મરવું જ શ્રેષ્ઠ છે (દાસીને સંબોધીને) મસ્તકે ! પતિ દ્વારા કોઈ પણ પ્રકારની આશા કરવી, એ દુરાશા માત્ર છે. એટલે ચાલો, મહેલમાં જઈએ અને આપણા બાકી રહેલા જીવનને લગવદૂલગ્નમાં જ વ્યતીત કરીએ.

આમ કહીને, દાસીને સાથે લઈ રાણી મહેલ તરફ ચાલી રાજા તેણીને રોકવા માટે કહેનો જ રહ્યો, પરંતુ રાણીએ રાજાના આ કથન પર ધ્યાન પણ ન આપ્યું, તેમ તે રોકાઈ પણ નહિ.

આ પ્રકારે રાણીનું ચાલ્યા જવાનું તાત્પર્ય રાજા સમજી ગયો. તે વિચારવા લાગ્યો કે, રાણી આ બધું મારા લાગને માટે જ કરી રહી છે, મારા દિલને જ દષ્ટિમાં રાખીને તેણે મને પોતાના મહેલમાં નહિ પ્રવેશવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવી છે એટલે એનો આ વ્યવહાર સર્વથા કમળ છે. કદાચિત્ એમ સમજવું મારે શ્રમ પણ હોય. તો પણ જ્યારે સ્ત્રી ઘણે રાજા મારી અપેક્ષા નથી રાખતી, તો પછી હું પુરૂષ બનીને તેણીની અપેક્ષા શા માટે રાખું ? અત્યાર સુધી જે વિષયાનંદ લેતા હતા, તે બંને સમાનરૂપે જ લેતા હતા, વળી રાણી તો તેના અભાવમાં દુઃખ નથી માનતી. તો પછી હું દુઃખ શા માટે માનું ? જો મને રાજાનો વિયોગ અસહ્ય બનશે તો શું રાણીને મારે વિયોગ અમલ નહિ બને ? બંને જો તેને મારે તથા વિષયાનંદનો વિયોગ મલ્ય (સદન કરવા યોગ્ય) બની જશે, તો હું પુરૂષ રહીને તેણીનો તથા વિષયાનંદનો વિયોગ સદન કરવામાં અસમર્થ કેમ બનીશ ? રાણીનો પોતાની પ્રતિજ્ઞાના પાલનમાં એટલી દૃઢ રહે અને હું તેના પાલનમાં અસક્ત રહું, એ તો મારા પુરુષાનનને કષ્ટકિત કરેલરી વાત છે. રાણીના તથા મારા, બંનેનાં હાનિ-લાભ, સુખ-દુઃખ આદિ જ્યારે સાચાં જ થશે, તો પછી હું જ શા માટે ચિંતા કરું.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને રાજાએ દૃઢતા ધારણ કરી અને તે પોતાના મહેલમાં ચાલ્યો ગયો.

મહારાણ ૫ મું

રાજાની મુખ-નિદ્રા

હૃદયથી શાન્ત અને મનથી સ્થિર ગદેવાથી, મનુષ્યને જે આનંદ મળે છે તે અશાન્ત અને અસ્થિર બનવાથી મળતો નથી. હૃદયને શાન્ત અને મનને સ્થિર રાખવા માટે જ યોગીજનો એકાન્તવાસ પમંદ કરે છે. એ જ કારણે તેઓ સાંસારિક ખટપટોથી દૂર અને સપળા ચિંતાઓથી રહિત થઈ જાય છે. જે મનુષ્યમાં ચિંતાની હાથ જોટલી વધારે દશે તેટલું જ તેનું હૃદય અશાન્ત અને મન અસ્થિર થશે. અને જેનામાં ચિંતાની હાથ જોટલી ઓછી હશે, તેટલું જ તેનું હૃદય શાન્ત અને મન સ્થિર થશે. તાત્પર્ય એ કે મન સ્થિર થવાથી મનુષ્યને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને ચિંતા એ મનને સ્થિર બનાવવામાં બાધક છે, ચિંતામય મનુષ્યના હૃદયને કોઈદિવસ કે કોઈ કામમાં શાન્તિ નથી મળતી. તેનું મન, પવન લાગવાથી આજ્ઞતાં પાંદડાંઓની જેમ દમેસાં ચંચળ રહે છે. એવા મનુષ્યને ખાન-પાન, શવનાદિ લૌકિક કાર્ય અને શાન, પ્શાન, તપાદિ લોકોત્તર કાર્ય વગેરે કરામાં પણ આનંદ આવતો નથી.

સંસારનાં જ કાર્યો તરફ દૃષ્ટિપાત કરો. સંસારના આવશ્યક કાર્યો ખાવું, પીવું, સૂવું વગેરે ચિંતામય મનુષ્ય પણ કરે છે અને ચિંતા રહત મનુષ્ય પણ કરે છે છતાં એ જ કાર્યોમાં ચિંતામયને દુઃખનો અનુભવ થશે, છતાં ત્યારે ચિંતારહિતને શાન્તિનો અનુભવ થશે. કોઈ ચિંતાચિંતાનો મનુષ્ય કે જે સૂઈને ઉઠે છે, ત્યારે તેને પૂછવાથી તે કહે છે કે, હું અતિ આનંદથી સુતો હતો. પરંતુ ચિંતામય મનુષ્ય, જે

સૂષને ઉડે અને તેને પૂછવામાં આવે, તો તે કહેશે કે મને સારી રીતે ઉંઘ જ ન આવી, અથવા મેં આ જાનનું ખરાબ સ્વપ્ન નિહાળ્યું વગેરે. એ નિદ્રામાં ચિંતારહિતને આનંદ મળવાનું અને ચિંતાચરતને ખરાબ સ્વપ્ન નિહાળવાનું કારણ એ છે કે, ચિંતારહિત મનુષ્યનું મન સ્થિર હતું અને ચિંતાચરતનું મન અસ્થિર હતું—સારાંશ એ કે, મનની સ્થિરતા જ આનંદ આપનાર છે મનની સ્થિરતા વગરનો આનંદ દુઃખમાં પરિણમે છે અને મન સ્થિર થવાથી મનુષ્ય દુઃખને પણ આનંદ જ માને છે. મનની સ્થિરતાને માટે ચિંતાઓનો નાશ થવો જરૂરી છે. જે મનુષ્યની ચિંતા જોડે એક નાશ થતી જશે, તેટલે એક તેનું મન સ્થિર થવું જશે અને ચિંતાઓનો સંપૂર્ણ પણે નાશ થવાથી તેનો આત્મા જ્ઞાનદ્વારા સત્ચિદાનંદ બની જશે.

અગીયામાંથી પોતાના મહેલમાં આવીને, રાજા સુષ્પ્ત ગયો. આજે તેનું મન ચિંતાઓથી ધણે એક મુક્ત હતું અને કંઈક રસતાનો થાક પણ હતો, એટલે તેને એવી અપૂર્વ ઉંઘ આવી કે જેનો અનુભવ તેણે કોઈ દિવસ ક્યો ન હતો. અસ્તુ.

રાત્રીએ રાજાના છતાં પણ રાજાની ન રાજાનાં પોતાના મહેલમાં આવી. તેની અત્યાર સુધીની તો ચિંતા રાત્રીના દર્શનથી નષ્ટ થઈ ગઈ હતી, પરંતુ મહેલમાં આવવાથી તેને એક બીજી ચિંતાએ પરી લીધી. તે વિચારવા લાગી કે, રવાબી વનનાં દુઃખોને ભોગવી, અ.જ. માનમે દિવસે ઘેર પધાર્યા. પરંતુ મેં પતિનીએ તેમનું કુદયજ પણ ન પૂછ્યું, તેમના પર જે કષ્ટ વીત્યાં, તે પણ ન માંગ્યાં, એટલું જ નહિ પણ મારાં કોર વચનોથી તેમના હૃદયને વધારે દુઃખિત થયું અને તેમણે રાજાનાં છતાં પણ હું તેમની પામે ન રાજા. જે કે જે જે કહું છું તે તેમના હિતને અર્થ જ કહું છે, પરંતુ નાશ થાય તેટલે સમજાવવા વિના, એમ તો નહિ કહે ને કે રાજા દુષ્ટ

જાણવામાં છે, તેનો સ્વભાવ કુરુ છે અને તે પનિરંચક છે. નાથ ! જે પ્રમાણે પગમાલ પહેવાં મૂકે પોતાના પ્રખર તેજની સફળે તથા જે, તે જ પ્રમાણે મેં પણ આપને કષ્ટ આપ્યું છે. છતાં, મૂર્ખની ઉજ્જ્વળતા પડી, વગસારની જેવી શાન્તિ મળે છે એવી જ શાન્તિ મેં આપેલાં કષ્ટો સદન કર્યાં પડી, આપને મગશે કે નહિ એ વાત તો અનિશ્ચયના મર્મમાં ઘુસાવણી છે. પ્રભો ! આજે આપ વનમાં અનેક કષ્ટો સદન કરીને પધાર્યાં હો. એ વખતે એવા વડે આપનો શ્રમ મટાડવાનું અને આપને સુખ આપવાનું મારું કર્તવ્ય છે. પરંતુ જો હું અત્યારે આપની સેવામાં દાગળ થાઉં, તો મેં અત્યારમુથી જે કાષ્ટ ક્યું છે, જે હેતુથી મેં પોતે આપને કુઝા નગર ધોડ્યા છે તે બધું નિઃશૂળ થઈ જાય.

રાણી આ ચિંતાને દૂર કરવા માટે, ભગવાનનું ભજન કરવા ભેગી. એ બોલવા માગે છે તો પરમાત્માનું નામ, પણ તેના મુખથી પગમાલને બાહે, પતિ-પતિ જ સંબંધ નીકળે છે. આ અંતરને માટે રાણી વિચારે છે કે, મારા માટે પરમાત્મા અને પતિ બંને સમાન જ છે. મને કાષ્ટ વિપર્યેષ્ટા માટે પતિ યાદ આવી રહ્યા નથી. વિપવસનને તો કું પહેલેથી જ ત્યાગી ચૂકી છું એટલે મારા માટે પરમાત્મા અને પતિ બંને સરખા જ વાંઘ છે.

રાણી, જોકે ચિંતાથી યુક્ત જનવા માટે, ચિંતને અનેક પ્રકારથી સમજાવે છે, પરંતુ તે રાગના શ્રમ વગેરેનું સ્મરણ કરીને, ગદી ગદીને તે ચિંતા તરફ આવી જાય છે. રાણી વિચારે છે કે, મારે આ વખતે શું કરવું જોઈએ ? જો હું રાગની સેવા કરવા જાઉં છું તો એ વાતનો ભય છે કે, રાગનો મારાપર ફરીથી મોહ થઈ જાય તથા પ્રતિગતિ ભંગ થઈ જાય અને જો નથી જતી તો હૃદયને ધ્રુવ નથી સાપડતું.

રાણીએ દાસીને બોલાવીને કહ્યું:-દાસી, સ્વામી વનમાં અનેક કષ્ટો સદન કરીને આજે આપ્યા છે. જુખ, પગિશ્રમ વગેરેથી તે પીડિત થયેલા

દશે. એટલે તું ભોજન સામગ્રી તથા તેલ લઈને તેમની સેવા કરી આવ. જોકે આ કાર્ય છે તો મારું, પરંતુ હું અઝાગિનીથી રાગ રૂપી મણિ દુષિત બની ગયું છે, અને આ વખતે મારા જવાથી, સંભવ છે કે તેઓ વધારે દુષિત પણ બની જાય. એટલે માગ આ કાર્યને તું જ કરી આવ. જેથી પતિની સેવા પણ થાય અને તેઓ નિર્દોષ પણ બને.

રાણીની વાત સાંભળીને, દારી કહેવા લાગી—સ્વામિની, જણાય છે કે આજે આપને પતિપ્રેમને લીધે કોઈ વાતનું ધ્યાન નથી, જો એમ ન હોય તો તમે મને આ વખતે રાગ પાસે જવાનું કદાપિ ન કહેવ. રાતનો સમય છે, રાગ તેમના મહેલમાં એકલા છે, હું જઈ અને તેઓ કામને વશ બનીને કોઈ અનુચિત કાર્ય કરી નાખે તો ! જ્યારે તેઓ આપના સહવાસથી દુષિત બની ગયા છે, તો મારા જવાથી તેઓને માટે કેટલા વધારે દુષિત બનવાની આશંકા છે ! વિચાર કરો. રાગ આપના પતિ છે અને આપ તેમના ધર્મપત્ની છો. એકાન્તમાં તેમની પાસે જવાનો અધિકાર આપને છે અને એ અધિકાર નથી કે હું એકલી તેમની પાસે જઈ. હાં, જો આપ જતા હો, તો આટલો હોય તો હું પણ આપની રાધે આવું. અથવા આપની દાજરીમાં કાર્ય પ્રસંગે તેમની પામે જંઝ ઘડું છું. પરંતુ આપની ગેરદાજરીમાં રાતને વખતે તેમની પાસે જવા માટે હું આપની ક્ષમા માગું છું. અગ્નુ.

જે, જોવામાં આવે તો સ્ત્રી પુરુષ સંબંધી પાપનું ખાસ કારણ સ્ત્રી પ્રાપ્તને એકાન્તનિવાસ છે. એને માટે દૃષ્ટાન્ત આપનું અપ્રાસંગિક મજાણી નહિ.

બોજરાગમે પોતાની સજાના પડિનેને પૂછ્યું કે :—

મનોમહિલાવિષયાદિતોઽપિ જામસ્ય સત્ત્વં જતલ્લં વચે ! કઃ ।

અર્થાત્—હે કવિ, કામને ઉત્પન્ન કરનાર, મન, સ્ત્રી, બાળપાન, નિ તે છે જ, પણ તેનો માથે. ઉત્પાદક મેં ને ને

કાનના આ પ્રશ્નો ઉત્તર કોઈપણ પદિન ન આપી શકે ત્યારે ગાનને કાલિદાસને કહ્યું કે—શું માગ આ પ્રશ્નો ઉત્તર તમે પણ નહિ આપી શકો? કાલિદાસે કહ્યું હું કાંઈ આપને આનો ઉત્તર આપીશ.

કાલિદાસ ધેર આ.ઓ. ધેર આ.વીને તેણે પ્રધોર્મા આ પ્રશ્નો જવાબ શીખવાનો પ્રારંભ કર્યો, પરંતુ એનો જવાબ કોઈપણ મન્થર્મા ન મળ્યો.

કાલિદાસની સ્ત્રીનો દેહાંત થઈ ચૂકયો હતો. તેને પ્રભાવતી નામની એક પુત્રી હતી. જે એ જ નમગ્મા પન્થી હતી. પ્રભાવતી હમેશા પોતાના પિતાને ધેર આવતી અને બોજન બનાવી તથા તેમને જમાડી જતી રહેતી હતી. હમેશની જેમ ને દિવસે પણ તેણીને બોજન બનાવ્યું અને કાલિદાસને કહ્યું કે—પિતાશ્ર, બોજન કરી સેા. કાલિદાસ એ વખતે મન્થોર્મા ગાનની પ્રશ્નો ઉત્તર શોધી રહ્યો હતો એટલે તેણે પ્રભાવતીની વાત સાંભળી ન માંભળી હોય એમ કરી દાધી. પ્રભાવતી સમજ કે, પિતા આ વખતે કોઈ જરૂરી કામમા પડેલા છે, સંભવ છે કે તે કાર્ય થોડીકવારમાં સમાપ્ત થઈ જશે પ્રભાવતી થોડીકવાર રહેશે, પછી કાલિદાસ પાસે મ્હ અને તેને બોજન કરી લેવાનું કહ્યું, પરંતુ કાલિદાસે જવાબ આપ્યો કે, હું થોડીકવાર પછી બોજન કરીશ.

કાલિદાસનો આ જવાબ તથા તેની મુખમુદ્રા પન્થી પ્રભાવતી સમજ ગઈ કે પિતાશ્ર આ વખતે કોઈ ચિંતામા છે.

તેણીએ પૂછ્યું—પિતાશ્ર, આપ શી ચિંતામા છો? કાલિદાસે કટાક્ષા મ્હોએ જવાબ આપ્યો કે—હું કંઈ જાણતી સમજતી તો નથી, તને શી ખબર કે હું આ વખતે શું કાર્ય કરી રહ્યો છું એથી જ હું આ પ્રકારની અનાવશ્યક વાત કરીને, મારો વખત ચુમાવી રહી છે.

પ્રભાવતી—પિતાશ્ર, આપ વિચારો તો ખગ કે, મારે બે ધનુ કામ કરવું પડે છે એ હું જાણું કાર્ય સમયસર ન કરું તો મારું કામ

કેવી રીતે થાય ? હું ક્યારનીયે ભોજન બનાવીને આપને વિનંતિ કરી છું કે, ભોજન કરી લો, પરંતુ આપ નથી તો ભોજન કરવા આવતા કે નથી તો આપની ચિંતા પણ કહેતા ! વધારે નહિ તો આપની ચિંતા તો કહો, કે જે પર હું પણ વિચાર કરી શકું અને કદાચ સંભવિત હોય તો આપને કાંઈક સહાય પણ કરી શકું.

હાલીદાસે પ્રભાવતીને ભોજ રાખતો પ્રસ્ન સંભળાવીને કહ્યું કે, મેં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર રાખતો આવતી કાલે આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, પરંતુ અત્યારમુધી હું પ્રશ્નનો ઉત્તર વિચારી શક્યો નથી, કે કોઈ મથમાં પણ તેનો ઉત્તર મળતો નથી. પ્રભાવતીએ કહ્યું:—પિતાજી, રાખના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર, કાલની સમાના સમય પહેલાં હું આપને આપીશ. આપ આસીને ભોજન કરી લો. પ્રભાવતીએ વિશ્વાસ આપવાથી હાલિદાસે ભોજન ક્યું. પિતાને ભોજન કરાવીને પ્રભાવતીએ પોતાના સાસરે સંદેશ મોકલી દીધો કે, હું આજ મારા પિયર જ રહીશ.

સંધ્યા સમયે, પ્રભાવતીએ હાલિદાસને મારે જે ભોજન બનાવ્યું તેમા તેણીએ કામોત્તેજક પદાર્થોનું સમિશ્રણ કરી દીધું. હાલિદાસને જે ઉત્તેજક પદાર્થોનું ભોજન કરાવીને, પ્રભાવતીએ પણ ભોજન ક્યું અને બંને પોતપોતાને રથાનો સુષ રહ્યાં પ્રભાવતીએ સુતાં પહેલાં, એવું રથાન જોઈ લીધું હતું કે જેમાં જતા રહેવાથી તે પિતાના હાથમાં પણ ન આવે અને ગળના પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ મળી જાય.

હામાંષ મનુષ્યની જુદી નાશ પામી જાય છે તેને તે વખતે કર્તવ્યાર્થવ્યવસ્થા જાન નથી રહેતું. કાલે રમે તેટલો જુદીમાન મનુષ્ય હોય, તો પણ હામાંષ બનવાથી તેને કેવળ સ્ત્રીની જ ખૂન રહે જ. પછી કાલે તે સ્ત્રી, પુત્રી પણ કેમ ન હોય ! અથવા પશુપત્નિની જ કેમ ન હોય !

એ કામોનેજ પદાર્થોએ ગતિને વખને કાલિદાસના મન
વિહાર ઉપમ થયો. કાલિદાસ કામચર્યાથી મુખ થવાની ઇચ્છાએ
પ્રભાવતી પમે મયો અને તેનાથી ભ્રમ ભ્રમવાને માટે ઉપન કર
માગ્યો. પ્રભાવતીએ પોતાના પદ કાલિદાસને દર્શાવ્યા. કાલિદાસે
તેને કથું—પિનાછ, માવવાન રદો. પોતાની પુત્રી ઉપર થુ આપ
અત્યાગાર કરવા વિચાર થવા હો. એ વખને કાલિદાસ તો કામચર
દનો. તેને એવે વખને આ મારી પુત્રી છે કે બીજી કાઈ સ્ત્રી છે તેની
ચિંતા હવારે હતી. તેણે પ્રભાવતીની વાત સાંભળીને તેણીને કથું કે
ખમ, ચૂપ રહે, નહિ તો તારું જીવન જોખમમાં છે.

પ્રભાવતી સમજી ગઈ કે, મે જ તેને કામોનેજક પદાર્થો ખવ-
ડાયા છે, એટલે તે પોતાને આપીન નથી. આ વખને તેનું જાન
લુપ્ત થઈ ગયું છે તેણીએ કાલિદાસને કથું—પિનાછ, જો આપની
ઇચ્છા એવી જ હોય તો દીપક તો એકલો નાખો. દીપક સગમી
રહ્યો છે, તો થું નેને દેખતા હતાં તમે તમારી પુત્રીની સાથે અને કું
મારા પિતાની સાથે ભ્રમ ભ્રમચીલ ?

પ્રભાવતીની વાત સાંભળીને કાલિદાસ દીપક લુપ્તવા ગયો
એટલામાં જ પ્રભાવતી પડેલેથી જ નક્કી કરેલાં મ્યાનમાં ચાલી મઈ.
અને અંદરથી બારણું બંધ કરી દીધું. કાલિદાસ પાડો આવીને
પ્રભાવતીને લય બતાવવા લાગ્યો, પ્રસોલન આપવા લાગ્યો, પરંતુ
પ્રભાવતીએ એ ઉત્તર આપ્યો કે આપ સતારે બંધે મને મારી જ
નાખો, પરંતુ આ વખને હું કદાપિ બારણું ખોલી દેતી નથી
કાલિદાસે પ્રભાવતીને મેળવવા માટે ઘણા ઉપાયો કર્યા, પરંતુ તે તેને
મેળવવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યો.

કાલિદાસે આખી રાત્રી એ જ પ્રકારનો વ્યથામાં વિન વી ન્યારે
પ્રમાદ મરા આગ્યું અને ઉનેજક પદાર્થોનો પ્રસાર એ હો થયો, ન્યારે

હાલિદાસને વિચાર આવ્યો કે, હું આ શું કરી રહ્યો છું ? હાય-હાય ! હું મારી પોતાની જ કન્યા સાથે બળિયાર કરવા તૈયાર થયો છું ! આ કન્યા શું કહેશે અને હું તેને મુખ કેમ બતાવીશ ! મારું કલ્યાણ તો હવે મરવામાં જ છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરી, હાલિદાસે પોતાનો પ્રાણ ત્યાગવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેણે પ્રાણત્યાગ માટે ફાંસી લગાવવા એક દોરી પાંધી અને તેમાં પોતાનું ગળું ફસાવવા તૈયાર થયો. અહિં પિતાના ઉત્પાતને શાન્ત અને ઉત્તેજક પદાર્થોનો પ્રભાવનો સમય વ્યતીત થયો જાણી, પ્રભાવતીએ વિચાર કર્યો કે, હવે તો પિતાજીની ભુદ્ધિ ઠેકાણે આવી ગઈ હશે. તે કમાડ ખોલીને બહાર નીકળી, તો જુએ છે કે પિતાજી મરવા માટે તૈયાર થઈ ઉભા છે. તેણીએ કહ્યું:—પિતાજી, આપ આ શું કરી રહ્યા છો ?

હાલિદાસ—બસ ! પ્રભાવતી, મને સમા કર. હું મારા આ કુલ્યતી સિક્કા પરલોકમાં તો બોગવીશ જ પરંતુ આ લોકમાં પણ હું મુખ બતાવવા માટે સર્વથા અગોચર છું. હવે હું મારું કલ્યાણ મરવામાં જ મેલું છું. એટલે તું આમાં વિધિ ન નાખ તારા પર ખોટા વિચારો લાવીને, હું પોને પણ બ્રહ્મ થયો અને તને પણ બ્રહ્મ કરવા પ્રવૃત્તો હતો, પરંતુ તુ તારી ભુદ્ધિથી અચ્છી ગઈ. આ લોકમાં હું પાપનું પ્રાપ્તિન મરીને જ રહીશ, એટલા માટે તું કાંઈપણ ન બોલ.

પ્રભાવતી—પિતાજી, જગા થોભા અને મારી વાતને સાંભળી લો. આપના મનમાં જે ચિંતાર ઉત્પન્ન થયો અને આપે જે કાંઈ ઉપાગતિ કર્યો, તેમાં આપનો કોઈ દોષ નથી, એ તો રાગને જે પ્રેરનારો છે તેનો ઉત્તર માત્ર છે. મેં પ્રેરનારો ઉત્તર આપવા માટે જાપને એવા ઉત્તેજક પદાર્થો ખવડાવ્યાં હતાં, જેણે આપને એવું કરવા માટે વિદ્યુત બનાવ્યા. હવે તો આપ સરી ગયો સમજ રહ્યો.

દીપા છે, કામનો માર્ગો પિતા એકાન્ત છે. માયાગ્નુ ગીને અથવા ઉનેજા પદાર્થોના પ્રાપ્તિથી હરી મન ખરાબ પશુ થઈ જાય, એ પશુ પામે જ દોષ, તે પશુ જો એકાન્ત ન દોષ, અત્યાબીજ માનુષો દાનર દોષ, તે તે ખરાબ વિચાર કારણે કદાપિ પરિણીત ન થઈ શકે. આ જવાબ જોઈને અનુભવ કરાવ્યા. આપત્ત તે આપને વિષામ ન આવત. એટલા માટે મેં, પ્ર ઉત્તર દેતાં પદેલાં જ, ઉત્તરનો અનુભવ કરાવી દીધો.

કાસિદાસ—જો કે તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણા માટે, મહાશય અપાયાં, જેથી હું મારા પોતાના ત્યાગમાં ન રહી શક્યો, તથા તાની સાથે કુકર્મ કરવાનો મારા હૃદયમાં વિચાર તે થયો. આ વિચાર આજ્ઞા તેનું મારે શું પ્રાપ્તિ સેતુ જોઈએ ?

પ્રભાવતી—જ્યારે અપ વિવચ દત્તા, તે પછી તેનું પ્રાપ્તિ શું દોષ ? જના પશુ જો આપ પ્રાપ્તિ કરવાજ હજી છે, તે અપશુ પ્રાપ્તિ કરે અને આપની સાથે હું પશુ પ્રાપ્તિ કરું કે ભવિષ્યમાં ભલે સગો આપ પશુ કેમ ન દોષ, અથવા સ પુત્રી પશુ કેમ ન દોષ, પશુ તેની સાથે એકાન્તમાં રહેવું નહીં.

પ્રભાવતી દ્વારા મળેલો જવાબ, કાસિદાસે ભોજનશાળને સંજગ્યાએ જે સાંજગીને તે પ્રસન્ન થયો.

સારાંશ એ, કે કામવિકારને કારણેપણ પરિણીત કરવાનો અસર ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય કે જ્યારે સ્ત્રીપુરુષ એકાન્ત ધ્યાનમાં હો. એથી બચવાને માટે સ્ત્રીપુરુષનું એકાન્ત ધ્યાનમાં રહેવાનું ત્યાગ માનવામાં આવ્યું છે.

દાસીનો જવાબ સાંજગીને ગણી કહેવા લાગી, કે તારું કહે: હીક છે. ખરી રીતે મેં, પતિપ્રેમના આવેશમાં કામની ઉચ્ચિત્ત-અનુચિત્તના ધ્યાન આપ્યું નહિ. પશુ હવે હું પશુ જાતી નથી હજી અને સત્ય પર વિશ્વાસ ગણીને નેમને મુઠા જ દો કાદ થશે ને મારું જ થશે.

પ્રકરણ ૬ કું

કર્તવ્ય-માર્ગ

ધૃર્માત્મામનુષ્ય સૂર્યોદય પહેલાં જ ઉઠીને, પરમાત્માનું સજ્જન કરવા લાગી જાય છે. તે આજસુઓની જેમ સૂર્યોદય પછી પડી રહેતા નથી. સૂર્યોદય પછી ઉઠવાથી, વૈષક ગ્રન્થોમાં પણ ઘણી હાનિઓ બતાવવામાં આવી છે. રાત્રિએ વધારે સમય સુધી જાગવું અને પછી સૂર્યોદય પછી સૂતા રહેવું, એ પ્રાકૃતિક નિયમથી પણ વિરુદ્ધ છે. પ્રકૃતિના આવશ્યક નિયમોની અવહેલના કરનાર માણસ, પોતાના જીવન, રવાન્ય, ઉત્સાહ અને લાલની પણ અવહેલના કરે છે. એવું કરનારો માણસ, પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર શિક્ષાને પાત્ર બને છે. સારાંશ એ કે, કર્તવ્યને સમજનાર માણસ, સૂર્યોદયની પહેલાં જ ઉઠીને, પરમાત્માના સજ્જનમાં લાગી જાય છે. મદારાજા દરિયાંદ્ર આજે સૂર્યોદય પહેલાં ઊઠ્યા. આજે સૂર્યોદય જોવાનો અવસર તેને ધણા દિવસો પછી મળ્યો છે. તેના હૃદયમાં આજે એવો આનંદ છે, એવો ઉત્સાહ છે, શરીરમાં એવી રુઝી છે, મન એવું પ્રસન્ન છે, કે જોનો અનુભવ તેને ધણા સમયથી થયો ન હોય. તે રાણીને ધન્યવાદ આપતો રહેવા લાગ્યો:-રાણી ! મને વનમાં પ્રાકૃતિક દરય જોવામાં, નિદ્રા લેવામાં અને આજે પ્રાતઃકાળે ઉઠવામાં જે આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે, તે બધી તારી જ કૃપાનું ફળ છે. તારો સોનાની પૃષ્ઠીવાળા અગ્નિશિશુ ખાગવાનો દેવ મને આ આનંદો પ્રાપ્ત કરાવવાનો છે. ખરી રીતે, કું મારા જીવનને વિષયવાસનામાં બંધીન કરીને, કાપવડને કાપી ધૂરારને વારી રહ્યો હતો, કાથી આપણે ગરેડું લઇ રહ્યો હતો અને અજાનને ટોડી પિપ પી રહ્યો હતો. પરંતુ તે મારી જીવ બચાવી દીધી. કું તારો ઉપાર માનું છું અને મારા પર તારું એ

પણ મેં કું જાણ સમજું છું. મોનાની પૂંછડીવાળું કાનું
રેવણે કામ મળી જતા, તો પણ વિવચાસનામાં અને એ આ-
મળન જે આનંદ વિવચાસની મુજબ ગહેવામાં પ્રાપ્ત થયો છે.

હંમેશના આચરણક કાપોથી નિગૂળ જતીને, મદારાજ
સમામાં જઈને રાજ્યાસન પર બેઠો, તે ગજસિંહાસન જે ધણા દિવ
ખાલી જ પડીરહેતું હતું, તે આજે ગાળના બેગવાથી સુશોભિત
રાજા મિંદાસન પર બેગવાથી કેટલાક લોકોને તો આનંદ થયો
કેટલાક લોકોને દુઃખ થયું. તે ગાળાપિકારીઓ, જેઓ ગાળની જે
જરીમાં પ્રજા પર મનકાવના અત્યાચારો કરના હતા અને પોતાનો
સાધના, તથા તે અનાચારી કાચું કરતાંઓ, જેઓ ગાળની ગેરહાજ
નિગંકુશ બન્યા હતા, તેમને તો રાજાના ગાળામન પર આવવાથી
થયું. રાજાના રાજ્યાસન પર આવતાં પહેલાં, તે લોકો સમજના હતા
રાજા તો રાણીની સાથે વિવચાસનામાં પડ્યો છે, એટલે અમે જ
છીએ. આજે ગાળના આવી જવાથી, તેમના તે વિચારો પર પાણી
ગયું, એટલા માટે તેમને રાજાના આવવાથી દુઃખ થયું પરંતુ જે
રાજાના સુખચિંતક તથા ન્યાયપ્રિય હતા, જેઓ અન્ય અધિક
ઓના અત્યાચારો જોઈ-જોઈને ત્રાસી ગયા હતા અને જેમને ગાળા
ખાલી રહે એ ખરાબ લાગતું હતું, તેઓ ગાળના સિંહામન પર બે
વાથી આનંદ પામ્યા. અને કહેવા લાગ્યા કે, આજ સૂર્યવંશનો
સિંહાસનરૂપી ઉદયાચલ પર ઉદયમાન થયો છે, આ તેજોરશિનો ઉ-
દયવાથી અત્યાચારી ધુવડ જરૂર છુપાઈ જશે.

જે રાજા, ધણા વખતથી મહેલની જહાજ પાસે નીકળ્યો ન હતો
'રાજાનું કાર્ય' તરફ જે કંઈ નજર સગળી કરતો ન હતો, તે રા-
જાએ 'અચાનક' અને ઘણાસમયે આવી રાજ્યકાર્ય તપાસવા માટે ત્યાં
થયો તે માટે લોકો આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યા. રાજાના સ્વભાવમાં એક
'એક' આ 'મમાણે' ફેરફાર થવાના કારણની લોકોએ તપાસ કરી, તો

તેમને ખબર પડી કે રાણીની કૃપાથી રાજા રાજ્યકાર્યમાં પુનઃ પ્રવૃત્ત થયા છે. રાણીએ, રાજાને સોનાની પૂંછડીવાળું-મૃગનું ખચ્ચું ન લાવી શકવાના કારણે પોતાના મહેલમાં આવતો રોક્યો છે. આ ઉપરથી રાજાને પોતાના કર્તવ્યનું લાન થયું છે. એ જાણીને લોકોએ રાણીની પ્રશંસા કરી અને તેને અનેક ધન્યવાદ આપ્યા.

રાણીના મહેલમાં ન જવા માટે વચનથી બંધાયેલા રાજા એકા-મચિત્તે રાજકાર્ય જોવામાં તત્ક્ષીન રહે છે. તેનો રાધળો સમય રાજકાર્ય જોવામાં, ન્યાય કરવામાં, પ્રજાનાં દુઃખોને દૂર કરી તેને સુખ આપવા વગેરે કાર્યોમાં જ વ્યતીત થાય છે. પ્રાત્નને માટે સળાચારાદિ નીતિ સંબંધી અને કક્ષા-દૌરત્વ આદિ વ્યવસાય સંબંધી શિક્ષણનો તેણે એવો પ્રબંધ કર્યો કે, જેથી તેના રાજ્યમાં અપરાધીનું નામ પણ ન રહ્યું. રાજા, ગુન્દાઓના કારણોની તપાસ કરીને તેનો નાશ જ કરી દેતો, જેથી ફરીથી ગુન્દો થાય જ નહિ. ન્યાય પણ તે એટલો સરસ આપતો, કે કોઈ પણ પક્ષને દુઃખ થતું ન હતું. જે પ્રમાણે હંસ, કૂક તથા પાણીને જીદા કરે છે તે જ પ્રમાણે કટોકટીના સમયના મુકદ્દમામાં પણ રાજા સત્ય તથા જૂઠુંને અસત્ય અસત્ય કરી દેતો. રાજ્યાધિકારીઓ દ્વારા કોઈપર અત્યાચાર ન થાય, તેને માટે ઘણી જ સાવધાની રાખતો અને ચોર ભૂંટારા વગેરેના ઉપદ્રવથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, એમાં તે પોતાનું પરમ કર્તવ્ય સમજતો. આ પ્રમાણે એમાં તે પોતાનું પરમકર્તવ્ય સમજતો. આ પ્રમાણે તેના રાજ્ય સંભાલનથી થોડા જ દિવસોમાં પ્રજા સુખ-સમૃદ્ધિથી સંપન્ન બની ગઈ. કોઈ દુઃખી ન રહ્યું. હરિશ્ચંદ્રનું આ નીતિ-ધર્મધર્મ રાજ્ય સત્યનું રાજ્ય કહેવાવા લાગ્યું અને તેની કીર્તિ દુનિયાભરમાં પ્રસરી ગઈ. આ પ્રમાણે રાણીએ પોતાના ત્યાગ તથા ઉદ્યોગથી, પોતાની મન-શામના પણ પૂર્ણ કરી દીધી. રાજાને તેના કર્તવ્યપથ પર પણ જાગૃત કરી દીધો. અને પોતાનું સેવક પોતાના પાતનું કાંઈ પણ પાત નાખ્યું.

પ્રકરણ ૭ મું

ઈન્દ્ર-સભા

ત્રૈલોક્યમાં સત્ય સમાન કોઈ બીજું વસ્તુ નથી સત્ય ॥
સંસારની સ્થિતિ છે. જે સત્ય માત્ર એક દ્રવ્યને માટે પણ સંસારનો સાથ ઊઠી રે, તો સંસારનું કેમ આવું કદિન જ નહિ પણ સર્વથા અસંભવિત જની જાય. સત્યાર્થિ નગવચા મટે પણ સત્ય એ અનન્ય સાધન છે. સત્યનું પાલન જામે દરકોઈ પ્રદેશમાં કુવામાં આવે, પરંતુ એ સત્યપાલનથી થનારી સત્યાર્થિ એ જ પ્રદેશમાં મર્વાદિ નથી રહેતી પણ પવનની જેમ સર્વત્ર પ્રસરી જાય છે છતાં ચગત એ છે કે, સત્યપાલનમાં પ્રયત્નસાની આકાંક્ષા ન કરવામાં આવે, પણ આકાંક્ષા રહિત બનીને સત્યપાલન કરવું. કોઈ આકાંક્ષા ઇન્દ્રથી સત્યનું પાલન કરવું એ તો એ આકાંક્ષાનો વ્યાપાર કરવા બરાબર છે.

દેવર્ગની સુધર્મ-સભા, હંમેશા કન્યાં આજે વધારે પ્રમાણમાં શય્યાગારવામાં આવી હતી ચારે તરફ પારિગ્ગતના પુલો લાગ્યા છે અને સભામાં આમર, છત્ર વગેરેથી સુશોભિત ઇન્દ્ર બેઠા છે લોહપાળાદિ તમામ દેવતાઓ અને અપ્સરાઓ પોતપોતાને રથાને બેઠા છે, તથા માતમરદક્ષાદિ અનુચરગણ પણ મથારથાને ઉભો છે. સભાનો મધ્યમાં નાયનાનનો અખાડો બની રહ્યો છે, જેમાં ગાયક-ગાયિકાઓ અને નાયનાર-નાયનારીઓ સુસજ્જિત ઉભાં છે.

ગાનાર નાયનારાઓએ ઇન્દ્ર પાસે આજા માગી કે, આજ અમે તોકો કયા વિષયનું ગીત ગાઇએ અને નૃત્ય કરીએ ? ઇન્દ્રે કહ્યું :—
સંસારનાં અન્ય વિષયો પર તો હંમેશા નૃત્યગાન થાય છે, એટલે

આજ સત્યનું ગીત ગાઓ અને તે જ પ્રમાણે નૃત્ય કરો. સત્યના જ પ્રતાપથી અમે લોકો અહીંઆ આનંદ ભોગવી રહ્યા છીએ. એટલા માટે આજે સત્યનાં જ ગુણગાન કરીને અહિં બેઠેલા દેવો તથા અપ્સરાઓને સત્યનું મદત્વ સંભળાવો.

સત્યનું ગાન કરવા માટે ઇન્દ્રની આજ્ઞા મેળવીને, ગાયકગાનુ વગેરે ધણા જ પ્રસન્ન થયા. તેમણે ગાન તથા નૃત્ય વડે સત્યનું જ સજીવ દમ્ય બતાવ્યું, એથી આખી સભા પ્રસન્ન થઈ ઉઠી અને સત્યની સાથે જ ગાયક તથા નૃત્યકારોની પણ પ્રશંસા કરવા લાગી. ગાનનૃત્ય સમાપ્ત થતાં ઇન્દ્ર કહેવા લાગ્યા:—

મારા બહાસ દેવો તથા અપ્સરાઓ! તમે જ સત્યનાં નૃત્યગાન દમણાં જોયાં સંભળ્યાં છે અને જોને જોઈ સંભળીને તમે પ્રસન્ન થયા છો, તે સત્ય સાક્ષાત્ જોની પાસે દશે, તે કેટલો આનંદિત રહેતો દશે, એ વાતનો વિચાર કરો. સત્ય સદૃશ છે, એટલે તે સાકાર વિના ઉપયોગમાં નથી આવી શકતું અને જ્યાં સુધી ઉપયોગમાં ન આવે—જાણે પ્રયોગમાં લાવતા ને જોઈએ—ત્યાંસુધી સત્યને સમજવા માટે આદર્શ મળતો નથી. તમે લોકો દેવલોકમાં છો, તો પણ સત્યની તે મૂર્તિના દર્શનનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત નથી થયું કે જેના દર્શનનું સૌભાગ્ય મૃત્યુલોકના માનવીઓને પ્રાપ્ત થયું છે. મૃત્યુલોકમાં અગોપ્યોનો ગાન દરિશંદ્ર એવો સત્યવાદી છે કે મનો કે સાક્ષાત્ સત્ય જ દરિશંદ્રના રૂપમાં દોષ, દરિશંદ્રમાં સત્ય, કુલમાં સુમધ, તસમાં તેષ અથવા રૂપમાં ધી ની જેમ બાપ્ત છે, જે પ્રમાણે શરીરમાં જીવ સર્વજ અને મધુદમાં જળ અથાત્ છે તે જ પ્રમાણે દરિશંદ્રમાં સત્ય સર્વજ તથા અથાત્ છે. જેમ મેરપર્વત અથાત્ છે, તેમ દરિશંદ્રનું સત્ય પણ અથાત્ છે. જેનીરતે કેષ્ટ સુપતિ ચંદ્ર, ચંદ્રનો સુપ, લોકને જાહેર, અંદોહને લોક અને ચૈત્યને જગ તથા જગને ચૈત્યન્ય બનવવા સમર્થ નથી,

તેની જ રીતે દર્શિનંદને અન્યથી વિચિત્ર કરવામાં પણ તેણે મર્યાદા નથી. જેમ એ જાણી મનાંદા ગિય છે તે જ પ્રમણે દર્શિનંદ મત્ત પણ રિધર છે. દર્શિનંદનું કોઈપણ કાર્ય સત્ત્વ વચરતું નથી તે સત્ત્વ ઉપર મુવમમાન બદલ છે. મંમાનો પ્રવલ્લ કેવલમાદ્ય સમુદાય અંત ખોળવામાં, જ્ઞાત્રાથી થી કાદવામાં અને ચંદ્રમાથી અભિ વરદાવવામાં જાણે કોઈ સમર્થ પણ થાય પરંતુ દર્શિનંદને સત્ત્વથી અલગ કરવામાં કદાપિ કોઈ સમર્થ જાતી શકતું નથી.

દર્શિનંદ મૃત્યુભોક્તા છે અને આપણું દેવસોકમા છીએ, એવા વિચારથી તમે તેને તુચ્છ ન સમજો. ધર્મ અને પુણ્યનું ઉપાજન કરનાર માટે મૃત્યુભોક્તા જ ક્રોધ છે મૃત્યુભોક્તા ઉપાજન કરેલા ધર્મ-પુણ્યના પ્રતાપથી જ તમે તથા હું આ લોકમા આનંદ ભોગથી ગયા છીએ. એ પણ વિચારો કે, દર્શિનંદને નાનો ન માનો જે ધર્મ-પુણ્ય મનુષ્ય શરીરદ્વારા થઈ શકે છે તે આ દેવ શરીરદ્વારા થઈ શકતા નથી હરીતે. અતઃ સાવવા માટે તથા તેને જન્મ મગ્ન્ય નિદિન જન્મવા માટે મનુષ્યજન્મ જ ધારણ કરવો પડે છે. મનુષ્ય શરીરધારી હવ દેવોના પ્રાણ દર્શિનંદને મોક્ષ જઈ શકે છે, પરંતુ દેવ શરીરધારી, મનુષ્ય જન્મ ધારણ કર્યા વગર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. એટલે દર્શિનંદને તમે જે મનુષ્ય છે માટે નાનો ન સમજો. સત્ત્વપાસન માટે આ વખતે દર્શિનંદ અઠિનીય છે તેની ખરાબરી કરે તેવો સસાગ્રમા ખીજો કોઈ નથી.

સંસારમાં મનુષ્ય વિશેષ કરીને એ પ્રાણના માત્રવામાં આવે છે એક દુર્જન અને ખીજો સત્ત્વજન મનજન મનુષ્ય ખીજાની પ્રથમ સાંભળીને—ખીજાને સુખી જોઈને—સુખી થાય છે અને ખીજાને દુઃખી જોઈ, તેને પોતાને પણ દુઃખી દુર કરવાનો ઉપાય કરે છે. કદી કોઈને દુઃખ આપવાનો વિચાર થયું કરતો નથી ખીજાના દુર્ગુણોનો ઉકારો ન પાડતો. તે પોતાનાં દુર્ગુણો દુર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને દુઃખ, દેવ કોઈ

દુર્ગુણોને પાસે પણ આવવા દેતો નથી. પરંતુ દુર્ગુણોના સ્વભાવ સન્નનોના સ્વભાવથી તદ્દન વિરુદ્ધ હોય છે. તેઓ ખીજના લાભમાં પોતાની દાનિ, ખીજની દાનિમાં પોતાનો લાભ, ખીજના દુઃખે પોતે સુખી અને ખીજના સુખે પોતે દુઃખનો અનુભવ કરે છે. ખીજમાં સદ્ગુણ જોઈને, તેને ઇર્ષ્યા થાય છે અને દુર્ગુણ જોઈને તેને પ્રસન્નતા થાય છે. ખીજની પ્રશંસા તેને અસહ્ય લાગે છે, એટલે તેઓ, તે સાંભળતાં ધ્રુષ્ટા કરે છે. પણ ખીજની નિંદા કરવામાં કે સાંભળવામાં તેઓ કદી યાતના નથી. તેમનું હૃદય કાળજીની જેમ કપટથી ભરેલું, મોઢું વિપના ધમાની જેમ દુર્ગુણથી ભરેલું, નેત્ર અગ્નિની જેમ કોષથી ભરેલાં અને મન ખોટાં વિચારોથી ભરપૂર રહે છે. વિદ્વાનોએ દુર્ગુણોની તુલના ઇન્દ્રની સાથે કરીને તેમને ઇન્દ્રથી પણ મોટા ગણાવ્યા છે. તેઓ કહે છે કે, ઇન્દ્રનું રાજ્ય-વજ્ર ઇન્દ્રના હાથમાં રહે છે અને તે માત્ર શરીર પર જ આધાર પડેલો સહે છે, પણ દુર્ગુણોનું રાજ્ય-દુર્ગુણ, દુર્ગુણોના મુખમાં રહે છે અને તે મનુષ્યના હૃદય પર આધાર પડેલો છે. વજ્રનો ધા અને તેની પીડા તો મરી પણ જાય છે. પરંતુ દુર્ગુણનો ધા તથા તેની પીડા મટી મુશ્કેલ છે. ઇન્દ્રની આંખમાં જેટલું તેજ છે, તેટલો ક્રોધ દુર્ગુણોની આંખમાં છે. ઇન્દ્ર પોતાની આંખોવડે ખીજનાં સદ્ગુણો જુએ છે, ત્યારે દુર્ગુણ પોતાની આંખોથી ખીજનાં દુર્ગુણો જુએ છે. સારાંસ એ કે દુર્ગુણ પણ એક પ્રકારનો ઇન્દ્ર છે. તદ્દાવત માત્ર એટલો જ છે કે, ઇન્દ્ર સદ્ગુણોથી મોટો છે અને દુર્ગુણ દુર્ગુણોથી મોટો છે. અગ્નુ.

એક જ વસ્તુ, પ્રકૃતિની જિન્નતાથી જિલ્લ-જિલ્લ મુખ્ય આપે છે. જે જળ હીપમાં પડીને મોતી બની જાય છે, તે જ જલ જો સર્પના મુખમાં પડે છે તો તે વિષ બની જાય છે. જે વાત સન્નનોને સુખ આપનારી હોય છે, તે જ વાત દુર્ગુણોને દુઃખ આપનારી રહ પડે છે. જે વર્ષા કરારના સપાળા વૃક્ષોને લીલાંકમ કરી દે છે, અપર્ણા વૃક્ષો

જે વર્ગીયી પ્રવૃત્તિન જની ગદે છે, તે જ વર્ગીયી જગ્યાએ મુકાઈ જ છે. સામાન્ય એ કે સારી વસ્તુ પણ વિરલ પ્રાપ્તિયાગને પ્રાટે ખરા જની જાય છે.

સત્ત્વન મનુષ્ય બીજાની પ્રથંમા માનજાને, બીજામાં શુ જોઇને પ્રમન્ન થાય છે; પરંતુ તે સત્ત્વનોની પ્રમન્નતાનું કારણ દુર્જનોની અપ્રસન્નતાનું કારણ જની જાય છે. તેઓ નો માત્ર બીજાનાં નિંદા અને બીજાનાં દુર્મુજોથી પ્રમન્ન થાય છે.

ઈન્દ્ર હાગ દર્શિશ્વરની પ્રથંસા માનજાને, બીજા બધા દેવ અપ્સરાઓ વગેરે નો પ્રસન્ન થયા, તેઓ દર્શિશ્વરનું સત્વ અને તેના સાથે જ મનુષ્યોક તથા મનુષ્ય જન્મની પ્રથંસા કરીને સત્યગદિત દેવ જન્મને ધિક્કારવા લાગ્યા; પરંતુ એ દેવોમાંથી એક દેવને દર્શિશ્વર પ્રથંસા ઠીક ન લાગી. તે ઈન્દ્રના બપથી પ્રત્યક્ષ નો કાષ્ટ ન બોલી શક્યો, પણ હુલ્લમાં બળી ન્હો દત્તો અને વિચારનો હતો કે-અ. ઈન્દ્ર છે તો શું થયુ, પણ તેને પોતાના અધિકારનું પણ ખ્યાન નથી દેવતાઓની સામે ઈન્દ્ર થઈને, હાડ્યામડાંથી બનેલા મેઘાદિ વ્યાધિઓથી બરેલા મનુષ્યની પ્રથંસા કરી એ કેટલું પતન જનાવે છે! હું તેનાથી ભય પામુ છું. નહિ તો આજ સમામા ઉભો થઈને ઈન્દ્રના કથનનો વિરોધ પ્રકટ કરીને કહેત કે, શું દર્શિશ્વર દેવતાઓથી પણ મોટો છે કે જેની દેવસમામા પ્રથંસા કંવામાં આવે છે? પરંતુ હું ઈન્દ્રના કથનનો પ્રતિવાદ મોટેથી નહિ કરતાં, કાર્યથી કરી બતાવીશ અને જે દર્શિશ્વરની પ્રથંસા ઈન્દ્રે મોટા ગદ ગદ સ્વચ્છી કરી છે, તે જ દર્શિશ્વરને સત્યથી પતિત કરીને, ઈન્દ્રને બતાવી આપીશ કે, તમે એ દર્શિશ્વર! સત્યબ્રહ્મા જોઈ લો જેના સત્યની પ્રથંસા દેવસભામાં કરીને, તમે દેવતાઓને તેનાથી ગુસ્સા હોવાના ભાવ દર્શાવ્યા હતા અને દર્શિશ્વરને સત્યની મૂર્તિ બતાવના હતા, તથા સાથે જ મનુષ્યોક અને મનુષ્ય જન્મની પણ શ્લાઘા કરતા હતા.

દુર્જનોને ખામ કરીને સદ્ગુણોથી જ દેવ થાય છે. એથી જ તેઓ ખીમની સુપ્રતિ સાંભળીને અથવા ખીમને સુખી જોઈને ઇર્ષ્યાગિન ગગવા માંડે છે જે પ્રમાણે વાકુ ચંદ્રમાને ગળી જવાની ચિંતામાં રહે છે, તે જ પ્રમાણે દુર્જન ખીમની કીર્તિ, સુખ અને ગુણ ગળી જવાની ચિંતામાં રહે છે તથા તે માટે ઉપાય શોધે છે તેમજ સમયની વાદ જોયા કરે છે. ઇન્દ્ર જો હરિશ્ચંદ્રની પ્રશંસા કરી અથવા હરિશ્ચંદ્રમાં સત્યપરાયણતા દત્તી, તો તેગી તે દેવને કોઈ જાનની હાનિ ન દત્તી; પરંતુ દુર્જનના રવજાવાનુસાર તે અકારણ જ હરિશ્ચંદ્રની સાથે સત્યની અને દંડની પણ ઇર્ષ્યા કરવા લાગ્યો.

જગતમાં ઇર્ષ્યા સમાન ખીમને કોઈ દુર્ગુણ નથી. જો કે ઇર્ષ્યા અગ્નિ નથી, છતાં પણ જો તે જોનામાં દોષ છે તેના શરીરને નિરંતર બાળ્યા જ કરે છે. ઇર્ષ્યા કરનારનું મન કોઈ પણ સિધ્ધિમાં પણ પ્રજા નથી રહેતું. તે એ વિચારથી બાંહરને બાંહર બળ્યા કરે છે કે આ ગુણ, આ સુખ અથવા આ વશસ્ત્રોત્તરો આ ખીમને કેમ મળ્યાં છે? પાત્રી ભણે તે જ સુખવૈભવ તે ઇર્ષ્યા કરનારને પણ કેમ ન મળ્યાં દોષ પરંતુ તે સુખવૈભવ ખીમની પાસે જોઈ શકતો નથી.

તે દેવ, કોમ અને ઇર્ષ્યાથી ભગપૂર જતી ધેર બાળ્યો. દેવાંગનાઓ નેની બાકુનિ જોઈને ભયભીત જતો ગર્ભ કે, બાળે ખબર પડતી નથી કે, તેઓ શા માટે અપ્રસન્ન છે? તેમજે બ્દીનાં બ્દીનાં પાતાના પતિને પૂછ્યું કે, બાળે બાપનું મન કેમ ઉદાસીન છે? બાળે કેમ લાલ છે અને શરીર કેમ કપી રહ્યું છે? જન્માય છે કે, બાપને આ વખતે કોઈ થયું રહ્યું છે. એટલે બાળે વળગવા માગી છીએ કે, બાપ કોનાપર કોપાયમાન થયા હો? શું દેવસભામાં ઇન્દ્ર બાપનું કંઈ અપમાન કર્યું છે અથવા કેંઈ ખીમને બાપને એવી કેંઈ વાત કરી ન કે નેની બાપને કોઈ થયું બાળ્યો! અથવા બાળે કેંઈ કાઠ્યું છે?

દેવ—શું તમે દેવમહામાં આવેલ ન દતા? આપ્તગમ્યોએ કહ્યું કે—
અને પછી ત્યાં જ દત્તી અને અત્વાદે ત્યાંથી જ આવીએ છીએ.

દેવ—તો પછી તમને ત્યાં ખજાને છે, ત્યાં શું શું છે?

અપ્તગમ્યો—ખજાને ત્યાં નાંદા, ત્યાં સત્યના વિવિધમા નૃત્યરત્ન
મળ્યાં દત્તા અને તે પછી હન્દે દર્શિકાના મત્તનો મદિયા વર્જીએ છીએ.

દેવ—શું આ અપમાન ઓછું છે? આપને દેવ શરીરધારીઓની
માર્મ, આપણી જ મહામાં આપણા જ ગામ, મનુષ્યોના માનવીની
પ્રશંસા કરે અને આપને મંગે મોટે માનવ્યોએ, એથી વધારે અપમાન
ખીલું શું હોય? શું સત્ય મનુષ્યોના અને તત્તા મનુષ્યોના જ છે?
દેવોએ અને દેવનાઓમાં શું સત્ય નથી? તો પછી મનુષ્યોના મનુ-
ષ્યોના સત્યની પ્રશંસા કરીને, દર્શિકાને સનાતના મોટા મોટા સત્ય-
વાન બનાવવામાં આવે અને દેવોએ તથા દેવનાઓના ગૌરવ-સન્માનની
નિંદા કરવામાં આવે, એ કેટલું અનુચિત છે? જોકે તમણા દેવો અને
અપ્તગમ્યો ત્યાં બેસીને સાંભળતા દત્તા; પરંતુ ખસા હન્દના મુખે
દર્શિકાની પ્રશંસા સાંભળીને પ્રમન્ય મર્મ ગત્તા દત્તા મોઝની પળ ભુલિયા
આ વાત ન આવી કે, આ પ્રમાણે દેવોએ તથા દેવનાઓનું કંટું
અપમાન થઈ રહ્યું છે. જો હું ન હોત તો આ અપમાનજનક વાત પર
કોઈ વિચાર જ ન કરત, પરંતુ યોગાનુયોએ હું પળ ત્યાં હાજર હતો,
એથી મને આ અપમાનનું ધ્યાન રહ્યું. હન્દે આજે દેવનાઓનું ધોર અપમાન
કયું છે. તે હન્દપદને માટે નદન નાસાપક છે હું એ વખતે તો હન્દના
તે કથનનો વિરોધ ન કરી શક્યો, પરંતુ મેં એ વિચારી લીધું છે કે,
દર્શિકાને સત્યથી પતિત કરીને, આ પ્રમાણે હન્દ દ્વારા કરવામાં આવેલી
તેની પ્રશંસાનો વિરોધ કરું અને દેવો પર લાગેલા આ કલ્પને દૂર કરી
હન્દને તેની ભૂલ બતાવી આપું,

કોપના આવેશમાં, સારા-નરસાનું જ્ઞાન રહેતું નથી. કોપીની
શુદ્ધિ બળત બની જાય છે. એથી તે ન કહેવા યોગ્ય વાત કહી દે છે

અને ન કરવા યોગ્ય કાર્ય કરી નાખે છે. જો કે ઇન્દ્ર આ દેવનો સ્વામી છે, એથી તે પૂજ્ય છે પરંતુ ક્રોધને આધીન બની, એણે ઇન્દ્રને માટે પણ અસહ્યતાભર્યાં શબ્દો કહી નાખ્યાં. આગળ જતાં એ દેવને પોતાનાં કૃત્ય પર પશ્ચાત્તાપ કરવો પડ્યો, પરંતુ ક્રોધવશ આ વખતે તેને વાતના ઉચિત-અનુચિતપણાનું લક્ષ નથી. એ જ કારણે જ્ઞાતી પુરુષ ક્રોધત્યાગનો ઉપદેશ આપીને કહે છે કે ક્રોધથી હમેશાં બચો.

દેવના સ્વભાવથી તેની અપ્સગચો પરિચિત હતી. તેઓ વિચારવા લાગી કે, સ્વામીને ખીજના ગુણ અને ખીજની પ્રશંસાથી દ્વેષ છે. તેમનો આ રોગ અસાધ્ય છે. એટલા માટે આ વિષયમાં એમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હાંધ પણ હોવું, એ તેમના ક્રોધાગ્નિમાં આદુનિ નાંખવા જેવું છે. દરિશંદ્રના સત્યની પ્રશંસા સાંભળીને, અન્ય દેવોની મારફત તેમને પણ પ્રમત થવું જોઈતું હતું, પરંતુ પ્રસન્નતાને બદલે તેમના વક્ત્રમાં ઇર્ષ્યા ભભૂટી ઉઠે છે. તેઓએ દેવને ફરી પૂછ્યું કે આપ દરિશંદ્રને સત્ય-ભષ્ટ કેવી રીતે કરશો ?

દેવ-એનો પણ ઉપાય હું કાઢીને હાંધ વિચારી લઉં. પણ પહેલાં હું એ વાજુરા માથું છું કે, તમને હું જે આજ્ઞા આપું તેનું પાલન કરો કે નહિ ? હું તમારી પણ કસોટી કરીશ કે તમે ક્યાં સુધી પનિ-આગાનું પાલન કરો છો ! એ ગુરુ મનુષ્યની પ્રશંસા કરવામાં બધા લોકો એક તરફ થઈ ગયા. કોઈએ પણ ઇન્દ્રના કથન પર વિરોધ પ્રાધિત ન કર્યો, એ વિચારીને, મારું હૃદય ક્રોધથી બળી રહ્યું છે. મને, એ વખતે શાનિ મળે કે બ્યારે હું દરિશંદ્રને સત્યથી વિચસિત કરીને ઇન્દ્રને કહીશ કે, તમે બધારી સામે જે મનુષ્યના સત્યની પ્રશંસા કરી હતી, તેની સત્ય-ભષ્ટના બદલે લોકો અને પ્રસંદા કરવા બદલ પશ્ચાત્તાપ કરી દીધો, એ કદો કે આ કાર્યમાં હું તમને જે આજ્ઞા આપું તેનું પાલન કરશો ?

રેલી તા સંમદને, અમગમે ૫૦૫૦ મત્તુઓ કયા
તપી, કે, પનિના આ પ્રા. નો દો જ્ઞાન આપનાં દેઓમાંની પદેથી
અમગમે જાણીની અમગમેને કયુ કે. જે કે પનિ ને કાર્તિ માટે
આતા આપતા હરો છે, ને કાર્ત છે તે અનુચિત, પણ પનિની આગ
માની, એ આપતું કર્તવ્ય છે. તેમના સાનન્યાદા કાર્યનું રૂત
નેઓ બોમચી.

બીજી—૫૦૬ કહી ગુરુ છે કે. જીવને અજીવ, લોકને અજોડ
જાદિ જનારવામાં કાર્મ સમય નથી, ને જ પ્રનાને દર્શિદને સમયથી
વિચલિત કરવામાં પણ કાર્મ સમય નથી આમ હતા પણ પનિ, દર્શિ-
વદને ગત્યથી વિચલિત કરવાને વિચાર કરી ગયા છે, એ દુચિત નો
નથી, પણ પનિને આ વાન કર્તવ્ય તેમના કાર્યનું વાન કોણુ બને
એટલા માટે આપજુને નો આત્મ. તંત્ર-પતિના આગાપાત્રન-૫૨ હૃ
રહેતુ એજ ઉચિત છે. બહુમા બહુ તેને નો, દર્શિદનુ સત્ય કરવામાં
આપણી મદદ લેજો, એ મીનાય બીજી શી આતા આપજો.

ત્રીજી—પણ પનિએ કહાય આપજુને જગતપદ વડે હર્શિદના
સત્યનો જગ કરવાની આગ આપી તો?

ચોથી—આપજુને એ સાચે શુ સમજ! આપજુ તો પનિની
આગાનુ પાલન કરવાનું છે. ઇન્દ્રના કથન પર વિશ્વાસ મળે, હર્શિદ
સત્યથી કદાપિ વિચલિત ન બની શકે. સભર છે કે, પનિના આગાપા-
યથી હર્શિદનુ રત્ન વધારે સુખ્યાનિ પામે. આપજુને એ બહાને તે
સત્યમુર્તિ હર્શિદના દર્શન તો થયે કે, જેની પ્રચંડા ઇન્દ્ર પાલે કરી છે.
આપણી પોતાની તો એ ઇચ્છા નથી કે, આપજુ પણ હર્શિદને સમયથી
વિચલિત કરવામાં પનિને સાથ આપીએ, પણ જ્યારે અનુ. રૂ. માટે
આપજુને આપ્ય કરવામાં આવે છે, તો પછી દુષાય જો. શાસ્ત્રકારોએ
આ વાન રચ્ય કરી દીધી છે કે, જે કાય આપ્ય થઈને કાદા અનુચિત

કાર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું પડે તો પોતાનું હૃદય સ્વચ્છ રાખવું. આવી દશામાં એ અનુચિત કાર્યના અપરાધથી કેટલેક અંશે બચી જવાય છે. એ જ પ્રમાણે સ્વચ્છ હૃદયી છીએ, પરાધીન બનીને પતિના આ અનુચિત કાર્યમાં સદકાર આપીએ છીએ; એટલે આપણો કાંઈ અપરાધ નથી. બનકે આપણે તો પતિની આગા-બાલનનો લાભ પણ મેળવીશું અને તે સાથે જ દરિશ્વંદ્રના દર્શનનો લાભ પણ મેળવીશું.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને, અપ્સરાઓએ દેવને ઉત્તર આપ્યો કે, અમે તો તમારી આગંધિત છીએ, આપની આગાનું પાલન કરવું, એ આદેશ કરાવ્યો છે. એટલે આપ જે આગા આપશો, તેનું અમે પાલન કરીશું.

અપ્સરાઓનો ઉત્તર સાંભળીને. દેવ એ વિચારથી પ્રસન્ન થયો કે. હામના પ્રાંતમાં જ શુભ લક્ષણો દેખાયાં. અર્થાત્ અપ્સરાઓએ દરિશ્વંદ્રને સત્યથી કાવચાના કાવચામાં મારી આગા પાળવાનો પ્રીકાર કર્યો. હવે તો હું અવશ્ય જ દરિશ્વંદ્રને સત્યથી વિચ્છિન્ન કરીશ. હું ન્યાસુધી દરિશ્વંદ્રને મત્યથી ન વિચ્છિન્ન કરું ત્યાંસુધી માત્ર દેવજન્મને પિત્તાર છે અને માત્ર માદમશર્પને પણ પિત્તાર છે.

પ્રકરણ ૮ મું

પર્યંત

દુર્જન મનુષ્ય તમારે કોઈનું ખગાજ કરવા ઇચ્છે છે, તો તે કોઈ પાર્યંતથી કામ લે છે. જેની રીતે દુઃખિય ભોકે એમ વિચારે છે કે, આ જગ્યાએ કયા અન્ન-સમ્પત્તિ કામ લેવું, તેની જ રીતે દુર્જન માણસ ઉપાયનું કમિયાર સોધે છે. તે ઉપાય ઉચિત છે કે અનુચિત પ્રશંસનીય છે કે નિંદનીય એ વાનનો તે વિચાર કરતો નથી. તેને ખીજની દાનિ કરવાનું જ હજી લાગે છે. એવા મનુષ્યને માટે એ કવિએ કહ્યું છે કે:—

પાતયિતુમેવ મીષઃ પરકાર્યં વેત્તિ ન પ્રમાણયિતુન્ ।

પાતયિતુમસ્તિ શક્તિર્વાયોઃકુંક્ષં ન ચોષમિતુન્ ॥

અર્થાત્—નીચ મનુષ્ય, પારકાનાં કામને અમાડવાનું ભાગે છે, પણ બનાવવાનું ભણતો નથી. વાયુ વૃક્ષને ઉખેડી શકે છે, પણ જ્વાળાની શક્તિ નથી.

એ જ પ્રમાણે દુષ્ટ મનુષ્ય એવું પણ ભણતો હોય છે કે, હું કોઈનું બહુ કરી શકતો નથી, છતાં પણ તે વિના કાગળે જ લોકોને પુકડાવ કર્યા કરે છે. અસ્તુ.

અપ્સરાઓની વાત સાંજળીને દેવ પ્રસન્ન થયો, પણ એ પ્રસન્નતાની સાથે જ તે બીજી ચિંતામાં પડી ગયો કે, હરિશ્ચંદ્રના સન્મતે જાગ કરવા માટે, કયા ઉપાયથી કામ લેવું. વિચારવાન મનુષ્યને પોતાની વૃત્તિઓ પ્રમાણે કોઈને કોઈ ઉપાય સચી જ આવે છે. એ જ પ્રમાણે આ દાર્પની સૂજાતાનો ઉપાય ધારી લીધો. તેણે વિચાર્યું કે, આ

તે કોઈ ગિરિ કડે, તે તેને મદન હતી, દર્શનનું રાજ સંભાળે.
દર્શનના મંડળે જવાથી તે તમને તે સિદ્ધાન્ત કહી મુજા કરે,
બમ! પછી તમે અસ્થા આવજો. તમારી અટકી જ રૂદ વનથી કું
માગ કાપમાં મહાના મેળવી સર્પિષ.

દેવની આજ્ઞા મેળવીને, અમરગો વિશ્વામિત્રના આશ્રમમાં જાતી
અને તેના જમીયામાં કોઈ હતી, તેને નવન-શ્રવણ કરવા લાગી. વિશ્વ-
મિત્રના શિષ્યોએ તેઓને ગણી, સમજાવી અને વિશ્વ મિત્રનો ભવ દર્શાવ્યો,
પરન્તુ તેઓ માની નહિ, જરૂર, કેમ તેના શિષ્યોની દાસી કરવા લાગી.
કોઈ તેમને ધમકા અપવા લાગી અને કેમ કહેવા લાગી કે, અમર
દેવે જગ્યાએ મમવાનો અધિકાર છે, તમે ગોકનાર કે જુદા જગ્યાએ શિષ્યો
એ અમરગોને ગોકવાનુ કેમ આપ્યું. દિવસે તેઓ ખીન્ન પડે.
મમાધિમાં બેઠેલા વિશ્વામિત્રની પામે ગયા શિષ્યોનો કોલાહલ સંજ-
ળાને, વિશ્વ મિત્રની અપ્પ ખુલી. તેમ શિષ્યોને આ ધમાક કરવાનું
કારણ પૂછ્યું. શિષ્યોએ કહ્યું કે, કેટલીક અમરગો જાગીયાનો નર
કરી નાખે છે, જેથી આટલા દિવસોની મહેનત વાથ જાય છે તેઓ
રોકવા છતાં પણ નથી અટકતી; એટલું જ નહિ પણ હું મશ્કરી હતી,
દાસ્યપૂર્વક પોને પોતને અમ કરવાની અધિઃશિલ્પી હવે છે તેઓને
આપનો જગ્યાયુ હર નથી.

શિષ્યોની વાત માંભળના જ, વિશ્વામિત્રની આજ્ઞા કોઈથી લાભમેળ
બની મળ. તે જાગીયામાં અવાને જુએ છે નો અમરગો. નિર્મનના
પૂર્વક કોઈ જગ્યા પદાઓ નોડી રહી છે, તે કોઈ કળા કલ, ગળા
આદિ તોડી રહી છે. તેમ કોલાહલાન બનીને અમરગોને પૂછ્યું કે
તમે માગ જાગીયાને સામણે ઉજાગડ જનાવી ગયા હો. જાણ નથી
કે, આ આશ્રમ એ વિશ્વામિત્રનો છે કે જેના કે પછી અજો આપુ
જગત જાણીત બની રહ્યું છે! હવે તમે તમારા કુટુંબને મરે મરી

પાસે ક્ષમાની પ્રાર્થના કરો અને અહીંથી જલ્દી નાસી જાઓ, નહિતો તમને યોગ્ય શિક્ષા કરીશ.

વિશ્વામિત્રની ક્રોધશરી લાલ આંખો જોઈને તથા તેની વાતો સાંભળીને, અપ્સરાઓ કિંચિત્ પણ ભય પામી નહિ. ઉલ્ટું તેને જોઈને હસવા લાગી અને તેની મસ્કરી કરવા લાગી. તેમાંની ક્રોધએ કહ્યું કે, આ સાધુ જાણે છે, જે સ્ત્રીઓને ક્રોધ કરતી રહે છે. કોઈ બોલી:— તમે સાધુ છો, તો જાણે તમારું કામ કરો. અમારી જે ઇચ્છા હશે તે કરીશું, તું અમને કેવી રીતે રોકી શકે ?

તેઓને! આ બ્યવહાર, વિશ્વામિત્રની ક્રોધાગ્નિમાં આદ્રતિ આપવાનું કાર્ય કરી નહોતો. વિશ્વામિત્રનો ક્રોધ, હેલ્લી મર્યાદાએ પહોંચી ગયો, પણ તે જાણે હતી—દેવામનાઓ—હતી, એટલે વિશ્વામિત્ર તેઓને ભરમ કરવામાં અસમર્થ હતા. વ્યાકુલ જની, વિશ્વામિત્ર કેવળ આ આપ આપીને સંતોષ પામ્યો, કે અરે કુટ્ટાઓ! તમે જે કાંઈ વડે મારા બગીચાનાં વૃક્ષોનો નાશ કર્યો છે, લતાદિને તોડી, મગડી નાખેલ છે, તે તમારા કાથ, મારા તપના પ્રભાવથી એ જ લતાઓમાં બંધાઈ જાઓ.

તપની શક્તિ મહાનુ હોય છે. એ શક્તિને ન માનવાની ક્રોધનામા પણ શક્તિ નથી પણ જ્યાં વિવક્ષી મનુષ્યોનું તપ સંસાર ઘટાડવામાં સદાયક થાય છે, ત્યાં અવિવેકી મનુષ્યોની તપશ્ચર્યા તેને સંસાર વધારવાના જ દેગુરૂ જની જાય છે, મોક્ષના દેગુરૂ નહિ. દેવતા પણ તપની શક્તિને આધિન છે. જેનામા તપની શક્તિ છે, તેનું વરદાન કે આપ નિષ્ફળ જતાં નથી.

અપ્સરાઓ, દેવામના દોષને લીધે, રુઝિમંપન હતી, પરંતુ તપે જાણની આગળ તેમની ક્રોધ શક્તિ કામમાં ન આવી. વિશ્વામિત્રને!

આપ પાતા જ તેઓને જોઈ જોઈ દાખ લનાદાગ જોઈમા જાણુ મ્હ
અને તેઓ તરફના ભાગી. તેમણે છટકાના અનેક ઉપાય કર્યા. પણ
એ પણ ઉપાય મુજબ થયો નહિ તેજાનનાઓને નિષ્વામિત્ર જોઈ.
નિષ્વામિત્ર તેમને કહેવા લાગ્યો કે, દવે તમે મને જોઈ છો છો કે કે
જોઈ છો? માગમાં મી ચક્રિત છો અને કે જોઈ છો છો કે કે પહેલ.
સમજાવતો હતો પણ તમે ન માન્યું. દવે તેનું કમ જોઈવા અને પુનઃ-
પુનઃનર સુધી બધાપણી રહે. જુ તમને વધારે મુજબ સિધ્ધા પણ કરી
સકનો હતો, તે ત્યાસુધી કે તમને જાણીને અમ્મ પણ કરી સકનો હતો.
પરંતુ મેં તમારા પર સ્ત્રી દોષને કાળજી કરી છે. જે છે એટલે
માટે આટલી જ શિક્ષા કરી છે.

આ પ્રમાણે આત્મપ્રકાશ કરીને વિષ્વામિત્ર પાતાના મમાધિ-
રથાને આપ્યો ગયો.

દેવે જ્યારે જોયું કે વિષ્વામિત્ર પાતાના તથાગતથી અસમજાઓને
ગુણ સાથે જાણી દાખી છે, ત્યારે તે એક અદ્ભુત મેવકનું કેવળ જાણી
દર્શનના ને કૌશલ મળી ગયો તેનો એમ કહેવાનો જેનું એ હતો કે
કાષ્ઠપણ પ્રકારે દર્શનને આ તરફ લાવીને, એ જાણીઓને તેના
દાખથી મુક્ત કરે, જેથી વિષ્વામિત્રનો તથા કોઈ દર્શન પર ઉતરી ગય.

નીનિત્ર રાજાઓ, પાતાના હમેશના રાજકાર્યથી નિવૃત્તિ મેળવીને
જાહેર કરવા નીકળે છે. આગળના અનેક રાજાઓએ આ કમવ ન
કામને નિર્દોષ પરજોનાના શિકારમાં પરિસ્થિત કરી દીધું છે. પરંતુ આ
મર્મશાસ્ત્રોને ન વચવા-સાક્ષીજ્ઞાનું અને સત્સંગ ન કરવાનું કામ છે.
દાસના રાજાઓ કદાચ જોઈ જોઈ નીકળે જાય, પરંતુ શિકારના હેતુથી
નીકળશે અથવા આ પ્રમાણે મોટરમાં નીકળશે કે જે લોકો રાજાને
કંઈ પ્રાર્થના કર્યા ઈચ્છતા હોય તે પ્રમંગ આવના મોટર સામે કસાવ
ગય. એ સિવાય જગ્યાએ જગ્યાએ પોલીસોનો આવો પહેલો મોટરમાં

જન્ય કે લોકો રાગને બરાબર જોઈ પણ ન શકે, આ તો ઘણી દૂરની વાત છે કે, કોઈ પેતાનું દુઃખ રાગને સંભળાવી શકે. છતાં પહેલાના રાગઓ એ દેવુથી દુરના નીકળના હતા કે એક તો જે મનુષ્ય દુઃખી હોય, તે કોઈ કારણથી રાગ સુધી ન પહોંચી શકે, ને પોતાનું દુઃખ રાગને સંભળાવી શકે. ખીલું જે પ્રભ રાગને પિતાતુલ્ય સમજાવી હોય, તે રાગના દર્શન કરી પ્રસન્ન થઈ જાય અને રાગ પણ પોતાની પ્રભને પુત્ર સમાન જોઈ લે. ત્રીલું, નગર, દેશ, પાક, સ્વચ્છના વગેરેનું પણ નિરીક્ષણ થઈ જાય અને પોતાનું સ્વસ્થ પણ સારું રહે. તેઓ કોઈ ધીમી સવારી પર બેસતા પડે ચડતા એ પ્રમાણે અવાજ કાઢતા ચાલતા હતા કે, રાગના આરવાની સૌને ખબર પડી જાય. પછી જેને જે કોઈ પ્રાર્થના-દરિયાઈ કરવી હોય તે રાગ પાસે કરતા અને રાગ તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને તેનું દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય કરતા.

હુમેશની જેમ રાગ દરિયાઈ રાગદારથી નિવૃત્ત બની દુરવા નીકળ્યો. નગરમાં થઈને તે જંગલમાં ગયો. જંગલમાં પેલા સેવકનું રૂપ ધારણ કરેલા દેરના કહેવાથી, તે વિસ્વામિત્રના આશ્રમ તરફ ચાલ્યો ગયો. આશ્રમમાં બધાવલી અપ્સરાઓએ ચોપાદરનો અવાજ સાંભળી તે તરફ જોયું, તો માલમ પડ્યું કે, કોઈ આમર-હત્રધારી આવી ગયા છે, અપ્સરાઓએ અનુમાન કર્યું કે, કદો ન કદો, પણ દરિયાઈ જ આ તરફ આવી ગયા છે. આપણું મદદમાગ છે કે આ બદાને આપણને દર્શન નો થયો, પણ સંભવ છે કે આપણે મૂંઝી રહીશું ને કદાચ દરિયાઈ આ તરફ ધ્યાન ન આપે અને આપણે બધે પેલી જ રહી જઈએ, તથા દરિયાઈનું દર્શન પણ ન થાય એટલે આપણે બધા બેસા રાખી જીમ પાડીએ. એવી દરિયાઈ આપણો પેદાર સંભળીને આ તરફ આવ્યો.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને અપ્સરાઓએ દરજોતપાદ જૂને પાડવાનો સૂચના કરી. તેઓ દુઃખમય આર્તનાદ સંભળીને, દરિયાઈ

સેવકોને આજ્ઞા આપી કે જાણે આશ્રમ પામ રોજ ને છે. તદ્દી તપામ કરો. મે તમજુ દરિદ્રનો નામ મળ્યાથી આશ્રમમાં રહી અને પાછા કરીને દરિદ્રને પ્રાર્થના કરી કે, આશ્રમમાં રહી કોમળાગી અપ્પગાએને કાષ્ટએ જુગ નિરન્ન. પૂ' કે જાઃ માર્યે જાધી રાખી છે, અમનો જ આ પોકાર છે તેઓ પેતાને બંધન મુક્ત કરવાની આપને પ્રાર્થના કરે છે.

દામનના હૃદયમાં એ અપ્પગાએ પ્રત્યે દયા ઉત્પન્ન થઈ. તે તરફજ આશ્રમમાં આવ્યો અને તેમજ અપ્પગાએને પૂછ્યું કે—તમને કોણે તથા શા માટે જાધી માર્યા છે ?

અપ્પગાએ—અને આ જાળીવામાં કોડા કરતી, કસડિ નેડતી હતી, એટલે વિશ્વામિત્ર જાણે કોપાયમાન થઈને, પેતાના તપોબળથી અમને આ વૃક્ષમાં બાંધી દીધી.

હરિચંદ્ર—તમારે જાણેના આશ્રમમાં આવીને રિધ કરવું ઉચિત ન હતું. કોડા કરવા માટે બીજાં સ્થાને એ હા નથી. તમે અપરાધ તો જરૂર કર્યો છે, પણ જાણે તમને જે શિક્ષા કરી છે તે અપરાધ કરતાં ઘણી વધારે છે. આ ઉપરાંત મુનિને શિક્ષા કરવી પણ ઉચિત ન હતી; કેમકે શિક્ષા કરવી એ નેમના અધિકાર બદાગતી ના છે મે, શિક્ષા કરવા માટે જ, રાજદંડ મારે હાથમાં લઈ નાંખેલ છે શિક્ષા કરવી, એ મારું કામ છે, મુનિવું કામ નથી.

અપ્પગાએ—અમે આપને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, આપ અમને બંધનથી મુક્ત કરી દો.

હરિચંદ્ર—હું તમને છોડી તો દઉં છું, પણ ભવિષ્યમાં કોઈ આશ્રમને નુકસાન કરશે નહિ.

અપ્પગાએ—હવે કદાપિ એવું નહિ કરીએ.

એક—કોધી તપસ્વીના તપો-જળની અપેક્ષાએ એક સત્યવાદી સ્થનું સત્યજ્ઞ ધણું વધારે છે. મનુષ્ય ગમે તેટલી તપસ્યા કરે, પણ જે કોધને દબાવી ન શકે, તેની અપેક્ષાએ તે ગૃહસ્થી જ અંતીમ છે, જે ગૃહસ્થ હોવા છતાં પણ સત્યપરાયણ છે,

હરિશ્ચંદ્રે એ અપ્સરાઓને મુકન કરવા, જેવો જ હાથ લગાડ્યો, તરત જ એ અપ્સરાઓ બંધનમુકન થઈ. અને હરિશ્ચંદ્ર પ્રત્યે કૃત-ના દર્શાવવા લાગી દગ્ધિશ્ચંદ્રની આજ્ઞા મેળવી, તેઓ વિમાનમાં બેસી. આકાશમાં ઉડી ગઈ. ત્યાંથી હરિશ્ચંદ્ર પર પુનઃપ્રવૃત્તિ કરતાં, અંતરપરસ દેવા લાગી—

પદેલી—હરિશ્ચંદ્રના ચહેરા પર જેવું તેજ જગતી રહ્યું છે, માને તેજની મૂર્તિ છે.

બીજી—એ માનવ જ તેજ છે જેના હાથમાં મત્સ્યની જેવી બૌદ્ધિક શક્તિ છે કે જે બંધનમાંથી છુટવા આપણે દેવાંમનાઓ દોવા વળી પરાજન બની ચૂકી હતી, તે જ બંધન હરિશ્ચંદ્રનો હાથ લાગ-વાથી જ તૂટી ગયાં ક્રમિતુ તે તપોજ્ઞ, કે જેનો પ્રભાવ નષ્ટ કરવા આપણે અસમર્થ નીવડ્યા, તે, હરિશ્ચંદ્રના સત્ય જ્ઞાન પાસે પગલ્ય પામ્યું. હરિશ્ચંદ્રની કૃપાથી જ આપણે છૂટી શક્યા, નહિ તો કોણ જાણે કયાસુધી બંધાયેલી રહેત. માનના હાથ સ્વભાવિક રીતે તો માધારણ જ છે, સૌંદર્યદિમા તો તેના હાથ કરના આપણા ધણે દગલે વધી ગયા છે, પણ તેના હાથોમાં કેવી અમાધારણ શક્તિ છે, કે બંધન કદવામાં સહુમાનની પણ પાર ન લાગી!

ત્રીજી—જે હરિશ્ચંદ્રના સત્યનું આટલું તેજ છે, જે આ પ્રમાણે પરદુઃખકાંડન છે તેનું સત્ય હોવાવ મા પનિ કદાપિ મનસ નરિ બની શકે પતિના વ્યા પ્રવૃત્તિ બધું છે.

કાપી—તે કે નમાઈ આ કરેનું જાણતી છે, પણ પતિ આગા પાળનારું જ આ રીત છે કે સત્યમૂર્તિ દક્ષિણંદન હર્ષન પત્ર મળું અને તે સ.થે જ સન્ન ઉપર પણ દદ વિવામ થઈ ગયો! આથી તો પતિની આજ્ઞા માનવાના સ.મમા જ હીએ પતિમાણા પદનું જેનું પ્રાપ્ત રીત મળ્યું.

આ પ્રમાણે વતો કરતી અપ્સરાઓ પેતાને ઘેર આવી, તે પછી એમ વિચારીને પોતાના ધર નરક માલી આગ્યો કે, દક્ષિણંદ પર વિવામિત્રનો ક્રોધ મગન કામળ ઉત્પન્ન કરી જ હીપુ છે, હવે જોઈએ હીએ કે આગળ શું થાય છે આસા નો છે કે આ વધુવન મધુર્ન સફળ થશે.

આ તરફ દક્ષિણંદ પણ પોતાને ઘેર મેલો અપ્સરાઓને હોવાનું કાર્ય, તેની દષ્ટિમા આસ મદરવનું નહતું, એટલે તેને રમનું પણ ન રહ્યું કે મેં વિશ્વામિત્રે બાધેથી અપ્સરાઓને બાધન મુક્ત કરી છે

પ્રકરણ ૯ સું

વિશ્વામિત્રનો કોપ

ખીજને દુઃખ આપનાર, પોતે પણ દુઃખમાં પડે છે. કોઈને આધાન પહેંચાડવામાં પોતાના હાથને પણ આધાન પહેંચે છે. કોઈ ખીજને અપમાનિત કરવામાં પહેંચાં પોતાને જ નિર્લક્ષ્ય બનવું પડે છે. સારાંશ એ કે, ખીજને નુકસાન કરવામાં પોતાને પણ નુકસાન ભોગવવું પડે છે; પરંતુ ખીજને સુખ આપવામાં, ખીજને સન્માનિત કરવામાં અને ખીજનું રક્ષણ કરવામાં, પોતાને પણ સુખનો અનુભવ થાય છે. એટલા માટે મહાપુરુષ ઉપદેશ આપે છે કે, કોઈના આત્માને દુઃખ ન આપનાં સુખ આપો, તો તમે પોતે પણ સુખ પામશો.

અપ્પગાંઓને બાંધીને, વિશ્વામિત્ર પોતાના સમાધિસ્થાને ગયા. તેમને એ વાતનું અભિમાન હતું કે, મેં મારા તપના બળે અપ્સરાઓને બાંધી દીધી છે, હવે તેમને છોડવાની કોઈનામાં પણ શક્તિ પણ નથી. તેમને મુક્ત કરવામાં હું જ સમર્થ છું. તેમનો પતિ બાંધીને, ત્યારે મને અનેક પ્રગર્વનાં દાસાવાસાં કરશે, ત્યારે હું તેને મારો કોપ બતાવીને તમને બંધનમુક્ત કરીશ.

વિશ્વામિત્ર સમાધિમાં બેઠા, પરંતુ તેમનું મન સમાધિમાં પણ અસ્થિત જ નહોતું. તેમને હરધરીએ તે અપ્સરાઓનો અવદાર, પોતાનો કોપ અને પોતાના તપોજળથી તેમનું બંધાઈ જતું વગેરે વાતો સદ બાંધી જતી હતી. સમાધિ ન બાંધવાને કારણે તેઓ સમાધિસ્થાનમાંથી નહીં બાંધી એટલામાં જ તેમના શિષ્યોએ આવીને ખજૂર આપ્યાં કે, જે અપ્સરાઓને બાંધે આપના તપોજળથી બાંધી દીધી હતી, તેઓ

હીને માની મજ છે. વિશ્વામિત્રને, શિષ્યોની વાત સાંભળીને જ આશ્ચર્ય થયું. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, શું માગ તપમાં એટલી પડી ન રહી? તેમણે શિષ્યોને પ્રશ્ન કર્યો કે, તેઓ પોતાની મેલે હીને માની મજ, કે કોઈએ ઘોડાગાથી ચલી મજ?

શિષ્યો—તેઓને બાંધીને બાપ બાબા, ને પછી થોડીવાર શરૂ હરિશ્ચંદ્ર અહીં આયા હતા. હરિશ્ચંદ્રને તેઓ પોતા પાડવા હાથી, માંભળીને હરિશ્ચંદ્ર ત્યાં ગયા અને તેમણે દાઘ લગાડતા જ તે અપ્સરાઓના બંધન તૂટી ગયાં.

શિષ્યોની આ વાત સાંભળતાં જ, વિશ્વામિત્રના ક્રોધમાગરમ બમણું તરંગો ઉઠ્યાં લાગ્યા, તેઓ પોતાને રચાવીને ઘડી સકવા નહિ અને કહેવા લાગ્યા કે, શું હરિશ્ચંદ્રને માગ, માગ તપો નળતો અને માગ ક્રોધનો કિંચિત્ પશુ બધ નથી? શું આ પૃથ્વી ઉપર કોઈ એવા મનુષ્ય પશુ છે કે, જે મારી ઉપેક્ષા કરતો હોય? શું હરિશ્ચંદ્રને એ ખબર નથી કે, મોટા મોટા મહર્ષિઓને પણ માગવી પોતાની દાર માનવી પડી છે! હરિશ્ચંદ્ર! ને મારી બાધેલી અપ્સરાઓને, તાના રાજમહર્મા—તાગ સત્વના અલકારમા—અને તારી સહન્યતા બતાવવા મારે છાડી દીધી છે, પશુ જો કુ માગ તપો નળતી તને કેવી શિક્ષા આપું છું, કે તારો સંયોગ અલકાર ઉતરી ગય અને તું મમજી સકે કે, તપસ્વીઓના અને ખાસ કરીને વિશ્વામિત્રના અપરાધોને ઠોડવાનું શું હજી મળે છે! જો કુ તને આ કાર્યની ઉચિત શિક્ષા ન આપું ને મારા વિશ્વામિત્ર નામને, મા! તપને અને મારા ક્રોધને ધિક્કારે.

હરિશ્ચંદ્ર પર ક્રોધ થવાના કારણે, વિશ્વામિત્રને આખી રાત ઉઘ ન આવી. તેઓ એ ચિંતાવતા રહ્યા કે, ક્યારે પ્રજ્ઞાત થાય અને ક્યારે હું હરિશ્ચંદ્રને તેની જ સજામા, તેના કૃત્યની સજા કરું.

ક્રોધ અને ક્ષમા, દયા અને દિસામા કેટલો તફાવત છે, તે વિશ્વામિત્ર અને હરિશ્ચંદ્રની સ્થિતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. અપ્સરાઓને

બાંધીને પણ, વિશ્વામિત્રને શાંતિ ન મળી. તેના હૃદયમાં એ અપ્સ-
રાઓના જ વિચાર થવા લાગ્યા, જેથી એમનું સમાધિમાં પણ મન
સ્થિર ન રહી શક્યું. એમણે અપ્સરાઓને શું બાંધી હતી, માતો કે
તેઓ પોતે જ તેમાં બંધાઈ ગયા હતા. એમને એ જ ચિંતા થઈ રહી
હતી કે, રખેને તેઓ છૂટી ન જાય. પાછળથી જ્યારે તેઓ છૂટી
ગઈ છે એમ જાણ્યું ત્યારે હરિશ્ચંદ્ર પર ક્રોધ થવાના કારણે તેમને
રાત્રિમાં પણ શાંતિ ન મળી. પરંતુ તે હરિશ્ચંદ્ર કે જેણે અપ્સરાઓને
ઠોડી હતી, તે નિશ્ચિંત છે. તેને અશાન્તિનું નામ માત્ર પણ ન હતું,
એટલે રાત્રે ધણી સુખપૂર્વક સૂતો હતો.

નિયમાનુસાર રાગ સૂર્યોદય પહેલાં ઉડીને, પોતાના નિત્ય કર્મથી
નિવૃત્ત થઈ ગયો અને સૂર્યોદયની સાથે જ, ન્યાયાસન પર આવીને
બિરાજમાન થયો.

રાગ પોતે જ જ્યારે બહુ કાર્ય નિયમિત સમયે અને ઉચિત
રેષે કરે છે, ત્યારે તેની પ્રજા, રાજ્યાધિકારીઓ વગેરે પણ એ જ પ્રમાણે
કરે છે. જ્યારે રાગ પોતે જ અનિયમિત અને અનુચિત કાર્ય કરે, તો
પછી તેની પ્રજાનું તો કહેવું જ શું? કહેવન છે કે, યથા રાગ, તથા
પ્રજા અર્થાત્ જેવા રાગ હોય તેવી જ પ્રજા હોય. જો રાગ, પોતે
ન્યાયપ્રવાણ અને સત્યપ્રિય હોય તો, તેની પ્રજા પણ તેની જ હોય
પણ જ્યારે રાગ જ અન્યાય કરવા મારી, ભુકું બોલે, ત્યારે પ્રજામાં
ચુનડાઓની વૃદ્ધિ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. અસ્તુ.

ન્યાયાસન પર બેસીને રાગ, ન્યાય કાર્યમાં ખ્યાન આપવા લાગે.
તે એક એક ન્યાયકાર્યને એવી રીતે પતાવતો જતો હતો કે વાદી
અને પ્રતિવાદી બંનેય બ્યાનદિન ગઈ હોતા અને પોતાને દાનિ રૂપા
હતા પણ કોઈને દુઃખ થતું ન હતું.

ન્યાય અને રોગના કાર્યમાં થોડી ધણી સમાનતા છે. જેની રીતે
રોગી, આત્મચિન્તન થઈને ખીજી બધી વાતોને છોડી જાય છે અને

તેનું ખાન કેવળ આત્માના ચિન્તનમાં જ રહે છે, તેથી જ ગિને ન્યાય કરનારને પણ, ન્યાયકાર્ય આગળ બીજી વસ્તુ મૂકીને પોતાનું મન ન્યાય કરવામાં જ રિયર કરે છે. યોગીજનો, જેમ મસાગના પ્રજિ-માત્રને આત્મવત્ ગણે છે, તે જ પ્રમાણે ન્યાય કરનાર પણ જાણે આત્મવત્ ગણે છે અને બીજાના સુખ-દુઃખનું અનુમાન, પોતાના આત્મા સાથે ક્યાં પછી જ ન્યાયકાર્ય કરે છે. એવું કરનાર જ ન્યાય નદીને પાર જઈ શકે છે, નહિ તો તે વચમાં જ ડૂબી જાય છે અને તેનો ન્યાય, અન્યાયનું રૂપ પારખી કરે છે અગ્નિ

મહારાજ દરિદ્રાંગનો એ નિવસ દત્તો કે, ગેશનું કામ ગેજે કેશ જ કરી નાંખવું. કામને જાણી રાખીને, પ્રગતને વાગ વાગ આવવા જવાનું કંઈ આપવું, એ તેને અનુચિત લાગતું હતું. આજના ન્યાયાધીશો પ્રાચીન ન્યાય કાર્યને વધારે વખત સુધી પકતર ગખવામાં અને પ્રગતને વાગ-વાર ધક્કા ખવડાવી, પોતાની કચેરી લગપુર ગખવામાં જ પોતાની પ્રતિષ્ઠા સમજે છે, પરંતુ એમ કરતું એ ન્યાય પ્રજાલીધી વિરુદ્ધ છે

મહારાજ હર્ષિદ્રે ન્યાયના જોટલા મુકદ્દમાઓ કાઢી તે જાણના ફેંસલો કરી દીધો. તે ન્યાયાસનથી ઉઠવાની તૈયારીમાં જ હતો તેવામાં દ્વારપાળે સમાચાર આપ્યા કે, વિશ્વામિત્ર ઋષિ પધાર્પણ છે અને તેઓ આપના પાસે ન્યાય માગે છે રાજા આ સમાચાર માજીને આશ્ચર્યમાં પડી ગયો કે, વિશ્વામિત્ર તો ઋષિ છે, તેઓ ન્યાયાલયમાં શા કારણે આવ્યા છે? જો કદાચ માગ લાયક કોઈ કામ હતું, તે એમણે મને જ સંદેશો મોકલીને જોલાવી લેવા જોઈતો હતો. પરંતુ તેઓ પોતે જ આવ્યા, એ શું ઋષિમુનિઓએ ન્યાયાલયનો આશરો લેવા, એ કદાપિ ઉચિત નથી. તેમણે વળી વિશ્વામિત્ર જોવા તપસ્વી ન્યાય-લયમાં આવે, એ તો વધારે આશ્ચર્યની વાત છે રાજાએ દ્વારપાળને કહ્યું કે, એમને સન્માનપૂર્વક લાઇ આવો.

પહેલાં, એ કહી દેવામાં આવ્યું છે કે, સંસારમાં મનુષ્યો એ

પ્રકારના મનાય છે. એક દુર્જન અને બીજા સત્જન. સત્જનોને મળવાથી હૃદય પ્રસન્ન થાય છે, પરંતુ દુર્જનોનું નામ સાંભળતાં જ લોકો ભયભીત બની જાય છે. દુર્જન અને સત્જન એ બંને મનુષ્ય છે, પરંતુ બંનેની પ્રકૃતિમાં અંતર હોય છે. તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે:-
વિષ્ણુત્ત્વ એક પ્રાણ હરિ લેહી, મિલત્ત્વ એક દારણ દુઃખ લેહી ।

કપરહિ એક સંગ જલ માર્હી, જલજ્ઞ જૉક જિમિ ગુણ વિલગાર્હી ॥

અર્થાત્—સંસારના પ્રાણી એ પ્રકારના છે. એક તો એ કે, જેમનો વિયોગ થતાં જ, પ્રાણી નીકળવા માંડે છે, અર્થાત્ તેમનો વિયોગ અમલ બની જાય છે અને બીજા તેઓ કે જેનું મિલન, કંઈક દુઃખનું કારણ બની રહે છે. અર્થાત્ જેમને મળતું એ મોટા દુઃખનો વિષય છે. એ તેમની પ્રકૃતિની જિજ્ઞાસુ કારણ છે. જેમ કમળ અને જળો એક સાથે જ એક જ પાણીમાં પેદા થાય છે, પણ એ બંનેનો ગુણ ભુલો ભુલો હોય છે.

સર્પ અને દ્વિમુખી સર્પ; બંને એક જ જાતના જીવો છે. બંનેની આકૃતિ વચ્ચેમાં પણ કંઈ ખાસ અંતર હોતું નથી, પણ બંનેની પ્રકૃતિમાં મોટું અંતર હોય છે. સાપ તો મનુષ્ય, પણ વચ્ચેને કરડે છે, જેથી તેઓના પ્રાણ સુદા પણ ચાલ્યા જાય છે. ત્યારે દ્વિમુખી સર્પ કરડતો નથી. એ કાંજે ત્યાં લોકો સાપને જેમ ભયભીત થઈ જાય છે, તેને મારી નાખવા માટે તત્પર બને છે, ત્યાં દ્વિમુખી સર્પને જેમ લોકો પ્રમથ થાય છે. તેનું દર્શન શુભ શુભ મનાય છે અને લોકો તેની પૂજા કરે છે. સાગંધ એ કે, પૂજા કે નિંદા કુખ્યાનિ કે સુખ્યાનિ વચ્ચે ભાજનોનો પોતાની પ્રકૃતિ પર આધાર રહે છે.

જે પ્રમાણે સર્પને જેમને બીજા લોકો તો ભયભીત બની જાય છે, પણ સર્પનો મંત્ર જાણનાર તેનાથી ભય પામતા નથી, તે જ પ્રમાણે સજ્જાના અન્ય લોકો તો વિશ્વામિત્રના આચાર્યમનથી સંદાશીલ બની જાય છે, કોણ જાણે આ વિશ્વામિત્ર શું એ રાજ્ય કરે, પરંતુ રાજ્ય દિશક તો નિઃશંક જ હતો.

પ્રકરણ ૧૦ મું

ન્યાયસભામાં વિશ્વામિત્ર

ઈતિદુસ સાક્ષી પૂરે છે કે, ગાયો ન જોઈ સમ્રાટના
ખાગ પકાવાની હોતો નથી, પરંતુ મોટાની પ્રાપ્તિરૂપ અતિમ ધર્મ
માટે, જે સન્ધર્મ હોય છે તે જ ધર્મના પ્રાપ્તિરૂપ હોય છે જે
કે સમ્રાટના સાક્ષી રૂપે પાત્ર છે, તે જ નથી, પરંતુ ન જોઈ સમ્રાટ
જુએ છે અને મમ્મને છે કે, જે સાક્ષીરૂપે પાત્ર માટે ઉપ
છે, તેમાં આ ધર્મ કે સમ્રાટના સાક્ષી, આત્માવાદિ મદદ કરે છે
જેમ કે સમ્રાટ પુરવાના આગમનથી તેના સમ્રાટ કરવામાં
રાજા પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે, તેથી જ રીતે ગમત, ક્રિય
ધર્મના સાક્ષી-આત્માવાદિનો મદદ કરવામાં પેન નુ રાજા સમજે છે
પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ, જે પૃથ્વીમા દલાયેતા અંગેના આર શિલાલેખો
બહાર કાઢ્યા છે, તે વિષયમાં પણ એ જ પ્રગટ થયું છે કે, આ
શિલાલેખોમાં સર્વ ધર્મનો સાક્ષી, માધુ, અમલ્ય વગેરેનો સમ્રાટ
કરવાનો ઉપદેશ છે.

સારાંશ એ કે, બધા ધર્મને સન્ધા સમજી તેમના જુવાનીઓ
પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિથી જોવું અને તેમના સાક્ષી વગેરેનો કુચિત મદદ
કરવો, એ રાજાનો રાજનૈતિક ધર્મ છે. એમ જરૂર રાજા,
નીનિગ મનાય છે.

ન્યાયાલયમાં વિશ્વામિત્ર પ્રવેશનાં જ, મહાનગર દુઃસ્થિત, સન્ધા
સાથે ઉભો ધર્મ મયો અને તેમનો સમ્રાટ કરવા માટે સિદ્ધામન ઉપરથી
ઉતરવા લાગ્યો; પરંતુ વિશ્વામિત્રે કોપયુક્ત સ્વરૂપે કહ્યું — ખમ રાજા

સિદ્ધાસન પર જ બેસો. હું તમારી પાસે સત્કાર-પૂજા મેળવવાની ઇચ્છાએ આવ્યો નથી. તમે ન્યાયાધીશ છો, એટલે હું પણ તમારી પાસે ન્યાય કરાવવા માટે આવ્યો છું. અમારો પણ એક ન્યાય કરી નાખો.

આ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રની ક્રોધયુક્ત વાતો સાંભળીને અને તેમનું ભયંકર સ્વરૂપ તથા લાઘ્યભાગે આવેલો જોઈને સલાના સમગ્ર માણસો તો કંપી ઉઠ્યા, પરંતુ સત્યવાદીને કોનો ભય? એ નિયમ મુજબ દરિશ્વંદ્રને જરાપણ ભય ન થયો. તેણે નમ્રતાપૂર્વક વિશ્વામિત્રને કહ્યું— મદાગજ! આપ આટલા ક્રોધાવમાન કેમ છો? ન્યાય માટે આવતી વખતે આટલો ક્રોધ રાખતો, એ તો ન્યાયપ્રાપ્તિથી વિરુદ્ધ જાય છે. ન્યાય અને ક્રોધ પરસ્પર દુશ્મન છે. ધણું કરીને સાચો માણસ પણ ક્રોધને લીધે ભુલો મનાય છે આપનો જો ક્રોધ ન્યાય માટે કરવા યોગ્ય છે તો આપ શાન્તિપૂર્વક બીરાજો અને આજ્ઞા કરો કે, આપ કંઈ બાંધવો ન્યાય ઇચ્છો છે, ન્યાયને માટે આપને આટલો ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી હું ન્યાય કરવા માટે જ બેઠો છું.

શાન્તની શાન્તિ તથા તેજોમય મુદ્રા જોઈને વિશ્વામિત્ર આશ્ચર્ય-ચકિત થઈ ગયા. તેઓ ન્યાયાસપ્તમાં આવવા માટે પશ્ચાત્તાપ કરનાં મનમાં હલેવા લાગ્યા કે, મેં અહીં આવીને મેટી ભૂલ કરી. જો હું અહીં ન આવતા, માગ ન પોતાળ વડે આશ્રમમાં જ તેને શિક્ષા કરત, તો ઠીક શાન; પરંતુ હવે તો મેં જ આવીને એની પાસે ન્યાય મગરો છે, એટલે ન્યાય મેળવવા માટે જે નિયમો છે, તે બધાનું મારે પાલન કરવું પડે. હું તો એમ ધારતો હતો કે, હું જતાવેલ જ મારો કોઈ બનાવીને નાગને બાળી ન કરી દઈશ, પરંતુ અહીં આવીને તો મારે વધારે બપમાનિત થવું પડ્યું.

હતિશ્વંદે વિશ્વામિત્રને આસન આપ્યું. મનને હાંબમાં રાખી વિશ્વામિત્ર સામન્યે આપેલાં બાગનપર બેસી રહ્યા. શબ્દો વિશ્વામિત્રનું

સન્માન કરું. અને તેમને કરું કે:—મહારાજ! આપ કમ ભ્રમ
ન્યાય માગો છો, દરે આપણા કરો.

વિશ્વામિત્ર—હું જે જાણતો નવાય માયું છું, તે શું હું
જાણતો કે, મને પૂછે છે.

હરિશ્વંદ—મહારાજ, કોઈ રાજ્ય કરો અને વિચારો કે, જો
જાણતો હોય, તો આપને અહીં સુધી પધાવાની નહીં કેમ આપ
હું જાણતો નથી, એટલા માટે આપને આવડુ પાડુ છે અને
આપને પૂછ્યું છે.

વિશ્વામિત્ર—જેવા તું ગાળ છે, એવા જ હું મોગી છું જે
જે જાણતો તને રાજ્યને માટે અધિકાર છે, એવા જ અધિકાર મને માગ
આશ્રમને માટે છે. આવી ગિરિનીમાં, જેમ તુ ગાંધ્યા ગુન્દા કરનારને
શિક્ષા કરે છે, તે જ પ્રમાણે હું, આશ્રમમાં ગુન્દો કરનારને શિક્ષા કરી
શકું કે નહિ?

હરિશ્વંદ—મહારાજ, આશ્રમ રાજ્યસીમાની અંદર જ છે, એટલે
ત્યાં અપરાધ કરનાર રાજ્યમાં જ અપરાધ કરનાર તરફિ ગણાય. એવા
અપરાધી રાજ્યદ્વારા જ શિક્ષા-પાત્ર થઈ શકે છે, આપ તેને શિક્ષા
આપી ન શકો.

વિશ્વામિત્ર—અમારા આશ્રમમાં અપરાધ કરે, અમારી અવદા
કરે અને અમે તેને શિક્ષા પણ ન કરી શકીએ.

હરિશ્વંદ—નહિં મહારાજ, આપને શિક્ષા કરવાનો અધિકાર નથી.
આપની અપરાધ કરનાર પણ ગાંધ્યાનો અપરાધી છે. અને અપરાધી
એને શિક્ષા કરવા માટે જ એ રાજ્યદંડ ધાગ્યું કર્યો છે.

વિશ્વામિત્ર—લાગે છે કે, તારા અવનતિના દિવસો આગા છે,
એથી તને ઝડપિઓની પ્રતિષ્ઠાનું ધ્યાન નથી. જ્યારે તું અમારા

બનાવેલા નિયમો પ્રમાણે રાજકાર્ય કરતો, અપરાધીઓને શિક્ષા દે છે; તો પછી અમે અમારા આશ્રમના અપરાધીઓને શિક્ષા કેમ ન કરી શકીએ?

દુરિશંદ્ર—આપ લોકોએ બનાવેલા નિયમો જ કહે છે કે, શિક્ષા કરવાનો અધિકાર માત્ર રાજાને અથવા રાજાએ આ કાર્ય માટે નિયુક્ત દરેક રાજ્યાધિકારીઓને જ છે, બીજાને નહિ. આવી રિયનિમાં, મેં ઋષિઓની અથવા આપની કોઈ માન-હાનિ કરી નથી.

વિશ્વામિત્ર—હીક, એક વાત બીજી બનાવ. અમે, અમારી અપરાધિનીઓને તપોબળથી જક્ષમાં બાંધી હતી. જો કે, તેઓ અપ્સરાઓ હતી, તથાપિ મારા બંધનને તોડી ન શકી, પણ આ પૃથ્વી પર એક જ માત્ર યજુ પ્રતિદ્વન્દ્વી અને મારી અવતાર કન્યા એવા છે કે જેણે એ અપ્સરાઓને છોડી દીધી. તે છોડવાના અપરાધી છે કે નહિ અને જો છે, તો તે મી શિક્ષાને પાત્ર છે.

વિશ્વામિત્રની આ વાત માળગાના જ, દુરિશંદ્રે તે દિવસની વાત યાદ આવી તે મમજી મયો કે, ઋષિ પોતાના તપોબળનો પ્રભાવ બનાવતા, આ વાત માત્ર ઉપર જ કરી વહેંચે છે. રાજાએ દસનાં દમતા, તથા તેના તપોબળ પર દરેક કન્યા કન્યુ-મહારાજ આ વાત તો માત્ર ઉપર જ છે. કેમ કે, મેં જ કહે અપ્સરાઓને બંધનમુક્ત કરી હતી પરંતુ તેઓને છોડી દેવામાં, મારો જાવ આપની સાથે દુરમનાવટનાં ન હતો, તેમ લગવાનો કે આપની અવતાર કન્યાનો ન હતા. તેઓ લગાવવાથી બંધ.એસી, દુઃખથી આર્તનાદ કરી ચેડી હતી, તેણે મને મેં જ્યાં લાવીને તેમને રેડી દીધી. માર દયા જ નહિ, પણ મારે કર્તવ્ય પણ છે કે, અધિકાર વચનનો જો કે, કે જેને કે જે બનાવો નામે, તો તે કેમથી મુક્ત કરીને, તે કે જે બનાવો તેમનાં હિતમાં મેં તે. માર તેમને છોડી જ દાખા છે અને તે પણ, હવે તે તેમનાં રિયનિમાં મારે દર અપરાધ નથી. આ

મુદમાર્ગ આપવાની એ અને હું પ્રતિજ્ઞા કરું. એટલે જો આપને
પાંચ સામે તો આ મુદમાર્ગનો ન્યાય પામે મારફત કરી લેવામાં આવે

દુઃખિન્દ્રનો જન્મ ગામગામે, વિશ્વમિત્ર વિચાર કરવા લાગ્યો
કે, મેં તો એમ ધારું છું કે, આ પ્રમતે તેને પેળતે. અપરાધ કરુક
કરી, તેના જ મુખે તેને યિશ્વા કરાડીશ, પાંચ એજો તો મને જ અપ-
રાધી હાથો અને મને યિશ્વા ન કરી, એ પેલાની કૃપા ખતારી રહી
હ. વિશ્વમિત્રને એ વિચાર આવતા જ, એવી નિગાયા કરી કે, જેવી
નિગાયા અદાલતમાં મુદતો દારી જતા ને થવા કરે છે વિશ્વમિત્ર
જાણીમાં પજા કે, જો હું ગામના કથનને ઉચિત માનીશ, તો એવી
ગામમાં એક રીત મરે અપમાન થાય છે અને જો ઉચિત નથી માનતો
તો છેવટ મારે તનો અપરાધ તો કલ્પ કરાવવા જ જોઈએ.

વિશ્વમિત્ર ફરી પોતનો કોષ પ્રવટ કરતા કહેવા લાગે — ગામ
તેં અપરાધોને છોડી એ તારો અપરાધ છે. આ અપરાધને કરુક
કરવાને બદલે, હું ઉપરો માંગ ઉપર જ દેવ મેળવું કરે છે, એવી
સ્પષ્ટ છે કે, તાનામાં અજ્ઞાન છે તપસ્વીઓની ખાતમ. વિશ્વ કર-
વાનો તને કાંપિ અધિકાર નથી. પાંચ ને અજ્ઞાનને લીધે તેને તારો
અધિકાર માની લીધો છે. સર્વવંતના મિદામન ઉપર આપા અજ્ઞાનીએ
જેસવુ ઉચિત નથી એટલે તારે તારે અજ્ઞાનને ખીંચતે આપી દેવો
એ જ એવકર છે અજ્ઞાની મનુષ્ય ગણ્ય કરવા મેં એ નથી હોતો
એટલા મારે તુ તારું ગણ્ય કોઈ ખીંચતે આપી દે

દુઃખિન્દ્ર—મહારાજ, કોઈ દુઃખીનું દુઃખ મટાડવું. એ મારું
કર્તવ્ય છે. મેં કર્તવ્ય અને કરુનાની પ્રેરણાથી એ અપરાધોને અપ-
માન કરી છે એમા મારો લેશપણ અપરાધ નથી અને તારો અપરાધ
જ નથી, તો, હું એવજ આપને પ્રમત્ત કરવા મારે, આ કર્તવ્યે અપ-
રાધ માની શકું નહિ આપ મારો અપરાધ મરફત કરો, પછી તો હું

અપરાધ કલ્પ કરીને શિક્ષા ન ભોગવું તો તે મારું અજ્ઞાન છે. અને એ વખતે રાજ્યભાર ખીજાનાં હાથમાં સોંપી દેવો, મને ઉચિત છે. હું ક્ષત્રિય છું. નિર્જાળ તથા દુઃખીઓની રક્ષા કરવી, એ મારું કર્તવ્ય છે. કર્તવ્યનું પાલન જ જો કદી અજ્ઞાન કહેવામાં આવતું હોય, તો જ્ઞાન દોને કહેશે? એ મારી સમજણમાં આવતું નથી. કોઈ દુઃખમાં પડેલાને દુઃખમુક્ત કરવામાં, કાયર અને નિર્દય લોકો તો લાલે અજ્ઞાન કહે; પરંતુ દયાળુ અને વીરપુરુષો તો તેને જ્ઞાન જ માનશે, તથા પ્રસંગ આવતાં તેઓ પોતે પણ તેને દુઃખમુક્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ કરશે આપની દૃષ્ટિમાં, જો અપ્સરાઓને છોડી દેવી, એ અજ્ઞાન અને અપરાધ છે, તો આપ પંચોદ્ધારા તેનો નિર્ણય કરાવી લો. જો પંચોદ્ધારે પણ આપની વાતનું સમર્થન કર્યું, તો હું શિક્ષાને પાત્ર છું અને તે સાથે જ રાજ્યપદને મારે પણ અધોગ્ય છે. ઉચિત તો એ હતું કે, અપ્સરાઓને બંધન-મુક્ત કરવાના મારા કાર્યથી આપ એમ ધારીને પ્રસન્ન થાત, કે મેં ક્રોધ કરીને તેમને બાંધી દીધી હતી અને રાજ્ય એ પોતાનો રાજ્યધર્મ પાળતાં તેમને છોડી દીધી, તો તે સારું જ કર્યું. પરંતુ તેને બદલે આપ મને દુષિત ઠગવો છો અને મારું અજ્ઞાન બતાવો છો. આપને, આ પંચી વિચારી લેવું જોઈતું હતું, કે જો અપ્સરાઓને છૂટી જવાનું રાજ્યધર્મથી વિરુદ્ધ હતું, તો જે અપ્સરાઓ આપના તપોબળથી બંધાઈ હતી, તે છૂટી જ કેમ? મહારાજ, યાન્ત્રિપૂર્વક વિચાર કરો અને કોઈને દર કરો, તો આપને મારું આ કાર્ય અનુચિત નહિ લાગે,

દુગમદી માલુસ, ઉચિત-અનુચિત અને ન્યાય-અન્યાયને જોતો નથી. તે તો ક્રોધ પણ પ્રકારે પોતાની દાને જ પૂરી કરવા ચાહે છે. એ જ પ્રમાણે અહીં પણ વિશ્વામિત્ર, રાજાની પાસે અપરાધ કલ્પ કરાવવાની નિષ્ઠા દર્શાવી રહ્યા છે. પરંતુ રાજા કદી રહ્યો છે કે, હું જ્ઞાન આપને પ્રસન્ન કરવા મારે કદાપિ છૂટું નહિં મેંડું. વિશ્વામિત્ર

વિચાર કે છે કે, જો હું મનમાં માનું અને માનને કોઈ દલથી નીચે
 ન જતાવું, તો આ માન વધારે અપમાન મળાશે અને જો માનને
 કદેરા પ્રમાણે આ વિષયનો નિર્જન અવસ્થા સોફો માગતો હોય છે,
 તો તે સોફો જરૂર મારા પગને અમન્ય કહેશે ત્રિશા કહેવા માટે, આપ-
 મામાંથી અની આવવાની એક જૂસ નો કરી જ છે, દલે જો પચ મા-
 દન ન્યાય કમનુ છું, તો એ બીજી જૂસ મળાશે. માન, આ પ્રમાણે તો
 પોતાનો અપમાન કમનુ કમને નથી એટલા માટે કોઈ બીજી ઉપાયથી
 તેને દેખાતું કહેવા જોઈએ કે, જેથી તે પોતાનો અપમાન કમનુ કરી શકે
 આ પ્રમાણે વિચારીને, વિશ્વામિત્ર કપટયુક્ત પ્રગ્ભવના જનાવનાં ભોળા-
 દા, ત્યારે તે ગજધર્મનું પાલન કરના એ અમગાએને હોડી છે, કેમ ?

રાજા—હા, મદાગજ, તેઓને દુઃખમુક્ત કરવા મિત્રામ માટે બીજો
 કોઈ આશય ન હતો.

વિશ્વામિત્ર—હીક છે, પગનુ આ જ પ્રમાણે તું બધી બાબતોમાં
 રાજધર્મનું પાલન કરીશને ?

દરિશ્વંદ્ર—જરૂર, જો હું કોઈ જગ્યાએ ગજધર્મના પાલનમાં અસ-
 મર્થ રહું, તો પછી રાજા શાનો ?

વિશ્વામિત્ર—રાજધર્મમાં દાન કરવાનું પગ છે માન પાસે કોઈ
 વાચના ખાલી જતી નથી, આ વાતને તો તું જાણે છે ?

દરિશ્વંદ્ર—જાણું છું જ એમ નહિ, પણ તેનું પાલન પામું કે છું.

વિશ્વામિત્ર—વાર, હું વાચક છું, મારી વાચના પૂર્ણ કરીશ ?

દરિશ્વંદ્ર—આપ વાચના કરો, હું જ્યારે તે પૂર્ણ કરવામાં અસ-
 મર્થ રહું, ત્યારે કહેજો.

વિશ્વામિત્ર—હું તારી પાને મમુદ્ર સહિત પૃથ્વી અને તારા રાજ-
 યેશવની વાચના કરું છું.

વિશ્વામિત્રની વાત સાંભળીને, હરિશ્ચંદ્રના મુખ ઉપર પરિવર્તન ન થયું. તેણે એ જ પ્રમાણે પ્રસન્નચિત્તે કહ્યું કે, રાજ્ય તો શું, પણ ક્ષત્રિય આપ આ શરીરને પણ માંગત, તો એ પણ આપની સેવામાં અર્પણ કરેન. રાજ્ય માંગીને તો આપે મારા માયાનો બોલો ઓછો કર્યો છે. એને આપવામાં મને શું દરકત છે ?

હરિશ્ચંદ્રે સેવકને પૃથ્વીનું ટ્રગિંડ અને પાણીની ઝારી લાવવાની આજ્ઞા આપી.

પૃથ્વીરાનમાં, મટીના પિંડનું દાન આપવાની પ્રજ્ઞા હતી. તે આપની વખતે જેટલી પૃથ્વી આપવી દેવ, તેટલી બોલવાથી આપની હતી.

પ્રકરણ ૧૧ મું

રાજ્ય-દાન

દાન, તપ અને મંત્રામ એ ત્રણ ક.૧, વારના હોય તો જ શાય છે. જે વાર નદિ, પશુ કાચ છે, તે એ ત્રણમાંથી કોઈ કાર્યને કરી શકતો નથી. પ્રથમથી જ જે સુખ્યેના દશિયાથી, મુલ્યથી અને મુલ્ય કુટુંબના કષ્ટમય ભવિષ્યથી ભયભીત બને છે, તે સંત્રામમાં કદાપિ રિશ્ત વહી શકતો નથી. સારીગુ કુ ખ, ડી, ઉખળના અને વર્ષાના કુ ખ મકન કરવામાં અને સામાજિક મોદ ત્યાગવામાં જે શીઠ નથી, તે તપ કરી શકતો નથી. એ જ પ્રમાણે જેને પોતાના જ પેટની ચિંતા છે, જેના પર ભોમનો પૂર્ણ પ્રભાવ જનમી ગયો છે, પોતાનું અને પોતાના સ્ત્રી-પુત્રાદિનું ભવિષ્ય કુ.ખમય બનવાનો ભય છે, તે દાન કરી શકતો નથી. સારાંશ એ છે કે, દાન કરવું એ પશુ વીંતનાનું કામ છે, કાચ મુખ્યો દાન કરી શકતા નથી. જેમ સંત્રામમાં શરાતન ચક્રવાથી, સુખ્યેના આધાતનો પ્રતિકાર કરવા શિવાય જેને બીજું કાંઈ સૂઝતું નથી. દશિયારતુ લાગવું, જાણુ થતુ અને પછી ઘડના લે જોનું રડવું, ઇત્યાદિ યથાની તેને ચિંતા હોતી નથી-જેમ તપને માટે શરાતન પ્રાપ્ત થવાથી તેને વૈરાગ્ય જ સૂઝે છે-વૈરાગ્યના કષ્ટ, બી, પુત્ર, ધર આદિનો વિચાર સૂઝતો નથી-બરાબર તે જ પ્રમણે જેને દાનનું શરાતન ચક્ર છે તેને પોતેના ભવિષ્યનાં કષ્ટોની ચિંતા થતી નથી, તેમ તે બીજી કોઈ જાનતો વિચાર પણ કરતો નથી જે કે, ભવિષ્યનો વિચાર તો વીંત પુર્યો પશુ કરે છે, પરંતુ તેઓ ભવિષ્યનાં કષ્ટોનો અનુભવ કરતા, પોતાના નિશ્ચયથી વિચલિત થતાં નથી,

રાજાને, નિર્ભયતાપૂર્વક પૃથ્વી-પિંડ અને પાણીની ઝારી મંગાવતો જોઈ, વિશ્વામિત્ર આશ્ચર્યચકિત થયા. એમણે માન્યું હતું કે, રાજ્ય આપવામાં રાજાને સંકોચ થશે, ત્યારે હું તેને કહીશ કે, અહિં તો રાજ-ધર્મ નથી પાળી શકતો, પછી મારી બાધેલી અપ્સરાઓને છોડતી વખતે રાજધર્મ કેમ પાળ્યો હતો? અને એ વખતે વિચાર કેમ ન થયો, અને હવે વિચાર કેમ થાય છે? આ યુક્તિથી તેને હેરાન કરીને અપ્સરાઓને છોડવાનો અપરાધ કબુલ કરાવી લઇશ. બસ. મારી વાન રહી જશે, પરંતુ રાજાને રાજ્ય આપતી વખતે પણ નિઃસંકોચ દેખીને વિશ્વામિત્ર વિચારવા લાગ્યા, કે હવે શું કરું? મને રાજ્ય મંગાવવામાં તો થોડાક સંકોચ પણ થયો, પરંતુ તેને રાજ્ય આપવામાં જરાપણ સંકોચ થતો નથી. જે રાજાને, રાજાના પૂર્વજોએ આત્મ-અભિદાન આપીને મુક્ષિત રાખ્યું છે, તે રાજ્ય આ એક ક્ષણમાં કોઇ પણ જાનનો વિચાર ક્યાં વગરજ, મને આપી દેવા તૈયાર થયો છે! એને કારે અદંકાર છે, પણ હું જોડું છું કે તે તો આ અદંકાર ક્યાં મુખી રહે છે?

દુગમહી માણસ, બીજાનું સત્ત્વ અને કર્તવ્યપાલનને પણ અદંકાર સમજે છે. તેમને એ બાબતનો વિચાર થતો નથી કે, પોતાની ખોટી દડ નિદ્રા કરવા માટે આ પ્રમાણે ઉપાય કરવો, એ પોતાનો અદંકાર છે, કે 'મત્તપાલન કરતું' એ તેનો અદંકાર છે!

પૃથ્વીનો પિંડ અને પાણીની ઝારી આપી જવાથી, રાજાએ પૃથ્વી પિંડ દાપમાં લઈને, વિશ્વામિત્રને કબુ-મદાનાજ. લેા.

વિશ્વામિત્ર—રાજા, જગ સમજી-વિચારીને રાજ્યદાન કર. સમુદ્ર સદિત પૃથ્વી આપી દીધા પછી રાજા પ.ને શું જાણે છે, તેને જગ-જાં વિચારી લે.

દુનિશ્ચિત—મદારાજ વિશ્વામિત્રે કહ્યું તો ત્યારે હતું કે કારે હું રાજાને કોઈ ખોટા કારણે આપી દેતો હોય હું રાજાને દાનમાં આપું છું

અને તે જમ્મી બાદ જે ના ખર્ચે પછી તેના વિગતો મું દેવ

વિશાલિ-૧.૦૫ ઠાંત્રી રેવ.શ્રી આદર્શ દાસ દ્વારા આપે છે એ
વિષય તરીકે. ૨. આમલકી તથા અપ.૧૨ મુજબ નિર્ધારિત
આ.શી મલો ઇ. એ તરફ અગત્ય નથી તે મુ. છે.

આ અમ ને નાળને આપું નાનકા જાનમા આપેલા મટે તર
ધરેલાં જોઈ મહાન, વિશાલિય તથા નિઃશક્તી વચ્ચે કોઈ કોઈ
દરિદ્રાંકને કહેવા લગ્યા — મહાનાજી, આજ જનજાનમા આ મુંડરી
રણા છોડે છે જાનને. વિચાર કર્યા ત્યારે, કોઈની પાસે મર્યાદા લીધા
વગર, એકલા જ મહાન હમ આપી ગયા છો. જોઈપણ હમ એકામ
ન કરી નાખાય જોઈએ તોયે નિઃશક્તી કંઈ ને —

साहसा विदधीत न क्रियामविशंक. परमावशा-वदम् ॥

અર્થાત્—હવે તો કામને ન રૂઝી નાખવું જોઈએ. તો
વિચારું કામ કરવાથી, બહુ મોટી આપત્તિની સંભાવના થાય છે

આપ એ તો વિચારો કે, કોઈપણ આગલ વચન, આપુ ગતિ
વિધામિત્ર કાપિના દાથમાં સોપવાથી મગ્ગની કેવી દુર્દશા થશે અને
મગ્ગને કેટલું કષ્ટ પડશે ? ત્યારે તો માત્ર, અમગ્ગએને હોડવાની
બાબતનો અપરાધ કબૂલ કરવાની છે અને મંત્રવ છે કે અપાપ
કબૂલ કરવાથી ક્ષમા માગતી પડે આ નાનીસી વતને મોટે મગ્ગ
આપી દેતું એને દરેકિના સી રીતે કહી શકાય.

પ્રધાનનો આ ઉપદેશ સાંભળીને, વિશ્વામિત્રના હૃદયમાં એવા વિચારોની પ્રસંગતાની એક આનંદ-ઉમિ પ્રસરી ગઈ કે, જો પ્રધાનના કહેવાથી હરિશ્ચંદ્ર માની જાય અને પોતાની જૂઠ્ઠા કમુલ કરી લે, તો આ બધા અમરો મરી જાય. પગ-પુ વિશ્વામિત્રની આ પ્રવચન વધુ વખત ટકી સકી નહિ; હરિશ્ચંદ્રનો જવાબ સંભળતા જ, તે દોષપ્રય નિરાશામાં જ ફેરવાઈ ગઈ.

હુરિશંદ્ર પોતાના પ્રધાનને કહેવા લાગ્યો:—પ્રધાન, શુભ મર્ચમાં મદાયના આપવી. એ તમ કું કર્તવ્ય છે. વિદ્યા કરવાનું નહિ તમે જ્યાં નીચેના આ ઉપદેશ ઉપર તો વિચાર કરો:—

= ધનાનિ જીવિતં ચિત્ત, વરાર્થે પ્રાપ્તિ ઉત્સજેત્ । } દિતોપદેશ
તદ્વિમિષ્ણ વરંસ્વાગો, વિનાદો નિચતે સત્તિ ॥

અર્થાત્—શુદ્ધિમાન મનુષ્ય, પોતાનું ધન તથા પ્રાણ ખીજતના લાભને માટે ત્યાગી દે છે. કેમ કે તેના નાશ તો હોય દિવસ થવાનો જ છે એટલા માટે પરાપકારમાં જ તેનો ત્યાગ કરવો શ્રેષ્ઠ છે.

હું રાજ્યને કદાચ જુગાર પર મૂકું, અથવા હોર્મ ખીજનું કાર્યમાં આપનો હોડો તો તમારું આ ધન ફેટલેક અંશે વ્યાજગ્રી છે, પરંતુ હું તો તેનું દાન કરી રહ્યો છું. તમારી દષ્ટિમાં રાજ્ય એક મદાનુ વસ્તુ છે અને ધર્મ એક વસ્તુ છે; પરંતુ મારી દષ્ટિએ રાજ્ય વસ્તુ અને ધર્મ મદાનુ છે. હું ધર્મપાલનને માટે આ રાજ્યને દાનમાં આપી રહ્યો છું રાજ્યને દાનમાં આપવાનો મને અધિકાર છે. એમાં હોદ્દની સંમતિની જરૂર નથી. રાજ્યને દાનમાં આપવાથી માત્ર પૂર્વ-જેની કીર્તિ ત્રિસોદમાં ફેલાશે કે, ‘નુર્વવરા જ એક એવું છે કે, જેણે રાજ્ય સુદાં પણ દાનમાં આપી દીધું.’ આ રાજ્યવાનની મુર્ચ્ચાના મીઠાવની તદ્દિ થઈ. એક દિવસે કહ્યું છે કે.—

ત જાનો લેત જાનેત ચાનિ ઘણાઃ સમુજ્જનિન્ । } દિતોપદેશ
વરિષ્ઠિનિ સંચારે શુભઃ કો વા જ જાણતે ॥

અર્થાત્—આ પદિર્ત્તનગીય અંસારમ્, કરીને બધા જગતે લે છે, પરંતુ જગતે લેવા એનો જ સાર્થક છે કે, જે । વગરનો પંચાની ગૌરવક્રિ કાવ

પ્રધાન, હું કદાચ પદીને રાજ્ય નથી આપતું, પરંતુ આ રાજ્ય જાતને શાંતી આપે છે, ત્યારે આપું છું. હું રાજ્ય આપવાની યત્ન કરી

સૂર્યોપાસ, એટલે તમામ કાષ્ટપણ કહેવું સંભવ નહીં. ૬ હવે મારા નિમવધી કમી થકનો નથી. જુઓ, એક-કરિએ કથું છે —

વિદુષાં વદતાશ્ચઃ જદમા વાગ્મિ મો જનિઃ ।

વાગ્મિઃ વદતાશ્ચ દિવ્યાંગી રજા રજા ॥

હિનો ૫૨

અર્થાત્—વિદ્વાન મનુષ્યના મુખથી એકદમ કોઈ વાત નીકળ નથી. અને જો નીકળી તો, જેમ હાથોના હાત બદાત નીકળ્યા પ ફરી ગદ્દોમાં પાછા પેમતા નથી, તે મુજબ પાછી ફરતી નથી,

હવે, જો અપગમ કથુમ કરવાનું કહેતા હો તો, ૬ જુઓ કાષ્ટપણ વળતે કે કાષ્ટપણ સ્થિતિમાં બોલી શકીશ નહિ. ૬૫ પ્રગતની વાત, તો જો પ્રગતમાં સક્તિ હશે, તો તે વિશ્વામિત્રને પોતા અનુકૂલ બનાવી લેશે. પ્રગતથી વિરોધ કરે તે નાસ્ત એક કાષ્ટ પછી ટી શકતો નથી. તેમ એવા નાને, પ્રગત ગહેવા જેની પછી નથી. એટલે આ પ્રાગતમાં પણ કાષ્ટ વિચારવા જેવી વાત નથી

પ્રધાન ૧ જુ રાજ્ય વિશ્વામિત્ર સ્થપતે આપી ગયો છું, કાષ્ટ બીજાને તો રાજ્ય મ ગયાની દિમત પગૂ થતી નથી. તેઓ પોતાનું રાજ્ય છોડીને આવ્યા છે, એટલે રાજ્યચાર્યથી પણ જાત છે એ જ કારણ છે કે તેમણે મારું રાજ્ય માન્યુ છે. રાજ્ય આપવામાં મને કાષ્ટ નુકસાન નથી; હાનિ તો એમને છે, કે જેઓ રાજ્યચાર્ય છોડીને ફરી રાજ્ય કરવા છૂટે છે આ રાજ્ય આપવા-લેવામાં ગભીર નહત્ય ગહેલુ છે. જે હાલ અપગત છે જો એમ ન હોત, તો આ રાજ્યચાર્ય કે જેમણે પોતે જ પોતાનું રાજ્યપાટ છોડી દીધું છે, પછી રાજ્ય કરવાની છૂછા કેમ કરે? એના મોટા પુરુષોની રાજ્ય કરવાની છૂછા થઈ તો મમળતુ કે એમાં કાંઈ બેડ છે પ્રધાન રાજ્ય આપવામાં આપણી જગપણ દાનિ નથી, જલકે લાજ જ છે લાભ મું છે તે આમળ ઉપર જણાવે. ધર્મ અને મત્ય ઉપર વિધાસ ગણો અને આ ઉત્તમ કાર્યમાં વિધન ન નાખો.

રાજાની વાત સાંભળીને પ્રધાન તો બેસી ગયો, પરંતુ વિશ્વા-
મિત્ર વિચારવા લાગ્યા કે, આ રાજાએ તો મને રાજર્ષિપદ ઉપરથી
પદ નીચે ઉતારવાનો વિચાર કર્યો. તે પોતાનું રાજ્ય આપીને, મને
ત્યાગીમાંથી ભોગી બનાવી રહ્યો છે. મેં રાજ્ય માંગીને કીક ન કર્યું,
અને હવે જો હું તે ન લઉં તો રાજાની પહેલી વાત સાચી થાય છે
કે, મેં અપરાધોને દયા અને રાજધર્મથી છોડી. મારે તો તેનું અભિ-
માન દૂર કરવું છે. એમ કરવામાં મારું રાજર્ષિપદ નય છે તો
જામે નય, પરંતુ મારી વાત જવા દઇશ નહિ અને તેનું અભિમાન
પણ રહેવા દઇશ નહિ. એ રાજ્ય તો આપી રહ્યો છે, તો હું તેની
પામેથી રાજ્ય લઇ લઉં અને પછી બીજા દાતાદિમાં ફાંસવું; ત્યારે
જ તેની જુદી દેશો આવશે પછી તો તે એકવાર નહિ, પણ દશવાર
પોતાનો અપરાધ ક્ષુલ્લ કરશે. આમ એનું અભિમાન નહિ નય

વિશ્વામિત્ર બધો આવીને, ન્યાય માંગવાની અને યજ્ઞ રાજ્ય
માંડવાની વાતો પર મનમાં ને મનમાં પશ્ચાત્તાપ તો કરતા જ હતા,
પણ પોતાનો દુરાગ્રહ છોડવા તે તૈયાર ન હતા એમ કરવામાં તે
પોતાનું અપમાન સમજતા હતા. એ મારે પોતાનું રાજર્ષિપદ ગ્રામ્યોને
પણ, રાજા પાસે પોતાની ઇચ્છા પ્રમ.જે તેનો અપનાવ ક્ષુલ્લ કરાવવા
મગ્નિ છે. તેઓ, પોતાની દાનિ કરીને, રાજર્ષિપદથી બદલ બન્યાને પણ
રાજાને હલકો બનાવવાના ઇચ્છુક છે. હવે એ માન્ય જ કર્યું છે કે —

સાદુ જન બહુ દુષ્ટ જન, દુનકો વધી વ્યથાજ ।
જાજ મિથાએ આપની વર વંધન કે દાંષ ॥
વર વંધન કે દાંષ, જાજ અપની ભીષવાએ,
મૃદુ વાટ કે વધે તરુ કે જાજ ન આવે ॥
વધે નીરવર વસિસથ કરે આપની વટારૂં,
જલમે વરિ સારિ જશે, તરુ છાંટી ન છુટારૂં ॥

આને પણ પગા લોહો, બીજને કમાવા માટે, તેમને સ
કરાવવા માટે, પોતે મારે ખાતા, જેમ જતા અને કાંઈ એમ
માનવતામાં આવે છે. એ કુટુંબના રવાન વિષે લખ્યું છે કે, તેઓ પે
કુ:ખ બોમતોને પણ બીજને બોમતોને કુ:ખ આપે છે. એ જ પ્રમાણે આ
દરિદ્રને અપમાનિત કરવા માટે વિશ્વામિત્ર, પોતાના ગાજપિપ્પને પ
છોડી દેવા તૈયાર થયા છે. આ વખતે તેને જોડસી ચિંતા માર
કુ:ખમાં ધોરવાની છે, તેટલી ચિંતા ગાજપિપ્પની નથી. વિશ્વામિ
દરિદ્રને કહ્યું—જો, મારા બગાવર વિચાર કરી લે પછીથી પચાના
કરવામાં કાંઈ ફાવે નથી અવિચકથી કેનાવળમાં આવી જઇને જો કા
કરવામાં આવે છે, તેનું કુ:ખ અંગીખન જુલાવું નથી. એ મા
કોઈ, કવિએ કહ્યું છે કે:—

गुणवद्गुणवद्वा कुर्यता कार्यमादौ, परिणतिरवधार्या यत्नः परिहर्तव्यः ।
अतिरभसहतामां कर्मणामाविपत्ते-भयनि हृदयदाह्री शक्यतुल्यो विषाकः ।

અર્થાત્—કાંઈ કામ ગમે તેવું સારું કે ખોટું કેમ ન હોય
પણ કામ કરનાર બુદ્ધિમાને, પહેલાં તેના પરિણામનો વિચાર કરીને જ
તે કામમાં પડતું જોઈએ. કારણ કે વગર વિચારે ઉનાવળથી કરવામાં આવેલા
કાર્યનું ફળ મરણ પર્વ ન લાવે અને જાણે છે અને કાટની જેમ ખટકવા કરે છે.

હરિશ્ચંદ્ર—મદારાજ, પચાનાપ નો ખોટું કામ કરવાથી ધાન છે,
સંકાર્યમાં કંઈ જનનો પચાનાપ ૨ ધન અને મારા, એ અધુરું પરિ
વર્તનશીલ છે, એની સ્થિતિ હમેશા સરખી રહેતી નથી કોઈ
કવિએ કહ્યું છે કે—

दान, भोग अरु नाश, नीन होत गनि द्रव्यकी,

नाहिन है को वाम, तहा नीमरी यमत है ॥

અર્થાત્—દાન, ભોગ અને નાશ એ ત્રણ ધનની ગતિઓ જ
જો પોતાના ધનને દાનમાં વાપરે નથી, ઉભોગમાં ખર્ચે નથી,
તેના ધનની ત્રીજી ગતિ નાશને વાપરવાની છે.

મહારાજ, જો આ રાજ્ય કોઈ સુકૃત્યમાં જાય તો આનંદની ન છે, તેમાં પશ્ચાત્તાપની ક્યાં વાત છે ? હું આપને પ્રસન્નમને નગરસદિન પૃથ્વી અને રાજ-પાટ આપું છું, આપ તેનો સ્વીકાર કરો.

જ્યારે વિશ્વામિત્રે જોયું કે, તે પોતાના નિશ્ચય ઉપર દૃઢ છે, ત્યારે તેણે કહ્યું—જોઈ છે હું કે તું કેવો દાની છે ? કીક લાવ.

હરિશ્ચંદ્રે પૃથ્વીપિંડ વિશ્વામિત્રના હાથમાં આપનાં કહ્યું—‘છદ’ ન મમ’ અર્થાત્ આ પૃથ્વી હવે મારી નથી. હું મારી સત્તા ઉઠાવી લઇને વિશ્વામિત્ર ઋષિની સત્તા સ્થાપિત કરું છું. વિશ્વામિત્રે રાજ પાસેથી પૃથ્વીનો પિંડ મેળવીને, આશીર્વાદ આપ્યો—‘સ્વર્ણિત ભવઃ’ અર્થાત્ તારું કલ્યાણ થાઓ.

પૃથ્વીનો પિંડ લઇને, વિશ્વામિત્રે વિચાર કર્યો કે, હવે આ રાજ્યમાં તો તેનું કોઈ રક્ષુ નથી, એટલે તેને કોઈ બીજી બાબતમાં ફરિયાદ, ત્યારે જ મારી દુઃખ પૂર્ણ થાય. તેમજે હરિશ્ચંદ્રને કહ્યું—રાજા, તેં જેવું દાન આપ્યું છે તેવું આજ સુધીમાં કોઈ બીજાએ આપ્યું નથી. પણ દાન આપ્યા પછી દક્ષિણા અવશ્ય આપવી પડે છે દક્ષિણા વગર દાન કહેવાતું નથી. જેટલું ભારે દાન તેં આપ્યું છે, તેટલી દક્ષિણા પણ આપવી જોઈએ.

હરિશ્ચંદ્ર—હા, મહારાજ, દક્ષિણા પણ લો. પ્રધાન ! ખજાનામાંથી એક હજાર સોનામદોરો લાવી આપો.

અનેક દાવમાં હારી ગયેલા જુગારીને, એક દાવ જીતવાથી જેટલી પ્રસન્નતા થાય છે, તેટલી જ પ્રસન્નતા વિશ્વામિત્રને હરિશ્ચંદ્રની આ વાત સાંભળીને થઈ, તે મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો, કે હવે આ બાબત ફરિયાદ. હવે તેની જીવિ રેકાણે લાવી દઉં છું. તેમજે કારણ ન મળવાથી જ કોઈને જરાબર પ્રદર્શિત કરી રાખ્યા ન હતા, તે કોઈને પ્રદર્શિત કરવા માટે હવે તેમને કારણ મળ્યું ગયું. તેમજે જે.પ્ર. પ્રદર્શિત

સંભવ છે કે, હવે તે સમજાવવા-જુઝાવવાથી પોતાનો અપરાધ કબૂલ કરી લેશે. જો તે પોતાનો અપરાધ કબૂલ કરી લે, તો હું રાજ્યની ખટપટથી પણ બચી જાઉં અને મારું રાજ્યરૂપિય પસુ રહે. તેમણે હરિશ્ચંદ્રને કહ્યું:—રાજા, આ વાતનો તો વિચાર કર, કે એટલી સોના-મહોરો તને ક્યાંથી મળશે? શું એ માટે તું બીજા માંગશે? અને જો બીજા માંગવા પણ ધારીશ, તો ક્યાં માંગીશ? હું તો તને મારા રાજ્યમાં રહેવા પણ નહિ દઉં ?

હરિશ્ચંદ્ર—મહારાજ ! હવેવાકુવંશી આપવાનું જાણે છે, માંગવાનું જાણતો નથી.

વિશ્વામિત્ર— તો પછી શું કરીશ કે તને મહોરો મળશે ?

હરિશ્ચંદ્ર—જો આપ આ વખતે મહોરો લેવા ઇચ્છતા હો, તો આ વખતે તો મારી પાસે માગ કરીર સિવાય બીજું કંઈ નથી. જો આપ મારા કરીરથી કંઈ પ્રકારે આપનું આ જાણુ વસુલ કરી શકતા હો, તો ને માટે હું સદા તૈયાર છું. નહિ તો, માગ પૂર્વજોગે કાશી ક્ષેત્રને રાજ્યથી એટલા માટે છોડું રાખી મૂક્યું છે કે, વૃદ્ધાવસ્થામાં રાજ્યત્યાગ કર્યા પછી ત્યાં રતનંગના પૂર્વક જીવન વીતાવી શકાય. જો, તમે પૂર્વજોગેની આ નીતિનું ઉદ્દેશ્ય ન કરો અને કાશી ક્ષેત્રને પૂર્વજોગે રાજ્યથી છોડું ન માંગો, તો હું ત્યાં કંઈ ઉદ્યોગ કરીને, આપને એક મહિનામાં એક દાન મોનામોહોરો સૂકવી આપીશ. મેં એક દબ્બર સોનામહોરો આપવાનું વચન આપ્યું છે, એટલે ને જુગારવા માટે અને અવકાશ મળવો (ગિત) છે. આપ મંજૂરીનિત હો, એટલે અને વિશ્વાસ છે કે, આપ અને એ માટે અવકાશ આપશો, તે સાથે જ કાશીક્ષેત્રને રાજ્યથી પૃથક્ રાખવાની પૂર્વજોગેની નીતિનું પણ અવશ્ય પાલન કરાશે જ.

વિશ્વામિત્ર વિચારે છે કે, જો હું કાશીક્ષેત્ર પર મારી સત્તા સ્થાપું તો તો આ કાશી રાજ્ય ક્યાંથી વિદા કરું. જો સિવાય જો રાજ્યને

એક દાનર સુવર્ણ મુઠા આપવાને માટે અવકાશ નથી આપવો, તે નીનિનો પપ્પ જમ કરું છું અને મસાગમ આપવા પપ્પ દાર છે એમ વિચારીને, તેઓ રાગને કરી કહેવા લાગ્યા.—ગાન 'હજુ પપ્પ સમજી જા, એક દાનર સુવર્ણ મહેરો, તારે માટે કાચીમા કપાવ દારેથી નથી, કે જે છું કાઢીને લાઉં આપે ઉઘોમયા, એક મહિનામા એક દાનર સોનામહેરો પ્રાપ્ત કરી લેઉં મુન્દેન છે એટલા માટે હું નવે કરી સમજાવું છું કે, તારો, અપનાવ કજીવ કરી લે, જેથી તારું ગાન પપ્પ તારી પાસે રહે અને ધર છોડીને દુઃખમા પપ્પ ન પડે પડે તારી દાને છોડી દે. તારી આ દહ નવે ખરાબ કરે.

હરિશ્ચન્દ્ર—મહારાજ, મારી નો કંઈ દહ નથી દહ નો આપના છે. આપ બનાવો કે, કપ્ટવા જાય અને ગત્યના લેખે હું મરણે લોપ કરીને જીવું બોલુ અને જે કાર્ય અપનાવ નથી તેને અપરંપ માનું, એ કેમ બની સકે ? એમ કહ્યું એને ધન કંઈ રીતે લઈ શકવા આ રાગને આજ સુધી કોઈ પોતાની સાથે ન કંઈ જાત શક્યું અને હું પપ્પ તેને મારી સાથે લઈ જવા મટે સમય નથી, એના ઉપયોગનો આપો સુવર્ણ અવસર કરી ક્યારે મળશે, કે આપના જેવા જાણિને તે દાનમાં આપું અને માગ ઉપર એક દાનર સુવર્ણ મહેરોનું જથ્થો લઉં ? આપની કૃપાવડે મને કોઈ પ્રકારનું કંઈ થશે નહિ, બસકે આપની ચિંતાથી હું ઉઘોગી બની જઈશ. એટલી મોનામહેરો એક મામમા ક્યાંથી આવશે એ વાત બહી, પરન્તુ ઉઘોગી મળ્યાને કોઈ પપ્પ કંઈ કોઈપણ સમયે મુશ્કેલ નથી, મેં નો એક મહિનાનો સમય માન્યો છે

વિશ્વામિત્ર—ડીઝ, તું તારી હાંને ન છોડ અને જો કે તારે કેવે કંઈ કંઈમા પડે પડે છે અવધપતિ મહારાજ વિશ્વામિત્ર તને આજ આપે છે કે, તું તારી સ્ત્રી અને પુત્રની સાથે, આજે જ આ નગર ત્યાગ કરી દે. તને તારી સાથે એક પણ પૈસાની કોમળની બંધુ દહ

તો અધિકાર નથી. દક્ષિણની બાબતમાં પણ, હું મારો નિર્ણય
આવી દઉં છું કે, હું એક મહિનાની અંદર એક હજાર સોના-
રો મને આપી દેજો. એક માસથી, એક દિવસની પણ વધારે દીક્ષ
રાતો તને અધિકાર નથી. જો ત્રીજા દિવસોને બદલે એકત્રીસમો દિવસ
થયો અને તે એક હજાર સોનામહોરો ન આપી, તો હું મારા
પથી તને કુળ સાથે ભસ્મ કરી દઈશ. તને એ કહેવાની જરૂર નથી
તપસ્વીનો આપ કદાપિ મિથ્યા જતો નથી.

વિશ્વામિત્રની વાત સાંભળીને, હરિશ્ચંદ્ર મક્કમ થયો અને કહેવા
ગયા કે, આપની આજ્ઞા સિદ્ધિપાત્ર છે હું હવે આપની આજ્ઞા પાળવા
દે જાઉં છું અને આપને આ એક પ્રાર્થના કરું છું, કે અવધરાજ્યની
જમણે આજ્ઞાસુધી જે આનંદમાં દિવસો બતીત કર્યાં છે. તે જ આનંદ
માપ પણ તેને પ્રદાન કરશો. અને એ નીતિનું અનુસરણ કરજો કે
જેથી પ્રજા સુખી રહે. પ્રજાની શુદ્ધિ અલ્પ હોય છે, એથી તે રાજાને
પ્રાચિન છે. રાજા તેના પિતા ગુણ્ય છે, અને હંમેશાં તેના પાત્રનની
ચેતના કરે છે. પ્રજાથી અપરાધ થયો સ્વાભાવિક છે, એટલા માટે આપ
તેના પર દયા કરવો અને એવા ક્રોધ ન કરશો કે વાતવાતમાં તેને
જાળીને ભસ્મ કરી દેવામાં આવે નહિ તો પ્રજા બગડી જશે.

રાજાની આ વાત સાંભળતાં તો, વિશ્વામિત્રનો ક્રોધાગ્નિ ભઠ્ઠાથી
હસ્યો. તેઓ કહેવા લાગ્યા—હું મને રાજ્ય કરવાનું શીખવે છે ?
કે રાજામાં એટલું પણ જ્ઞાન નથી કે, તને શીખવવાની જરૂર પડી ?
તને જનાવજ્ઞા નિયમો પ્રમજો તે અન્યાર સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું છે.
તે જ હું શીખવવા માટે આવે તેવા થયો છે ? જાગૃતો નથી કે હવે
તે રાજ્ય વિશ્વામિત્રનું છે ? એ વિશ્વામિત્ર જુની જ પ્ર. ૮૫૨ ગિર
૮૫૩ પાડી વિશ્વામિત્ર કહે છે તારે હવે રાજ્ય કે પ્રજાની ચિન્તા
રાજાની અને એ વિષયમાં કંઈ પણ કહેવાની જરૂર નથી, અમારી

માનવી જેમ આવશે તેમ કરશે. મન મનુષ્ય, તમે કો કો આવે તેમ
અને કામે આવે. અનુભવીના મનમાં નિયમો કામે નાહી નામનું
આવશે અને તેને નામે મદારાગ દરિયા મિત્ર નવાં નિયમો પ્રચલિત કરે.

વિશ્વામિત્રની વાતોથી, સભાસદો પહેલેથી જ કોષ ધમાન કર
વા દેવા, એટલે આ વાત તેમને વધારે અમલ થઈ પડી. તેને
વિચાર કરવા લગ્યા કે, આ હમણા નો મિત્રારી હતો, હમણા જ
રાજ્ય મળ્યું છે, રાજ્ય આપનાર પણ અત્યારે અહીં હાજર છે, એટલી
જ વારમા એની આ દસા છે, તો આમળ શું થશે? પોતાના જાનાગી
માથે પણ જેના કહેવા છતાં પણ સભ્ય કે બોમ થતો નથી, તો
આમળ ઉપર તો તેને કેની પગલાં રહેશે? જોમ વિચારીને તેઓએ
નિર્ભયતાપૂર્વક વિશ્વામિત્રને જવાબ આપ્યો કે, આપ જુના નિયમોને
બદલે નવા નિયમો કાઢીને પ્રચલિત કરવા માગો છો? આપના નિયમો
કોણ માનશે? આપ કોના પર રાજ્ય કરશો? આ મત્તા અને આ
મળ, ત્યાંસુધી મહારાજ દરિશ્ચંદ્ર અહીં છે, ત્યાંસુધી જ છે તેમજ
અહીંથી પ્રવાણ થતા જ, સભા કે મળ કાંઈ રહેશે જ નહિ અને કોઈ
દેશ વિદેશમાં જઈને કાલે દુ.ખ ભોગવીએ, પણ આપના જેવા અન્યાયી
રાજ્યમાં તો કદી રહેશે જ નહિ જેણે પોતાનું રાજ્ય આપનાગી સાથે
આ કંઠારનાનો વ્યવહાર કર્યો છે, તે અમારી માથે સામે વ્યવહાર કેમ મળશે?
અમે એ જ મહારાજ દરિશ્ચંદ્રની પ્રજા છીએ કે, જેણે પોતાનું રાજ્ય
આપી દેવામાં પણ સંકેત ન કર્યો, તો અમને ક્યાં આદિ કંડવામાં
સંકેત કેમ થશે? જો આપ અમારા પર રાજ્ય કરવા છૂટકો દે તો
મહારાજ દરિશ્ચંદ્રે બનાવેલા નિયમો એ જ પ્રમાણે રાખો અને મહારાજ
દરિશ્ચંદ્રને અહીંથી ચાલ્યા જવાની આપે જે આઠા આપી છે તે
પાછી ખેંચી લો એ બીજી વાત છે કે, મહારાજ દરિશ્ચંદ્રે બનાવેલા
નિયમોમાં જો કાંઈ દોષ હોય તો તેને આપ દ્વારા કંઈ, પણ એ નિય-

મેને તદ્દન ફેરવી નાંખીને, આપ અમારા પર કદાપિ રાજ્ય કરી શકો નહિ. જે પ્રમાણે મહારાજા હરિશ્ચંદ્ર ચાલ્યા જશે, તે જ પ્રમાણે અમે પણ તેમની સાથે ચાલ્યા જઈશું. તેઓ રાજ્યના બૂખ્યા નથી. આપ પ્રસન્નનાપૂર્વક રાજ્ય કરો, પરંતુ તેમને અહીંથી ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા ન આપો. હવે રહી આપની એક હજાર સુવર્ણમહોરો આપવાની વાત. અમે એ સુવર્ણમહોરો અમારી પાસેથી આપને આપી દઈએ છીએ. રાજ્યની સંપત્તિ તો અમારી સંપત્તિ પણ હોઈ શકે છે અને છે પણ, છતાં અમારી સંપત્તિ પર રાજ્યનો કાંઈ અધિકાર નથી. એટલા માટે, આપ એક હજાર સોનામોહોરો અમારી પાસેથી લઈને, મહારાજા હરિશ્ચંદ્રને ઝાળુમુક્ત કરો અને તેમને અહીં રહેવાની આજ્ઞા આપો. તેમણે ચલાવેલા નિયમેમાં, જે ખરાબ હોય, તેને કાઢી નાખવા ઉપરાંત ખીલ શોષ પ્રદારનું પરિવર્તન ન કરતા, આપ આનંદપૂર્વક રાજ્ય ચલાવો. અમારા આ કથન પ્રમાણે કાર્ય કરશો તો અમે આપને સદાકાર આપી શકીએ છીએ, નહિતો કદાપિ એમ જની નહિં શકે.

આજના સોહો, જો કદાચ એ વખતે સલામત હોત, તો રવાનાવિક રીતે વિશ્વામિત્રની દા મા દા મેળવ્યા મિલાવ, તેમની વિશ્વ જોડવાની દિશા પણ ન હતી. તેમને તો પોતાના દોહાના રક્ષણની ચિંતા રહેતી, સત્ત્વ અથવા પ્રજાનો પણ તેમનાથી કદી ન સેવાત. તેઓ ના એ જ વિચારત કે, હરિશ્ચંદ્ર તો રાજ્યથી પદબદ્ધ થયો છે. તેની જાગ્રતે આ ગામ થયો છે, માટે તેના જ કથનનું સમર્થન કરવામાં જાણજનને લાગ છે. હરિશ્ચંદ્ર તરફનું સમર્થન કરવામાં લાગ નથી, પરંતુ એ વખતના સલામતો મત્તમિય હતા. સત્ત્વની આ રૂપ તેઓ ધનસંપત્તિ અને માનપ્રતિષ્ઠાને તુલ્યપત્ત સમજતા હતા. એ જ કારણે તેઓને વિશ્વામિત્ર જેવા કોપી અને તપસ્વીના કથનને વિરુદ્ધ કરવામાં પણ કંઈ ન થયો.

વિશ્વામિત્રે, સભામહેતી તમે આંખમાંથી પેનની કોમળા અંગે
જનાતીને નેમોને રૂઝવા ૧૨૦૫, પણ તેઓ મનની શક્તિથી જાણ
વાળ દના, એટલે વિશ્વામિત્રની આખોથી કેમ કે વિશ્વામિત્ર ને
લોકોને કહેવા લાગ્યા—‘દુષ્ટો’ તમને જાણ નથી કે હું કેવળ પુ
મારી સામે તમારી આ કહેવાની શક્તિ ‘જુઓ, હું તમને નીકળી
શિયા આપું છું. ત્યારે જ તમને ખબર પડે કે વિશ્વામિત્રની અગત્ય
કરવાનું કેવળ કળ મળે છે તમારા લોકોનું કહેવું મનની, ત્યારે હું
દરિદ્રતાને બદલી કહેવા દઈશ, ત્યારે જ તુ મારું રાજ્ય અમને તેના
કહેવાથી મારી અવગણના થઈ જાય નહીં અને મારી અગત્યો
સંપૂર્ણપણે પાલન થશે. દરિદ્રતાને જે કહી દેવા કહેવા છે તે
નહિ, તેમ તેના વખતના નિયમોને પણ કહેવા છે મારું નહિ

સભામહે—ત્યારે અમે ક્યાંએ છીએ કે, મદારાજ દરિદ્રતા મનની
જૂજ્યા નથી, તેઓ રાજ્ય નહિ કરે, તેઓ તો કેવળ શાનિથી ખેસી
રહેશે અને તેમના તરફની દક્ષિણા અમે આપીએ છીએ તો પછી આપ
તેમને શા માટે રહેવા દેતા નથી? આટલું થવા છતાં પણ આપ તેમને
કાઢી મૂકો છો, તો એનો અર્થ એ છે કે આપ તેમને કંઈમા નાખવા
છાઓ છો અને તેમની ગેરદાજરીનો લાભ લઈ, આ પ્રગળે ત્રામ
આપવા માગો છો પરંતુ આ જવાબ મળે કે આપની આ આવી
દુરાસા માત્ર જ છે.

આ પ્રમાણે મહાસદોના મુખમાંથી જે નીકળ્યું, તે તેઓ બોલીને
પેનપેનના ઘર નજીક ચાલ્યા ગયા વિશ્વામિત્ર તેમના આ જવાબની વિચારણા
લાગ્યા કે, મારા સામે કોઈની બોલવાની દિશા નથી ચાલતી નહીં, પરંતુ
આજે મારી શક્તિ ક્યાં અદ્યથા થઈ ગઈ? આ કોઈ સંજ્ઞા જ નથી
શક્તિવાળ છે, એથી જ હું તેમને કાંઈ કરી શકતો નથી

વિશ્વામિત્રનો સભામહે ઉપર તો કાંઈ પ્રભાવ પડ્યો નહિ, ત્યારે

તે હરિશ્ચંદ્ર પ્રત્યે જ ક્રોધિત બનીને કહેવા લાગ્યો:—કુટિલ! તે ખૂબ માયાળુ રચી છે. રાજ્ય આપીને દાની પણ બની ગયો, મને અપમાનિત પણ કર્યો અને હવે આ પ્રમાણે બીજાઓથી વિદ્રોહ કરાવીને, ફરીથી રાજ્ય લેવા કુચ્છે છે! જો તને ગળ્યનો આટલો મોહ હતો, તો તે પહેલાં આપ્યું જ શા માટે? કે હવે આ પ્રમાણે મને આ સમાસદો દ્વારા અપમાનિત કરાવી રહ્યો છે?

હરિશ્ચંદ્ર—મદારાજ, આપ બીજાના ઉપરનો ક્રોધ પણ મારા ઉપર જ ઉતારશો? હું આપની પાસે જ બેઠો છું, ક્યાંય ગયો પણ નથી કે પ્રજાને આપની વિરૂદ્ધ ઉત્તેજિત કરું. આવી સ્થિતિમાં મારા શા અપરાધ? મેં તો આપને પહેલેથી જ પ્રાર્થના કરી હતી કે, આપ તાન્નિથી દાન લો પરંતુ મારી આ પ્રાર્થના પર આપ વધારે ક્રોધી બની ગયા. હવે મને આઠા આપો અને સંતોષ પામો. હું બનતામુધી પ્રજાના વિચારો આપને અનુકૂળ બતાવવાના પ્રયત્નો કરીશ.

મદારાજ હરિશ્ચંદ્ર મહેલ તરફ વિદાય થયા. અહીં વિશ્વામિત્ર મનમાં વિચાર કરે છે કે હું મેં હરિશ્ચંદ્રને શિક્ષા કરી છે! નહિ, નહિ હું પોતે જ હરિશ્ચંદ્ર વડે શિક્ષા પામ્યો છું. મેં મારા જ મુખે હરિશ્ચંદ્ર દાન શિક્ષા માંગી છે. મેં મારી સ્વતંત્રતા તેની પરતંત્રતાના બદલામાં લીધી છે. મારા ઈશ્વરનાદિ કાર્યોમાં, ગળ્યની પીડા ઉત્પન્ન થઈ છે. મેં પોતે જ મારા જ પગલા રાજ્યની એ બેઠીએ પહેરી લીધી છે કે જેને હું મદામુકેશીએ તોડી શક્યો હતો. મારી સ્વતંત્રતાનો ઉપભોગ તો તે કરશે, જાણે કે તેને અપારાધોને બચનમુક્ત કરવાનું પણ મળ્યું હોય, અને તેની પરતંત્રતા હું જોમરીશ! જાણે કે, મને તમન ઉપર અનુચિત ક્રોધ કરવાની સગ્ન મળી દોષ. હરિશ્ચંદ્ર, ખરી રીતે તો તને જ ધન્ય છે, પરંતુ હું પણ તને મહેનવારમાં ડાઘી રાતે માર અપમાન કરા દેશ નહિ. જે કાપડો મેં મારેલો હશે, તેનો અંત જોવા વિના કદી હું પાછો લીધ નહિ.

પ્રકરણ ૧૨ મું

મિત્રન

વિધામિત્ર પામેથી મદાગળ દગિદ્ર મદેષ તદ્દ વિદ્ય
 યથા માર્ગમા તેના મનમા જે તર્ક વિનર્ક પેસે, યથા દત્તા તેનું વર્તન
 કરવું મુશ્કેલ છે. તે વિચારે છે કે, આજે મારે એ રાણી પામે જવાનું
 છે કે જેમું મને કશું દનું કે, મોનાની પૂંછડીવાળા મુગચિથુને લાગ્યા
 વગર મારા મહેલમાં આવડ્યા નહિ હુ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે આગમુધીમાં
 સોનાની પૂંછડીવાળું મુગચિથુ લાવી શક્યો નથી અને આજે તે
 લાગ્યા વગર જ તેની પામે જઈ રહ્યો છું, તો તે શું મારા નિરસાર
 કરશે ? પરન્તુ એમ થવું તો સંભવિત નથી. રાણી એવી નિષ્ઠા
 કરનારી તો નથી, તેમ તે મારે અપમાન કરવા ઇચ્છતી નથી. જો
 એમ હોત તો આટલા વખતમા તેણીના એવા વિચારો કોઈ તે કોઈ રૂપે
 અવરખ પ્રકટ થઈ શક્યા હોત. તેણીએ મારે અપમાન થાય એવી કોઈ
 વાત આગમુધી કરી નથી. એમ મહુમ પડે છે કે, તેણીએ મને તેના
 મોદ-પાસમથી મુકેન કરવા માટે જ એમ કર્યું છે અને મને એવું
 અસંભવિત કામ સંભવિત કરી બતાવવાની શિક્ષા આપી છે કે, જેવી
 અસંભવિતતા સોનાની પૂંછડી વાળા મુગના બચ્ચાને મેગવવામાં છે.
 રાણી, જો મારી કલ્પનાનુસાર જ તારા વિચારો છે, તો હું તારી પામે
 સોનાની પૂંછડી વાળા મુગના બચ્ચાને જ લઈને આવી રહ્યો છું. રાત્રી
 આપવું એ સહેલું કામ નથી, જ્યાં મેં તારી સહાયતાથી તેને સંભવિત
 કરી બતાવ્યું છે. શું હુ મારા આ કાર્યને મોનાની પૂંછડીવાળું મુગનું,
 બચ્ચું માનીને સંતોષ પામીશ ? માન કે ન માન, સરકાર કરે કે

તિરસ્કાર, હવે તો હું તારી પાસે આવું જ છું, પણ શું તું મારા આ કાર્યમાં સમ્મત થઈશ ? તું એમ તો નહિ કહેતે, કે અર્ધા રાત્રીની માલીક હું હતી. તમે મારા અધિકારનું રાત્રી કેમ આપી દીધું ? અથવા એમ તો નહિ કહેતે કે રેલિન, જે રાત્રીનો જાણી અધિકારી હતો, તેના અધિકાર ઉપર કુદારાધાત કેમ કર્યો ? જો, તેં મારા આ કાર્યનો દ્રોહ કર્યો તો સમસ્ત પ્રજા તને સાથ આપીને વિદ્રોહ મચાવશે અને આ રીતે મારું નામ કલંકિત બનશે કે પોતાની સ્ત્રીને રાત્રીને માટે ધમકાવી. રાણી ! હવે તો તારી પાસે આવું જ છું, હમણાં જ ખબર પડશે કે, મારી એ આશંકાઓ વ્યાજબી છે કે નિર્મૂળ ! છતાં હું તને ગણી શા માટે કરી રહ્યો છું ? હવે તો તું એ ગરીબની સ્ત્રી છે કે, જેની પાસે એક વખતનું બોજબાજ પણ નથી જેને રહેવા માટે ઘર પણ નથી, બસકે એવી દશામાં પણ જે એક હજાર સોના-મદેરાનો કરજદાર છે. તારા ! આજ તું અને શું કહેશે ? જે ઇચ્છા દેવ તે કહેજે, મારે સાબળવું જ પડશે.

આ પ્રમાણે, ચિંતાસાગરમાં દૂબીઓ ખાતો દરિયાંદ્ર ગણીના મહેસૂબા આવ્યો. ત્યાં પહોંચતા, દાસીઓ મારફત જાણ્યું કે, રાણી આ વખતે નજીકના બગીચામાં છે. ગળ ચૂપચાપ બગીચામાં ગયો અને એ જણની કોથળે બેસી ગણી તથા રેલિનનો ખેલ જોવા લાગ્યો. એ વખતે ગણી, રેલિન સાથે પિનોદ કરી રહી હતી અને સાથે જ તેને સિખામણ પણ આપતી હતી હતી તે રેલિનને પૂછી રહી છે—એટા તું કોણ છે ? ત્યાં પંડોનો છે ? વગેરે. બાળક રેલિન, માતાના પ્રશ્નેનો શેા ઉત્તર આપે ! તે મૌનપણે માતાના મુખ સામે જોવા લાગ્યો. પુછતે આ પ્રમાણે પેતની તન્ન જોતો જોતો ગણી કહેવા લાગી—વન્ન, હું જે ર માતા છે અને પિત્ર-પંડનો છે હા, તું એ તે કહે કે, તું મારા પુત્ર છે તારા પિતાનો ! માતા આવો પણ શેા જવાબ મારે !

તારે મણી જ રહેવા લાગી—તેના માતાનું કામ તેના માવ જન્મ આપીને પાતન કરવાનું જ છે. પાતનુ શક્તિ આપનાર તે પિતા જ છે કે, જે નારી માતા જુ, તે પણ તારા પિતાની મંદિરા છે એટલા માટે દરેક પિતાની આગળ પાતન કરવું. કદી ઉત્તરેપન ન કરવું અને કોઈ દિવસ તારામાં જન્મ કે કાવના લાગી નહિ.

બાળકના હૃદયમાં માતાના શિક્ષણનો જે પ્રભાવ પડે છે, તે રચાયેલો છે. જે શિક્ષણને, શિક્ષકો પણ વચન મુખીમાં પણ હૃદયમાં રચાયેલો નથી કરી શકતા, તે જ શિક્ષણને, માત્ર મહેનમાં જ પોતાના પુત્રના હૃદયમાં રચાયેલો કરી શકે છે. માતાના આપેલા શિક્ષણનો પ્રભાવ એવા હોય છે, કે જો માતા ધારે ના પોતાના બાળકને વંડ બતાવે અથવા કાવર, મૂર્ખ બતાવે અથવા વિદ્વાન અને મન્દચિત્ર બતાવે કે દુશ્ચરિત્ર. માતા, બાળકને બાળપણમાં જ નહિ, બાળકે માતાના ગર્ભમાં રહેવાના સમયથી જ, બાળક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યા માંડ છે. યુરોપના અદિતીય વીર નેપોલિયન બેનાપાર્ટને માટે ઇતિહાસકાર કહે છે કે, તેની માતાએ નેપોલિયન ગર્ભમાં આરતા જ, એવી ભારતા બાવિ હતી કે, મારો પુત્ર સમસ્ત યુરોપને જીતનારો થાય અને મારે તે સંભામમાં જઈને સંભામ જોતી ધોડાપર ચડીને એટલી વતના જતી, મનાતોમાં જઈને ઉભી રહેતી અને એ પ્રમાણે પોતાના મર્મગ્ર બાળકને નિર્ભયતાનું શિક્ષણ આપતી. તેના એ શિક્ષણથી બાળક પણ એવા રીઝ થયો કે જેણે આખા યુરોપ ઉપર પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવી દીધી તિવા જીતી માતાએ, રામાયણ અને મહાભારતની કથા સંભારીને તેના બાળકને વીરતાનું એવું શિક્ષણ આપ્યું કે, તે જ બાળક આરબ જતા એક મહાન દેશનો રાગ અને હિન્દુ ધર્મનો રક્ષક બન્યો. સામાન્ય છે કે માતૃશિક્ષણનો બાળકના જીવન ઉપર મોટો પ્રભાવ પડે છે જોઈતો માતાએ જ એવી કાવર છે કે, પાંચ હાથવાથી બનતી બીડા સાથે

છે અને સભ્યતા, ઉદારતા, નમ્રતા વગેરેનું જ્ઞાન પણ રાખતી નથી. તેમના બાળકો સદ્ગુણોનું શિશુલુ ક્યાંથી પામી શકે ? અને ઝોળી રિથિતિમાં જો કદાચ બાળક કાવર, અસભ્ય તથા મૂર્ખ બને, તો એમાં આશ્ચર્ય શું ? અસ્તુ

રાણીની વાતો સોંભળી, ગંગાની ધણી ખરી શંકાઓ નાશ પામી તે મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો—રાણી ! તને અંત્યારે એ ખબર નથી કે, મેં તને કંઠાળ બનાવી દીધી છે અને જે પુત્ર સાથે તુ વિનોદ કરી રહી છે, તેના ભવિષ્યનું કાંઈપણ ધ્યાન રાખ્યું નથી. જોડે જુદું છે, માત્ર આપી દીધાના સમાચાર સોંભળીને તું શું કહે છે ! પગ્નુ પ્રેમ તો એ છે કે, આ સમાચાર હું તારા સન્મુખ ક્યા હાથે આપું ?

રાજા આ પ્રમાણે વિચાર કરી રહ્યો છે, એટલામાં જ રાણીની દષ્ટિ રાજા ઉપર પડી. પતિને આ પ્રમાણે છતાંમને જોનાં 'એમને કરી પાછો મોઢાં મૂકી ન લે'—એવા વિચાર કરી રાણીએ મહિનને સમોપન કરતા રહ્યું—મેહા, આલો જાજાએ. તારે રમવા મારે સોનની પૂંછડી-પાળું મૂકનું બધુંય તો લાગ્યા નહિ અને રમત જોવા મારે જવાની ગવા. એમ કહેવી રાણી, મહિનને કંઈને આજવા લાગી મદારાજન દરિયાંક મનમાં—'રાણી ઉભી રહે, તારા મારે જુ મોનાની પૂંછડીરાળુ મૂકનું બધુંય લાગ્યો તો જુ, પગ્નુ તુ ને પસંદ કરી કે નહિ ?'—એમ કહેતા રાજા દાડીને રાણીના માર્ગમાં લોકો રહ્યો અને મહિનને બાજામાં લઈ દાડી. રાણી રાજાનાં પાંચ એમ સમજી રહી છે કે, એમને પુત્ર સ્ત્રીનોદે લતાખા છે, એટલે ને દિગમવન બનીને એમ કહેતી કહેતી, મારું કંઈ ખાતરી છે, પુત્રને પણ લઈ લેતા. હું એકલી જ રહીશ. રાણીને આ પ્રમાણે નિર્જનન પૂર્વક જાતિ જોતને, ગાળે-રહું—મિલે! તારા જા. વિનોદને સમય નથી તમરા મન જાતી. હું કેટલે અમર બન્યો તેનું કાંઈ વિચારે. પતિની આ રાજ લોકને નિરે બની

૨૪. તે વિચારવા શાગી, એ આજે પનિને કેટલું માનસિક દુઃખ થયું છે એમના આ પ્રમાણે કહી ગયા છે. આવી સ્થિતિમાં તે કુલ તેમની પામેથી ચાલી જતું, તે અને મિત્રાં છે. રાણીને કોઈએલી જેવું, પણ પુના: કહેવા લાગ્યો — પ્રિયે નાગ ' આજનું મિત્રન, અનિશ્ચિત સમયને માટે અનિશ્ચિત મિત્રન છે. હવે કેને ખબર છે કે ક્યારે મળીએ ?

રાણીની આ વાતે તો ગણીને કપાવા લાગી. તે એવી વચ્ચે મધ્ય છે, તેના કે. માત્ર ખબર થયે એવા તેણીએ જેવું જ પોતાનું મુખ ફેરવીને, પનિના મુખ સામે જોયું કે તુરંત જ તે મચી જતી મધ્ય છે આજે પનિનો અદેશ રાજગણી દશાએલ મંદમા જેઓ આજે મસિન કેમ જાણે છે. તેમના અદેશ ઉપરથી નપુ છે કે, તેમને આજે પીડા છે. તે કોઈને પનિની પામે આવી અને લીનવા બતાવતી, તેણી કાથ પહેલી નજનાપૂર્વક કહેવા શાગી — નાથ ' અપે આ શું કહ્યું ' આજનો મેળાપ છેલ્લો મેળાપ થા માટે છે ? શું આ શામી ઉપર આ કાપાયમાન થયા છે ? કે આપે કેમ બીજી જગ્યાએ જતાનો વિચાર કર્યો છે ? અથવા કોઈ બીજા કાળથી એવું કંઈ પડ્યું ? પ્રેમ ? જાણી કહે, આપના આ કથનનો હેતુ શો છે ?

રાણીની આવી નજના બેઈ, ગણત આશ્ચર્યચકિત બની ગયું. તે વિચારવા લાગ્યો કે, એક સ્વપ્ન પહેલા જે ગણી નિષ્કુર બની હતી તે આ પ્રમાણે માત્ર કુળ જ જાનવા માટે કેમ આકુળ બની મધ્ય ? મે અત્યારમુથી એ નિશ્ચય કરી લીધો નથી કે, ગણી સ્વપ્નકલ્પથી છે કે કલ્પવિદલથી, કુલ છે કે સરળ, અભિમાની છે કે નહીં. જ્યાં તે સીસાન દેવ તેવી રીતે જઈ ગઈ હતી, અને ક્યા તે પાછી આવીને આ પ્રમાણે નજના કરી રહી છે ? માત્ર પ્રિય તેનો આદેશ મને પ્રેમ અને તે પાનું મુખના નાદિ. પાનું આ વખતે પનિ કુલ મધ્ય છે એ જાણીને, કુલ સમજી છે કે મોનો નાનું કુળ ન જાણ જ મધ્ય છે તે કુલ જાણ કરીને ન આજ નો આ સ્તી-ન, કે જેને કુલ પાનું

સમજી ગયા હતો, તે કેમ જણાવ કે તે પત્થર નથી પણ વાસ્તવમાં
જીવનરત્ન છે,

રાગને આ પ્રમાણે વિચારમગ્ન બોલે, રાણીની વ્યાકુળતા વધારે
વધી ગઈ. તે દહેવા સાગી—નાથ, આપ મૌન કેમ છો, મારા પ્રશ્નનો
ઉત્તર કેમ નથી આપના? શું આ દાસી તે વાતને સાંભળવા યોગ્ય નથી,
જો એમ છે, તો થોડુંક તો કહો, કે જેથી હૃદયને કંઈક સતોષ થાય.

હરિશ્ચંદ્ર—પ્રિયે! એવી કંઈ વાત હોઈ શકે, કે જે તમને સંભળા-
વવા યોગ્ય ન હોય, જો હું તમને જ ન સંભળાવું તો સંભળાવું કોને!
અને તમે ન સંભળો, તો પછી સાંભળશે કોણ? પરંતુ હું એ વિચાર
શું કે શી એવી મુખદાયક વાત છે કે હું તમને સંભળાવું? એ વાત
તો એવી છે, કે જે સાંભળીને તમે દુઃખી થશો.

તારા—દયેશ્વર, એ તો હું આપની મુખમુદ્રા ઉપરથી જ સમજી
ચૂકી છું, કે કોઈ દુઃખદ વાત છે; પરંતુ હું આપની અર્ધાંગના છું,
એટલે જો તે સ્વર્ગમાં દુઃખને ન ઉઠાવી શકું, તો ઓછામાં ઓછું અર્ધ
દુઃખ તો વહેંચી લઉં. એટલા માટે આપ નિઃસંકેત થઈ કહો.

હરિશ્ચંદ્ર—પ્રાણેશ્વરી! હૃદયને આશીર્વાદ થઈ, મેં રાત્રીપૂર્વક
સદિન, સમાગર પૂજી વિશ્વામિત્રને ઘનમાં વ્યાપી દીધી છે. એમનું
મારી પાસે વાચના કરી, કે તેમની વાચના ખાલી જવા દેને, મુલ-
વ શને હલકિત કેમ થવા દઉં? કહે નથી તો આપણે પરંતુ, કે
મારે અને નથી એક દંત્ર આગળ પણ રહ્યું. અપેક્ષે એક દળર માના-
મદોશની દક્ષિણા આપણા માથા ઉપર હજાર રહ્યું છે.

તારા—પ્રાણેશ્વરી! શું તેને જ આપ દુઃખની વાત કહેતા હો? શું
આ જ વાત સંભળાવવામાં આપને સહેલાઈ થઈ ગઈ હતી? હું તો
સમજતી હતી કે, કેમ એવી જાન જાતી છે કે, જોને લોકો મુલવ રાત્રી
સારું સારું જ આપને પણ કસકસ લાગવાની આશંકા છે. પ્રેમ! એ
તો મહાનુ હૃદયની વાત છે, આ સંભળવાથી મને દુઃખ દા: માટે રા. ૧

સમાગર પૂરીનું દાન, રૂપરૂપી એક દાનનું મુરખ મહેરોની કાંઈપણ જ
બેનાર નિષામિત જેવા કાંઈ, એવી વધારે સૌખ્યની વાત બીજી કે
તોડી રોઈ નાથ! જાણે જાણે આ દાસીને કૃતાર્થ કરી દાંધી, અને
મારું મનન કરવાથી ઉભવ નનુ' છે કે માગ પનિ મસર પસર
દાતા છે. સમાગર પૂરીનું દાન કરનારને, એવા-ખાવાની ચિંતા કા
જી બાધવની વાત છે! ગામી, એવા ખાવાની ચિંતા તો પશુ પક્ષ
પણ કરના નથી પછી આપણે તો મનુષ્ય છીએ. આપના આ
સત્પના પ્રભાવથી, સર્વદા આનંદ ને આનંદ જ છે, આપ કોઈ બંધન
ચિંતા ન કરો.

હૃદયમુદી, ગાળને ચિંતા હતી, કે ગાળીને ગાળદાનની વાત
અસહ્ય લાગી જશે. તે મદાન વિપત્તિની કંપનાથી કંપી ઉઠશે અને
મારું આ કાર્યને વિરોધ કરશે, પરંતુ ગાળીની વાતોને માનવતા જ
રાખતી ચિંતા એકદમ ઉડી ગઈ. તેની જગ્યાએ પ્રસન્નતાની કંઈક
દેખાવા લાગી. તે મનમા ને મનમા કહેવા લાગ્યાં — તારો, હું તને
બાળે જ બોળખી રાક્યો છું. હું બંધનનો ન હતો કે તું મદાનમૂર્તિની
સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે. મેં મન્યવનું દાન નથી કર્યું, અસકે તેનો આ તારો
ફૂપી ત્રિમોહની સાક્ષાત્ સંપત્તિ સાથે બહોલો કર્યો છે પરંતુ તારો
હમણાં જ તારી બીજી એક પરીક્ષા બાકી છે.

હરિશ્ચંદ્રે તાગને કહ્યું:—પ્રાણુત્તમને! તમે મારા આ કાર્યનો
વિરોધ ન કર્યો, તે માટે હું તમને ધન્યવાદ આપુ છું. કામ્ય કે આશય
જતા એવી એવી જોઆ થશે કે જોઆ, જો પતિ કોઈ આશય વખતે
તેઓનું એક સાક્ષુ' વચ્ચે દેશે, તો તેઓ તેમનો વિરોધ કરશે, તેમને
અપમાનિત કરશે અને ધમ્મા કલેશ મચાવી દેશે.

તારા—આર્પણુત્તમ! શું હું સુખની જ સાથીદાર હતી? શું કે
મન્ય સાથે પગથી હતી કે આપની સાથે? જો આપને પગથી હતી,
તો મારે મટે આપ મોટા છે કે નાનકડા અને જો નાનકડા આપે દાનમાં

આપું છે, તે શું મેં દોનમાં નથી દીધું? તો પછી હું વિરોધ શા માટે કરું? ભવિષ્યની સ્ત્રીઓ પૈકી, જેઓ પોતાને પતિની અર્ધાંગનાઓ માનશે, તેઓ તો કદી પતિના કાંઈ ઉચિત કાર્યનો કદી પણ વિરોધ નહિ કરે, અને જેઓ પતિની અપેક્ષાએ સંપત્તિને વધારે મૂલ્યવાન સમજશે, તેઓ પતિ ને કાંઈ ઉચિત કાર્યમાં પણ સંપત્તિનો વ્યય કરશે, તો પણ તેનો વિરોધ કરશે. છતાં એવી સ્ત્રીઓમાં પણ જેઓ શુદ્ધિશાળી હશે, તેઓ મારા ચરિત્રથી કાંઈ ને કાંઈ શિખામણ લેશે જ.

હરિશ્ચંદ્ર—પ્રિયે! તમને, તમારા કુળને અને તમારા માતા-પિતાને ધન્ય છે, કે જેમની તમે પુત્રી છો. એ નગરને ધન્ય છે કે ત્યાં તમારો જન્મ થયો છે. તે સાથે હું પણ ધન્ય છું કે જેને તમારા જેવી સ્ત્રીનો પતિ બનવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે.

તાગ—નાથ, મર્યાદાથી વધારે પ્રશંસા કરવી, એ જેની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે તેનું અપમાન છે. એટલે હવે આપ ક્ષમા કરો અને આ સંવિધાની એવી પ્રશંસા ન કરો, કે જે યોગ્ય નથી.

હરિશ્ચંદ્ર—કીક, પ્રિયે! હવે આવી વાતોમાં વધારે વખત કાઢવા ઉચિત નથી. કેમકે મારે આજે જ અહીંથી જવાનું છે, અને એક મદિનાની અંદર જ વિશ્વામિત્રના ઋણથી મુક્ત થવાનું છે. ને આ મુદતમાં હું ઋણમુક્ત થઈ ન શકું, તો વિશ્વામિત્ર આપ આપને માન કુળનો નાશ કરશે. હું બનાબર સમજી છું કે, ઋણમુક્ત થવાના સમય સુધી, હું તમને તમારા પિતાને ત્યાં પટોંચી દઈ.

રાગની આ વાત સાંભળી. ગર્હાને વળાપાત સમુદુખ થયું. પરંતુ તેણે પોતાની આ ગર્ભવેત્તાને પૈર્વથી દખાવતાં કહ્યું—પ્રિયે! આપ મને પિતાને ધેર કેમ મોકલો છો? શું બહી રહી, ઋણમુક્ત બનવાનો તોઈ ઉપાય નથી કરી શકો?

હરિશ્ચંદ્ર—ના, પ્રિયે! હું હવે અહીં વધારે રહી શકું નહિ, કારણ કે વિશ્વામિત્રની આજ્ઞા, આજે જ રાજ્યથી અલગ થવાની છે.

તારા—સ્વામિન, તો આપે ક્યાં જવાનો વિચાર કર્યો છે ?

દુરિયદ—કાશી જિવાવ બીજી એક એવું મ્યાન નથી કે
રાત્રીની ખદાર દોષ ?

તારા—પણી શું શું કાશી ન આવી શકે ?

દુરિયદ—પ્રવ.સ અને વનનાં દુખ નમે સહન કરી નહિ શ
એટલા માટે તમારે તમારા પિતાને ધેર જ જવું જોઈ છે

તારા—જીવનસર્વજ્ઞ, આપ વિચારો કે આપની નાત્રની ખદ
આપ્યા જવાથી, અને મારા આજ નાત્રમા પિતાને ધેર રહેવા
વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાનું પૂર્ણ રીતે પાલન કેમ થયું ? હું આપની અધ
મના છું. મારા અહીં રહેવાથી, આપનું અધુરું અંત જ જાય છે
અધુરું અને અધુરું અગ તો અહીં જ રહ્યું. એ ઉપરાંત, જે કંઈ
આપ સહન કરી શકો, તે કંઈને હું કેમ સહન ન કરી શકું ? અ
અંત કંઈ સહે અને અધુરું અગ મુખમા રહે, એ ક્યાનો ન્યા
નાથ, હું બીજું બધું સામગ્રી શકું છું, પણ આ જાત આપ ન સ
જાવો. હાથ કાયાની સાથે, કુમુદિની જળની સથે, ચંદ્રિનાચક્ર માથે
અને પત્ની પતિની સાથે જ રહેમે, જુદા નહિ અને આપની માથે રહે
વામાં આનંદ છે, જુદા રહેવામા નહિ. આપની માથે રહેવામા અને
કંઈ પડશે, તે મારા માટે કંઈ નહિ, પણ નુખ છે. પંચ આપથી
જુદા રહેવાથી, મુખ પણ મારા માટે કંઈ જ છે. આપના વિના
સ્વર્ગને પણ નિલાજલી આપી શકું છું પંચ આપની સાથે નહિ
પણ, હું આનંદ જ માનીશ, જળમાથી ખદાર કંઈવળી માહલીને જે
સર્વથી આનંદદાયક વસ્તુઓ પાતાના જીવન-જગ વગર નુ મનાવડ નથી
લાગતી, તે જ રીતે એવું જીવન, જે પતિ છે, તેના વિના સ્ત્રીને પ
સપણું મુખ, દુઃખ જ છે. મારા માટે આપની સેવા એ જ હુખ છે
એવો યોગ ન મળવો એ જ મારા માટે દુઃખનું કાગળ છે. એટલે જે

પ્રભો, આ દારીને આપ આપની સેવાથી વેગળી ન કરો, બાકી જેમ કરવું હોય તેમ કરો.

હરિશંદ્ર-પ્રાણાધિકે, હમણાં તમારે મારી સાથે આવવું ઉચિત નથી. હું ત્યાં જઈ રહ્યો છું, ત્યાં રહેવા માટે કોઈ નિશ્ચિત સ્થળ પણ નથી, કે કોઈ ઉદ્યોગનો પ્રયત્ન પણ નથી. તે એટલે મુઠ્ઠી કે એક ટંકનું ભોજન પણ પાસે નથી. આવી દશામાં હું તમને મારી સાથે લઈ જઈને કપડાં પાડવા છૂંછટો નથી એ ઉપરાંત તમે સ્ત્રી છો, સ્ત્રી જનિત્વાભાવિક રીતે સુકોમળ છે. તૃષા, કુષ્મા, માર્ગનાં દુઃખો વગેરે સહન કરવા યોગ્ય સ્ત્રીઓ હોતી નથી. કન્યા તમે માર્ગમાં એ દુઃખો સહન પણ કર્યાં, તો હાથી પહોંચીને હું તમારા ખારા, રહેવા વગેરેની ચિંતા કરું કે કમળમુક્ત થવાની? આ બધી બાબતો ઉપર વિચાર કરી, તમારે આ વિચારોને બદલી, તમારા પિતાને ત્યાં રહેવું ઉચિત છે. જો કે વિશ્વામિત્રે મારી સાથે જ તને પણ ગત્યમાંથી ચાલી જવાની આગ્રહ આપી છે, પરંતુ એમની પાસે કુંભાગ્રી લઈશ, કે તમારે માટે આત્મા જવાનો દુઃખ તેઓ પાછો ખેંચી લે અને તમને તમારા પિતાને ત્યાં રહેવાની રજા આપે.

તારા-પ્રાણનાથ, હું આપને પહેલા જ પ્રાર્થના કરી ચૂકી છું, કે આપની સેવા વિના એક ક્ષણ પણ હું રહી નહિ શકું. મેં જે દુઃખો વેઠ્યાં નથી, તે દુઃખો વેઠવામાં આપ તાપી જનરો છો કે, જે આપ તને વેળી દર્શાવે અને હું બી નહિ શકું? જો આપ તે સહન કરવામાં સમર્થ જનરો, તો હું ત્યાં માટે સમર્થ જનરો નહિ શકું? હવે મને માત્ર માર્ગ ખાવા-પીવાનો પ્રયત્ન, પણ આ પ્રયત્ન તો આપને માટે પણ છે. એટલે જે પ્રમાણે આપ જુઓ રહેશો, તે પ્રમાણે હું પણ રહીશ. જોકે આપે જમી લીધા પછી પણ હું જે જન દીવ વિના આપની સેવા કરી શકું છું એટલું જ નહિ, પણ વન-વન નહિ, નિદા સ્ત્રીના વરર, આપની સેવા કરી શકું છું અને! આજની રાત્રી

જાણે જ માત્ર નથી, મને પણ તેની ચિંતા છે. કેમકે તે જાન્ય, આપો રામની જાણી હું પણ છું. મુખ વચન અને લાભમાં તે પત્ની પિની સાથે રહે અને હું તથા દાનિ વચન પિની અલગ રહે, એ મનુષ્યોગિન કામ નથી હોય કિંમતે કહ્યું છે.—

પ્રારમ્ભે કુમુદાક્ષર્ય પરિનો, યસ્યોલ્કમગ્મજ્જરી ।

પુત્રે મન્ત્રુકનુજિનામિ સ્વપ-સ્વામાનનોરમવાન ॥

તસ્મિન્નપ રમાલજ્ઞામિનિ રમા, દૈવાન્ કૃન્નામહ્યનિ ।

ત્વં ચેત્તુમ્યમિ ચચરીક! વિનય, સીચસરદ્યપોઽસ્મિ ક ॥

અર્થાત્—હે ભરત, વસત આરનાં જ ત્યારે આંખમાં કળીએ પીસી ઉડી, ત્યારે તો ને તેની આગે ખાજી મધુર મુલગ્ય કરના કરતાં, ખૂબ મળતી થી. હવે દૈવવશાત્ આંખના ત્રસને દૃષ્ટ થઈ જતા-પુષ્પ-રમગ્ન થઈ જતા, એ તું તેની માથે પ્રેમ નહિ મારે, તો તારાથી વધારે નીચ ખીજી હોય તોય !

સ્વામી, ત્યારે ભરત પણ એવું કરવાથી નીચ ગણાય છે, પછી મનુષ્ય અને ખાસ કરીને પત્નીને એ તો વધારે કેમ કરીને ઉચ્ચ કહી શકાય ? નાથ, હું ક્ષત્રિય હોવા છું, પારપત્ની છું અને પીંચાનું છે 'કંઈના બંધથી, હું આપની મેવાનો ત્યાગ કરી કરી શકી નથી પ્રાણવસ્ત્રમ, ક્ષત્રિય લોકો આપવાનું જાણે છે યાચના કરવાનું જાણ્યું નથી. યાચના કરવી એ ક્ષત્રિયોગિન કામ નથી હતા, આપ માટે રહેવાને માટે, વિશ્વામિત્ર પામે બીજા માગો, એ મુર્ખવશી મગ્ન અને સસાગર પૃથ્વીના દાનાને માટે તો વધારે કલકની વાત છે આપ માટે માટે વંચને કલક લગાડો, તે તો તદ્દન અનુચિત છે એટલા માટે, કેમ કરીને આપ એવી નિષ્કૂટ આજ્ઞા ન આપના, આ કામીને આત્મી સેવામાં સાથે જ રાખો આ મેવિકા, આપની મેવા વચન તેનું જ્ઞાન દર્શાવી નહિ શકે, તેમ પિનિ વિચોગની અવેશાને મનુષ્યને પણ બચાવ નથી

હરિશ્ચંદ્ર—પ્રિયે, સોનાની પૂંછડીવાળા મૃગસિંહને હું ન સાવું
ન્યાં મુઝી તમે મને મહેલમાં આવતો પણ રાક્યો હતો એ ક્યાં! અને
અત્યારે આ પ્રમાણે માથે આવવાનું કહી રહ્યા છો એ ક્યાં?

તામ્ર—નાથ, એ વાત તો હું બૂલી જ ગઈ હતી. આપે એ વાતને
ફીક વાત આપી. આપ મોનાની પૂંછડીવાળા મૃગસિંહને સહને જ આજ
પધાર્યા છો, એથી મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ ગઈ શું રાજ્યનું કાન કરવું
એ કોઈ સાધારણ કાર્ય હતું? આપે, આ સોનાની પૂંછડીવાળા મૃગ-
સિંહના જેવું અમંભવિત કામ સંભવિત કરી બતાવ્યું, પછી હવે મારી
પ્રતિજ્ઞા અપૂર્ણ કેમ કહી શકાય? પ્રભો! મેં આપની સચે જે
નિષ્કૃન્તાનો અવદાર કર્યો હતો, તે એ હતુથી કે, આપ અમંભવિત
મર્ષને પણ મંભવિત કરી બતાવે. મારી આ અભિજ્ઞાના પૂર્ણ થઈ-
તે હું આપની પાસે એ નિષ્કૃત અવદારની શ્રદ્ધા માગું છું.

હરિશ્ચંદ્ર—નાથ! હું આજ તમને જોવાની શ્રદ્ધા કે, તમે
કોણ છો, માત્ર પ્રતિ તમારા હૃદયમાં કેવા જાવ છે અને માત્ર દિવને
માટે તમે તમારા સ્વાર્થને ફરી રીતે રોકી મારી શકો છો! કોઈ
ખાંદ સ્ત્રી, તમારી બનાવટી કન્યા મટે, પ્રવાસધાનાં પતિવ્રત અકાળમાં
બન આ પ્રમાણે ન્યાય બતાવવામાં હૃદય સમર્થ નથી બની શકી.
તે કે, મેં મારા રાજ્યનું કાન કરી લીધું છે, તથાપિ તેનાં કારણરૂપે
તમે મને પ્રાંત થયા છો. તમે મારે માટે અમૃત્ય રો, મારી દષ્ટિમાં
સત્યારી કોઈપણ વસ્તુ તમારી મુશ્કેલી બતાવતી નથી. સાંભળીકે
સાંભળીકે મેં તમારો નિમિષ છે કે ચિરેસમયન જખને મુશ્કેલાનું પાપને પોતાની
સાંધે ન લાગે જતાં કોઈ જગ્યાએ સુરક્ષિત રાખી મૂકે છે. એ જ અમલ
હું પણ તમારા વિનાયે ત્યાં તમને મળીશ ત્યાં મળીશ. આજ સુધી

તામ્ર—સ્વામી, આપ બીજું નહું કહેજો, પણ મને આપની
સેવાથી દૂર રહેવાનું કશું ન કહે સુખને વખને કહે જો સેવામાં

પતિની દુઃખને જાણને જાણને જે સ્ત્રી મુખને માટે પતિ
 સમ હોય છે તે સ્ત્રી નહિ પણ સ્ત્રી જનનિન કલકે. તે જ
 મારી પ્રલંભ કરી. કરી આ રીત મને અપમાનિત કરી દેવ. તો
 નામની મનના પણ એવી કલકિત સ્ત્રીઓમાં જ કલવરી દેવ
 આપની મુશ્કેલી હોય નેમ કરો; નહિ તો, આ લામીને સાથે મળ
 જુઓ કે, આ આપની જેવા મેવા કરે છે. એ વખતે આપને એ
 પરીણ થય જગ કે આ સ્ત્રી આની અર્ધા મના કહેવાવવા જે
 છે કે નહીં પ્રભો! આપે જે દષ્ટન આપ્યું છે તે પ્રમણે પણ વિ
 સિને જાણને મૂલ્યનાન પદાર્થોને જાણ કરવાવતે માટે સાથે મળવા
 આપે છે, માડી દેવામા આવતા નથી મૂલ્યનાન પદાર્થો પણ વિપતિ
 સદાયનાને માટે હોય છે. તેઓને મુશ્કેલ મળીને, વિપતિ સ
 કરવાના આવે એ ની નિનિવિરૂદ્ધ સિદ્ધાન્ત છે નાથ! આ કુખિન
 માટે પતિ નિવાન્નુ કુખ અમળ છે અને તે પણ રહેને વખતે.
 મારીતા શાશ્વતે આપની જ સાથે છે આજમુખી મળવુ જો
 વવામા આ મવિજા જે પ્રમાણે આપની સદયે મિત્રી ગદી છે. તે
 પ્રમાણે કષ્ટ ભોગવવામા પણ સદયે મિત્રી ગદયે પતિ-પત્નીનો નેમ
 જ સદયે મિત્રને માટે હોય છે. એટલે મને આ વખતે આપના સદયે મિ
 વંચિત ન રાખો. હું મારે લીધે આપને કાષ્ટ પણ પ્રકાશુ કુખ ન
 થવા હકિ. બસકે જે કષ્ટ પડશે, તેમાથી અર્ધું હું વહેચી લઈશ જે
 બત્તીની પરીક્ષા તેના બળવાથી થાય છે. તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીની પરી
 કુખમાં થાય છે. મુખને વખતે તો સ્ત્રીને પતિજનન જનનુ એ જ
 ખાસ મહત્વની વાત નથી તેની જ પતિજનનની પરીક્ષા પતિના સદ
 કાળમા જ સાય છે. એટલા માટે આપ દયા કરીને મને આ કમે રી
 મુશ્કેલીગથી છુટ ન રાખો. હું મારે માટે આપને કાષ્ટ નહિ થવા હકિ
 હું પોતે જ કષ્ટ વખતે સ્વાવજ્ઞાન મદલ્ય કરીશ આટલું જાણ પણ
 જો આપ મારી પ્રાર્થના નહિ સ્વીકારો, તો મારા માટે જન્મનુ આસિન
 અનિવાર્ય બની જશે

હરિશ્ચંદ્ર, મનમાં ને મનમાં તારાની પ્રશંસા અને પોતાનાં ભાગ્યની શ્લોક કરતો કહેવા લાગ્યો:—એક તરફ તે સ્ત્રીઓ છે, કે સ્ત્રીઓ દુઃખ વખતે પતિથી વિખુટી પડીને સુખપૂર્વક રહેવામાં પ્રસન્નતા અનુભવે છે ખીજી તરફ એક તારા છે, કે જેણે સુખ વખતે તો મને પોતાનાથી દૂર રાખ્યો, પણ દુઃખ વખતે તે મારાથી દૂર રહેવા ઇચ્છતી નથી. કદાચ કોઈ ખીજી સ્ત્રી આવે વખતે કહેવામાં આવત કે, તમે દુઃખમાં સાથે ન રહો, પણ સુખમાં રહો, તો તે પ્રસન્ન થઈને કહેત કે, સાહેબનું કે મને આ દુઃખથી છૂટકારો મળ્યો; પરંતુ ધન્ય છે તારાને કે, જેને હું આટલું સમજતું છું, જના પણ તે આ આપતિ-કાળમાં પણ મારી સાથે જ આવવા ઇચ્છે છે.

રાત્રિએ ત્યારે જ્યેષ્ઠ કે, તારા કોઈરીતે પણ મારા સાથે નહિ હોય, ત્યારે તેણે તેને વધારે સમજવતું ખીતજરી લાગ્યું. તેણે કહ્યું—તારા, જે તમારી જીવી જ ઇચ્છા છે, તો વિચાર ન કરો, સાથે એક કોડી પણ લેવાની જરૂર નથી, બસકે વસ્ત્ર પણ ઝાટલા સાધાય જ હોય કે જેના વિના ન ચલાવી શકાય. શાદિતના ઘરોપર પણ દોષ નક્કીવાન વસ્ત્રાઓ પણ ન હોય, તેનાં વસ્ત્ર પણ એવા જ સાધારણ હોય કે જેવા સાધારણ મેં જોયાં છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું

પ્રભ અને વિશ્વામિત્ર

જે ગામ, પ્રભનુ પુત્રવત્ પાસન કરે છે, પ્રભ તેના દુષ્કર્મ અને તેનાં સુખમાં સુખી રહે છે. જેનું કાર્પ ન્યાય અને ધર્મથી દોષનું નથી તે ગામને પ્રભ પણ પોતાના પિતાગૃહ સમજે છે એવા ગામના કુખે પ્રભ પણ કુખી તથા સુખે સુખી રહે છે. પડતાં, એવા ગામને માટે પ્રભ, પોતાનું તન, ધન અને પ્રાણ પણ સમર્પણ કરવામાં પોતાનું અંકેશાશ્રય માને છે. સારાસ એ છે, ગામને પ્રભ પ્રિય છે, તેની પ્રભને તે પણ પ્રિય છે. એથી જ જે ગામ, પ્રભનુ ધા ચૂસી કદમા નાખે છે, તેના નુખ અને કારોની ઉપેક્ષા કરે છે અને કેવળ પોતાના જ આનંદમાં આનંદે છે, તેની પ્રભ પણ, રાગ પ્રત્યે સહજાત રાખતી નથી પણ તે હાં ગામને ધિક્કારી કરે છે તથા એવા ગામથી છટવાંની કચ્છા ગમે આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, ગામ જે પ્રમાણે ધારે પ્રભને ખનાવી રહે છે. ધારે તે તે પોતાને અનુકૂળ બનાવે અથવા પ્રતિદુષ્કર્મ

વિશ્વામિત્રથી વિશાક્રને, સમાચારે સમા હોડીને ધર આવતા આખા નગરમાં આ સમાચાર વિચ્છાની માફક પ્રસરી ન્યા કે અ ગામએ રાજવૈભવ મદિન, અસાગર પૃથ્વીનું દાન વિશ્વામિત્રને આ દીધું અને વિશ્વામિત્રે, ગામને નગર હોડી જગતી અ તા અ પી મહારાજ દક્ષિણ, ચોરા જ સમયમાં, જેમ પોષક પાનગને હોડી વનવ, તેવી રીતે આ નગરમાંથી ચારવા જનાર છે આ જવકે સાર મારે, બધાં નગરનિવાસીઓમા ખગમગાટ મચાવી દીધો. પ્ર

હરિશ્ચંદ્રના વિરહથી થનાર દુઃખનું અનુમાન કરી અને તેનાં ન્યાયી રાજ્યનું સ્મરણ કરી, જેમ જળમાંથી બહાર કાઢવામાં આવેલી માછલી તરફડે, તેમ વ્યાકુળ મની ગઈ. લોકોનાં ટોળેટોળાં જગ્યાએ જગ્યાએ એકલા ધઈને, એ જ વિષયની ચર્ચા કરવા લાગ્યા કે, રાજ્યએ તો આ રાજ્ય-રૂપી પરતંત્રનાથી પોતાને સ્વતંત્ર કરી લીધા, પણ અમારી શી દશા થશે! એ વિશ્વામિત્રને ધિક્કાર છે કે, જેને ઋષિ બનીને રાજ્યસુખનો લોભ થયો, એ નિર્દયીને રાજ્ય પાસેથી રાજ્ય મૂંઢવી લઈને, તેમના પર એક હજાર મોનામહોરોનું કરજ લાદતાં. શરમ પણ ન આવી એ ઋષિ કરતાં નો અમે ગૃહસ્થી પણ સારા છીએ કે, જાન પ્રપંચ કરીને દોષની માલમતાનું દગલ કરતાં નથી. એ પાપી હિપર વળ પણ ન પાડ્યું! રાજ સાથે એવા વ્યવહાર કરતી વખતે, તેનું હૃદય કેમ ન ફાટી મયું! અને જે શુભથી તેણે, રાજ પાસે રાજ્ય માંગીને તેમને દરિદ્રતા કરાવતી વળમાં ફસાવ્યા, તથા નગર છોડી ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા આપી, તે શુભ પણ કેમ કપાઈ ન ગઈ!

આ પ્રમાણે, તે વખતે પ્રજાજનો વિશ્વામિત્રને ૧૮ જેમ કાન્યુ તેમ બોલવા લાગ્યા. પ્રજાને વ્યાકુળ અને વિશ્વામિત્ર પર ક્રોધિત થએલી રીતે, પ્રજામાંના કેટલાક બુદ્ધિમાન લોકોએ કહ્યું—એ વિશ્વામિત્ર ઉપર ક્રોધ કરીને, તેમને દુર્વાચ્ય કહેવાથી, આપણને પણ કાર્ષ્ણ લાભ નથી, તેમ માનને પણ કાર્ષ્ણ લાભ નથી. રાજ્યએ રાજ્યનું દાન કરીને પોતાનું કર્તવ્ય પાતળ્યું છે. જે આપની દૃષ્ટિમાં રાજ્ય નિર્દોષ છે તે કોઈ એનું કામ કરવું રહેતુંએ કે, જેથી રાજ્યને કાર્ષ્ણ સુખ મળે. અમારી સ્થ-વળ પ્રમાણે તો આ વખતે વિશ્વામિત્ર પાસે વસે, તેમની સાથે આ વિષયમાં વાતચીત કરવી હિત છે જે કદાચ તેએ, રાજ્ય ઉપર જે કરજ છે, તે આપણી પાસેથી લઈને તેમને ગૃહસ્થી સુખ હશે, તથા જે તેના કાર્ષ્ણ વધારે મળે તે તે પણ લઈને, રાજ્યને તેમની દુઃખ-પ્રકાર રાજ્ય પર રહેવા દેવાની સ્વયં મના અપે, તે એક રાજ્યને પણ

કોઈ કાવો થાય અને આપણી મહાનુભૂતિને પણ પડિયા મને.

શુદ્ધિમાનોની આ વાત મોને પગદ પડી પ્રાત્નમાથી ચૂંદામે મુખ્ય જાનેવાનોનું એક દેખુરેલન જનતી, વિષમિત પામે મેકરના અન્યું. આ દેખુરેલનની પાછળ પાછળ પ્રાત્ન પળ આવી. પ્રાત્નના ટોળામાંથી કોઈ જોણનું હતું કે, ગાળને મારે અટકુ થન આવી કાણું, કોઈ જોણનું હતું કે, હું આટલું આવી સકું છું વળી કોઈ કહે હતું કે, હું માત્ર સવસ્ત, તે એટલે સુધી કે મારો પ્રાણ પણ રાત્રી મારે અર્પણ કરવા તૈયાર છું અન્યું.

વિષામિત ચિંતામન્ય નિયતિમા એસી રિયાઝ હરી સ્લાહના કે, હાવ! હું છું કરવા આવ્યો હતો અને યુદ્ધ મધુ' મેં થાય હતું કે, હું હરિશ્ચંદ્રનું માનમર્દન કરીશ, તેને અપમાદ કરીશ કંઠથી શિક્ષા આપીશ અને એ રીતે માન તપોનળના પ્રભાવ તેના પગ પાડીને ભવિષ્યમાં કોઈ ક્રાંતિની અને જાગ કરીને મારી અવગા ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કંઠથી. મેં માગ જ હાથે માત્ર માનમર્દન કરી નાખ્યું. માગ જ મુખે મેં મારે મારે શિક્ષા માગી લીધી અને હું પોતે જ હરિશ્ચંદ્રના સત્યથી પ્રભાવિત બની ગયો. એ જ હું છું, કે જે હજેની ડાવામાં રહેનાર, શિક્ષામયી નિર્વાહ કરનાર આજે ચક્રનો રાજા બનવા તૈયાર થયો છું અને એક સસાગર પૃથ્વીના અધિપતિ મહારાજા હરિશ્ચંદ્ર છે, કે જેણે પ્રસન્નવદને પોતાનું સર્વસ્વ મને આપીને ઉપચી કરાવેલો જોળે માથે ચક્રાઓ અને અત્યારે વનવાસીના વેદમાં ડાળી જઈ ગયો છે. અમારા બંનેમાં વિજયી કોણ થયું? હું કે હરિશ્ચંદ્ર? એક તો આ રાત્ર્ય રૂપી જોડથી છૂટીને સ્વચ્છંદ તથા સ્વતંત્ર બની ગયો અને બીજો પોતાની સ્વચ્છંદતા તથા સ્વાધીનતાને ક્રોધસાગરમાં ડુબાડી, આ રાત્ર્ય રૂપી જોડમાં પોતાની મેળે જ આવીને કેદી બની ગયો. તપોનળ અને સત્યબળના સંઆમર્શ, કોને પરાજય મળ્યો? હરિશ્ચંદ્ર! મારે તપોનળ તમારા સત્યબળથી પરાજય પામ્યું; પગનું હું સહનમાં જ

માગ તપોગળને કલંકિત અને તમારા સત્યજ્ઞને પ્રશંસનીય નહિ જાનવા દઉં! હું આખર સુધી મને કલંકમાંથી જાગ્રતવાનો ઉપાય કરીશ. જો કે કોષે મારો સર્વનાશ કરી દીધો છે, મને ત્યાગીમાંથી ભોગી બનાવી દીધો છે, હું રાજર્ષિજ નહિ, બ્રહ્મર્ષિ પણ જની જાઉં તો પણ શું? પરન્તુ હું આ દુષ્ટ કોષ પર વિજય મેળવી શક્યો નથી; છતાં પણ આ વખતે આ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ કરવાથી લાભને બદલે હાનિજ વધારે છે. જો હું આ વખતે પશ્ચાત્તાપ કરીશ અને હરિશ્ચંદ્રને તેનું રાજ્ય પાછું આપી દઈશ, તો દુનિયામાં મારી નિંદા થશે. મધા લોહો, હરિશ્ચંદ્રની પ્રશંસા અને મારો નિરરકાર કરશે તથા મને રસ્તા ઉપર ચાલવું પણ બારે થઈ પડશે.

વિશ્વામિત્ર, એવા વિચારમાગરમાં નિમગ્ન હતા, એ જ વખતે મેવો, પ્રજ્ઞ તરફથી ડેપ્યુટેશન આવ્યાના વર્તમાન આપ્યા વિશ્વામિત્ર સમજ ગયા કે, એ લોહો હરિશ્ચંદ્રની જ જાગ્રતમાં કાંઈ કહેવા માટે આવ્યા હશે. તેમને હરિશ્ચંદ્ર જેવા સત્યવાદી ગાળના રાજત્યાગનું દુઃખ હશે, તે જ સંભાળાવવા આવ્યા હશે. તે લોહો અવસ્થ પ્રશંસાને પાત્ર છે, પાન્તુ આ વખતે મારી સાક્ષાત્ કરવાથી કોઈ જાણતી આશા રાખતી એ તેમને માટે વ્યર્થ છે. છતાં તેમની જાત સાંભળતી હોયિત છે એમ ધારીને વિશ્વામિત્રે તે ડેપ્યુટેશનને આવવાની આજ્ઞા આપી.

મનિષિત સંભળતો મનુષ્ય આવ્યા પછી અને પ્રજ્ઞામ કરી રહ્યા પછી, વિશ્વામિત્રે કાંઈક રચે તેમને પૂછ્યું—શું છે? ડેપ્યુટેશનના નેતાએ જવાબ આપ્યો—જમે આપને ધારીક પ્રાર્થના કરવા આવ્યા છીએ.

વિશ્વામિત્ર—કરો, શું કહેવું છે?

નેતા—જમે માંગણ્ય છે કે, અદારાજ્ઞ હરિશ્ચંદ્રે આપને હાનિમાં રાખ્યો આપી રીધું છે અને અવધી આપ જમાના ગાળ થયા છે.

વિશ્વામિત્ર—હા

નેતા—ગાળનું કાંઈય છે કે, પ્રજાના દુ પોતે પગપૂર્વક સંજો
નેને ફરે કરાવેલા પ્રજાને કરે.

વિશ્વામિત્ર—નમે તમારું દુ ખ તો કરો.

નેતા—જેણે પોતાના ગાંધર્વમનુ એક કનુમાં દાન કરી દીધું,
પોતાની રતી કે પુત્રની જરાપત્ર મિત્રા ન કરી, એ મહા ઉગર જો
અમે સાંજુ છે કે, આપે એક દાનર મોનામતેજીનું કરાવે જાણીને
તેને અદોથી ગણ્યા જવાની આજ્ઞા કરી છે.

વિશ્વામિત્ર—નમે લોકો ચાવને જગજગર ગાળવા નથી. હરિશ્ચંદ્ર
મારા આશ્રમની કેદી અપ્સરાઓને ડાડી દીધી હું, તેને આ જાળવતો
કપડો આપવામાં અપો અને એ તેને મત્ર એ જ કહ્યું કે તું તારો
અપરોધ કનુસ કરી લે પગનું એ તો એવો નીકળ્યો કે અપરોધ
કનુસ કરવાનું તો દૂર ગયું, પણ ઘસટો ને -હેલા જાયો કે મે નેજે
દયા કરીને ગાંધર્વ પ્રમાણે ડાડી દીધી છે મેં કહ્યું—ગાંધર્વ તો
દાન દેવાનો પણ નહીં તુ તારું ગાંધર્વનું દાન કરી શકે છે કે નહીં, એટલું
પર તો તેણે પોતાનું ગાંધર્વ દાનમા આપી દીધું અને નમે જ કહે કે,
જે ગાંધર્વ ઋષિઓના આશ્રમની કેદી સ્ત્રીઓને ડાડી દે, એ પછીને
પોતાનો અપરોધ પણ કનુસ ન કરે, વાનવાનમા પોતાનું ગાંધર્વ ખીજને
સોંપી દે, તે ગાંધર્વ કનુસ યોગ્ય કેમ રહી શકે.

નેતા—નેમણે અપને ગાંધર્વ આપ્યું છે તો આપ પ્રજાને
પૂર્વક રાજ્ય કરો, અમારે ગાંધર્વની ગાળવમાં કાંઈપણ કહેવાનું નથી.
અમારી વિનંતી તો એ છે કે, આપે નેમના ઉપર જે કરાવે એટલું તો
તે અમારી પામેથી લાઇ લો. જલકે જો નથી વધારે લેવાની હેઠા
હોય તો વધારે લો. પરંતુ એમને એ ગાંધર્વતા આપો કે એમની ના
રહેવાની હેઠા હોય ત્યાં રહે તેમને અદોથી જવા માટે વિનંતી કરે.
હરિશ્ચંદ્ર અમેને પિતાથી પણ વધારે પ્રિય છે. એટલે એમના સંબંધમાં

અમારી આ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરો. કદાચ આપ દરિશ્વંદ્રને આ સ્વતંત્રતા આપવાના બદલામાં અમારું સર્વસ્વ પણ લેવા માંગતા હો તો અમે એને માટે પણ તૈયાર છીએ. સાથે જ આપને અમે એ પણ વિશ્વાસ આપીએ છીએ કે તેઓ આપના રાજ્યકાર્યમાં કોઇપણ પ્રકારની દરમ્યાનગીરી નહિ કરે, અને રાજ્યમહેલથી છેટે અમારા ધરમાં ચાન્તિપૂર્વક જીવન અતીત કરશે.

વિશ્વામિત્ર—તમે લોકો આ વાત મને કહો છો, તો દરિશ્વંદ્રને જ કેમ કહેતા નથી કે, તે પોતાનો અપરાધ ક્ષુભ કરી લે. મને રાજ્યની જરૂર નથી. હડ છોડીને તે અપરાધ ક્ષુભ કરશે કે તુરત જ કું મેનું રાજ્ય પાછું મોંપી દઇશ. પછી તે આનંદથી બહીં મને રહે.

નેતા—ત્યારે દરિશ્વંદ્રે કોઇ અપરાધ જ કર્યો નથી તો પછી અમે તેમને અપરાધ ક્ષુભ કરવાનું કંઈ રીતે કહી શકીએ ?

વિશ્વામિત્ર—તમે સોહો પણ દરિશ્વંદ્રની જ સુદિના જખાએ છો. દરિશ્વંદ્રે અપરાધ કર્યો છે, છતાં પણ તમે કહો છો કે કર્યો જ નથી !

નેતા—એર, કર્યો હશે. અમે આ બાબતની વિચારણા કરવા પ્રયત્ન કરતા નથી. એ તેમણે અપરાધ કર્યો છે અને તે ક્ષુભ કરતા નથી, તો તેનું કશું તે ભોમશી; પણ આપને તેમના ઉપરનું કરજ અમારી પામેથી સમજીને, તેમને બહી રહેવાની આજ્ઞા આપવામાં આપને શું નુશ્વાન છે ? અમે તો આપને એ જ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, ત્યારે આપ તેમને કંઈ આપવા પ્રયત્ન કરતા નથી, તો તેમને કરજમુક્ત કરીને બહીથી ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા પાછી બગી સો.

વિશ્વામિત્ર—મેં તમોને જ કામ કહ્યું છે, તેને તો સમજતા નથી અને તમારી જ વાત પકડી શકે છે ! તમે દરિશ્વંદ્રને કહો કે, હે મેરો અપરાધ ક્ષુભ કરી લેં બસ, કેમકે કહો. પછી તો તેને કંઈ જવાની જરૂર જ નથી, તેમ તેને રાજ્ય છે. રાજ્યની પણ જરૂર નથી.

નેતા—ત્યારે તેમને રાજ્યનો ભોજ કરે, ત્યારે તેના પેટે જ પાનનો અપરાધ ક્ષુભ કરી લેશે અને અપરાધ ક્ષુભ નહિં કરે તે રાજ્ય નહિં પડે. તેમને આજ્ઞા કરવી બહી રહેવાની જ નથી.

પ્રકરણ ૧૪ સું

ગરીબ વેશમાં રાજ્ય-કુટુંબ

આ સંસાર એક ચક્રની જેમ પરિવર્તનશીલ છે. આંજો જે બાળક છે, તે જ વૃદ્ધવને પામે છે. આજો જે સુખી છે, તે જ કાલે દુઃખી જોવામાં આવે છે. અને જે દુઃખી છે, તે કાલે સુખી જોવામાં આવે છે. અસ્તુ.

જે, થોડાંક સમય પહેલાં એક વિશાળ રાજ્યનો માલિક હતો, બલકાગરિથી જેનું શરીર સુશોભિત રહેતું હતું, તે જ મદારાજ દુઃખિદ અને તેના રાજ્યની સામાજી ત્યાગ, આ વખતે કંગાળથી, પછુ કંગાળ છે. તથા તે વિશ્વામિત્ર કે જે, થોડી જ વાર પહેલાં વનવાસી હતા, મિથા જ જેનો આધાર હતો, તે આ વખતે એક વિશાળ રાજ્યનો સમ્રાટ બની ગયેલ છે. સંગારની આ પરિવર્તનાવસ્થા થવા હતા પછુ, જે પોતાના સુખવૈભવનું અભિમાન કરે છે, અથવા જે પોતાના દુઃખથી કાયર બને છે, તેને અજ્ઞાની મિત્ર-વ ખીજું કંઈ કદી શકાતું નથી. એટલા માટે, યાત્રી પ્રશ્ને કહે છે કે, સુખમાં દર્શિત ન બનો અને દુઃખમાં અભંગા ભરા તાલિ.

દુઃખિદ, ત્યાગ અને શેદિત, પોતાના જ જરૂરો વચ્ચે ગરીબોના વેશમાં ફેરવી નાખીને, મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યા. દુઃખિદના જે માથા ઉપર સુવર્ણનો મુકુટ મેળા આપા રહ્યો હતો, તે જ મગજ ઉપર આજો વાગનો મુકુટ છે જે શરીર પર મૂંઝરાન વસ્ત્રાણો રહેતાં હતાં, તે જ શરીર ઉપર માર એક જુનું વસ્ત્ર છે. જેના આંત્ર પહેરણ છે અને અર્પણ કરીરનો ઉપગ્રહ બન્યો હતો. જ. માર્ક અને શેદિત પછુ એ જ વેશમાં છે. મહેલ કરીર પર આકુરે ની અગ્ર-અગ્ર:

સ્વભાવિક રીતે, આમૃતપ્રિય સ્ત્રીઓમાંથી આ એક છે, કે જેણે સઘળાં આમૃતપ્રિયને તણ દીધાં છે. આ વેશમાં, તેના લક્ષાટ્મનો સૌભાગ્ય-મુચક સિન્દૂરનો માંદસો ફટલી શોભા આપી રહ્યો છે, જણે કે કોઈ મુવર્જ આમૃતપ્રિય ઉપર રત્ન જડેલું ન હોય! હું ધારતો હતો, કે રાણી સ્ત્રી-સ્વભાવ પ્રમાણે સુખત્યાગના દુઃખથી લયલીન બની, પતિના આ કાપનો વિરોધ કરશે, પરન્તુ ધન્ય છે તેને, કે જે આ દશામાં પણ પતિનો સાથ કરવા માટે જઈ રહી છે!

રાજા, રાણી અને રાદિને વિશ્વામિત્રને પ્રજ્ઞામ કરીને કહ્યું—મહારાજ, હવે ધમને આશીર્વાદ આપો. હું આજે મારી પ્રાણ-સમાન પ્રજ્ઞને, આપના હાથમાં અર્પણ કરીને જઈ છું, આજથી પ્રજ્ઞના પિતા, પ્રભુ, પાસક તથા રક્ષક આપ જ છો. હું આશા રાખું છું કે, જે રીતે પિતા પોતાના પુત્ર ઉપર શાસન ચલાવે છે, તે જ રીતે આપ તેમનાં ઉપર પ્રેમપૂર્વક શાસન ચલાવશો.

વિશ્વામિત્રે રાજાના હથને માંભળ્યું તો ખરું, પણ ગજાનિને સીધે તે માથા પર ઉઠાવી ન શક્યો. પહેલાં તો તેઓ એમ ધારતો કે, જતી વખતે હું રાજાને એમ કહીને અપમાનિત કરીશ. કે તમારા, તમારી સ્ત્રીના અથવા લભાગ પુત્રના શરીર ઉપર આ વસ્તુ છે, જે રાખવાનો નમને અધિકાર નથી; પરન્તુ રાજાએ, પોતાના, તાગના તથા બાળકના શરીર પર લજ્જાની રક્ષાને માટે માત્ર એક એક વસ્તુ રાખ્યું હતું અને તે પણ જૂનું. એ સિવાય તેમની પાસે કોઈપણ એવી વસ્તુ ન હતી, કે જેને માટે વિશ્વામિત્રને કાંઈ કહેવાનો પ્રસંગ મળે. તે એટલે સુધી કે પગમાં પગરખાં પણ ન હતાં.

વિશ્વામિત્રને માથું નીચું કરેલું જોઈ અને તેમને એમ કરવાનું કારણ સમજી, તેમના ઉત્તરની સાદ જોયા વચ્ચે જ, મહારાજા હરિશ્ચંદ્ર, રાણી તથા બાળકને સર્વ આલસા લાગ્યા. જહાર આવ્યાં જ, પ્રજ્ઞ તેમની સાથે આવી. બાગની રાખ અને તેની પાછળ આજ્ઞાને પ્રેરવામાં

તમા માતની ગણી, પેનાના પુર્વજોની ગણતરી અપોખની નહીં જતા. માથેના ઝી-પુરો નેમના વિચારથી કુ ખધી વિચાર કરનારા દર્શા: પરન્તુ રાજ અને ગણના મોટા ઉપર કુ ખની રેખા ન હતી. દર્શિદ અને તાગએ સપગા સી પુરુષને પાડા ફગા રો ફાપુ. પરન્તુ આ વિચારના વખતે નેમના આ કથનને કેલુ કહેતે. જાપા સોશી નમરની જવાબ પછુ સાથે ને માથે આપવા. રાજને સોને પાડા વગના ન જોઈ, મિના કરવા સાગમ, કે જે આ સોશી પ્રતી સાથે આરો નો મદા અનર્થ થયું વિશ્વામિત્ર આ માટે મને જ અર રાધી દોનાને કહેશે કે, મારા ગાળને નિર્ગત ન કરવાનો ઉપાય કરી રહો છે. અનેક પ્રકારે કહેના-મ જાગના. પણ નવર ને સોશી પાડા વગવા, ત્યારે રાજ અને રાણી નમરની જવાબ એક જગ્યાએ ભેટી ગયા. નમરના તમામ પુરુષો દર્શિદને અને નમરની તમામ સ્ત્રીએ તારાને પેરી વળીને ઉઠા મળ્યા. પુરુષો તો ગાળને કહી રહ્યા છે કે અહીં રહો, અહીંથી ન જાઓ. વિશ્વામિત્રના ગાળથી અમને કુ પડશે. આપના ઉપર કુ અમે ચુનવી આપીએ છીએ અ. રાજ-કાર્ય ન કરનાં, જે રાનિથી અમાગ વચ્ચે અહીં ભેટી પર રહેશી, તો પણ અન્યાયરૂપી પુરુષ આપના પ્રતાપ નેમની સમે નહિ રહે. આમ છતાં પણ આપ જશો, તો અમે જધા આપની સાથે જ આવીશું. અમારા માટે અયોધ્યા એ જ છે કે જ્યાં આપ છો આપના વિના અયોધ્યા પણ અમને નહિસમાન કુ ખદાયક સાગશે.

હરિશ્ચંદ્રની પાસે તો પુરુષવ્રત આ પ્રમાણે વિનય કરી રહેલ છે, અને ખીજી તરફ રાજપુરોહિત, પ્રધાન તથા નમરના અન્ય પ્રતિદિ પુરુષોની સીએ તારાને કહી છે કે, આપે તો ગાળ આપુ નથી. તો પછી કેમ જાઓ છો? રાજએ ગાળ આપુ છે અને નેમને વિશ્વામિત્ર રહેવા દેના નથી, તો નેમનું ગમન યોગ્ય પણ છે. પરન્તુ તમારે આ માટે જરૂં જોઈએ? આપના જવાબી નૈવારી જોઈને અમને

ધણું જ દુઃખ થઈ રહ્યું છે, એટલે અમારી વિનંતી છે કે, આપ અહીં ગેરો. જે વિશ્વામિત્ર આપને કદાચ રાજમહેલમાં નહીં રહેવા દે, તો અમે આપને અમારે ત્યાં રાખીશું, પરંતુ આપનું ગમન કાઢરીતે હજ નથી જે આપ નહિ માનો, તો અમે પણ આપને સાથે સાથે જ ચાલીશું.

રાંભ અને રાણીને પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષ આ પ્રમાણે કહી રહેલ છે. પૃથક્ પૃથક્ ક્યાં સુધી સમજાવી રાખાવ, એમ ધારીને બંનેએ બાપણુ હાર જ પ્રાપ્તને સમજાવવાનું યોગ્ય ધાર્યું. રાંભ અને રાણી એકએક ઝોટલા પર ઉભા થઈ ગયા. જે ઝોટલા પર રાંભ ઉભા હતા, તેની ચારે બાજુ પુરો અને જે ઝોટલા પર રાણી ઉભી હતી, તેની ચારે બાજુ સ્ત્રીઓ ઉભી રહીને તેમના મુખ તરફ જોવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૫ મું

પ્રજ્ઞને ઉપદેશ

લોકો પર ઉપદેશનો પ્રભાવ કોનો બાવથી પડે છે અથવા પ્રેમથી પડે છે. બધા દર્શાવવાથી જે ઉપદેશ સ્વીકૃત કરાવવામાં આવે તે ઉપદેશ, જ્યાં સુધી બધા દોષ ત્યાંસુધી જ પોતાનો પ્રભાવ રાખે છે અથવાનાશ પામવાની સાથે જ, ઉપદેશનો પ્રભાવ પણ નાશ પામે જાય છે. પરંતુ જે ઉપદેશનો પ્રભાવ પ્રેમથી પડે છે, તે કોઈ વખત પણ નાશ પામતો નથી, પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. દાખલ તરીકે કોઈ એક વિશિષ્ટ સંક્લિષ્ટપદ્ય ગાળ ઉપદેશ આપે અને કોઈ એક ત્યાગી, જેની પાસે ગાળ જેવા કોઈ વિશિષ્ટ સંક્લિષ્ટ નથી, તે ઉપદેશ આપે. આ બંનેમાંથી ગાળના ઉપદેશનું ત્યાંસુધી જ પાલન કરવામાં આવશે કે, જ્યાં સુધી તેનામાં એ સંક્લિષ્ટ હોય. એ સંક્લિષ્ટ ન રહેવાથી, તે ઉપદેશ પણ રહેશે નહિ. પરંતુ જો ત્યાગી પોતે પણ ન રહે, તો પણ તેનો ઉપદેશ નષ્ટ નહિ થાય. સાચા એ છે કે, આ બંને પ્રકારના ઉપદેશોમાંથી પ્રેમપૂર્વક આપેલો ઉપદેશ ક્રિયક છે, જ્યાં એ ઉપદેશને માટે આ અનિવાર્ય વસ્તુ છે, કે ઉપદેશક પોતે તેનું જ આચરણ કરીને આદર્શ ઉપસ્થિત કરે. જ્યાંસુધી તે પોતે ત્યાગ દર્શાવતો નથી અને માત્ર બીજાઓને જ ઉપદેશ આપે છે, ત્યાંસુધી તેના ઉપદેશનો કંઈપણ પ્રભાવ પડતો નથી.

વક્તા ઉપર, જ્યારે શ્રોતાઓની અપૂર્વ શ્રદ્ધા હોય છે, ત્યારે જ શ્રોતાઓનો ધ્યાનપૂર્વક વક્તાનો ઉપદેશ સાંભળે છે જ્યાં વક્તા પ્રત્યે, ભોંભોના હૃદયમાં શ્રદ્ધાનો અભાવ છે, ત્યાં વક્તાનું વક્તવ્ય અને શ્રોતાઓનું શ્રવણ, એ બંનેનું નિરર્થક જાય છે. મહાગાળ હરિમંદિર ૬૧,

પ્રજ્ઞાજનોની અપાર શ્રદ્ધા હતી, એટલે તેઓ વડના તરીકે ઉભા રહે-
વાથી, જનતા શ્રદ્ધાપૂર્વક અને ધ્યાનપૂર્વક પોતાના હિતેથી મહારાજનો
ઉપદેશ સાંભળવા લાગી. પુરુષોથી ઘેરાયલા એટલા પર ઉભા થઈને,
મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર તેમને કહેવા લાગ્યા:—

માગ વહાલા બાઈઓ! તમે બધા મારી સાથે અહીં સુધી
આયા અને મારા વિયોગથી દુઃખિત જની રહ્યા છો, તથા મારા
પ્રયે શ્રદ્ધાનુભૂતિ દર્શાવી રહ્યા છો, એ તમારો માગ પ્રત્યેનો સહભાવ
છે. પરંતુ તમે એ બાજતનો વિચાર કરો કે, તમારો માગ પ્રત્યે
આટલો બધો પ્રેમ હોવાનું કારણ શું છે? બાઈઓ! આ પ્રેમ મારા
પ્રત્યે નથી, પરંતુ મૃત્યુ પ્રત્યે છે. જે હરિશ્ચંદ્રને માટે તમે આટલું
દુઃખ અનુભવી રહ્યા છો, આમ પાડી રહ્યા છો, તે એટલે સુધી કે
પોતપોતાનાં ધન્યાં છોડીને, જેની સાથે જવા તમે તૈયાર થયા છો,
તે જ હરિશ્ચંદ્ર જે અમત્યાચારી હોય, પોતાના સ્વાર્થને માટે તમને
દુઃખના પાકળ તમાગ અધિકારાદિની અવગણના કરત, દુઃખચગ્ગમાં
પડીને આ મૃત્યુ કષ્ટ વ્યયોગને આપી દેત, તો તમે બધા માગ
જરૂરી પ્રમત્યા ન થાત, પણ તમે પોતે જ અને કાઠી મુકવા માટે ઉપાયો
કરી પરંતુ એ અમ્યનું આચગ્ગ હતું છે, માગ કર્તવ્યનું પાલન
કરના કરતા, આ મૃત્યુને દાનમાં આપી દીધું છે, એથી જ તમને માગ
પ્રત્યે મર્યા છે. મારી ગિથિતિ તમારે મને અહીં મહેરાનો આમદ
કરવા નો ઉચિત નથી. મારા અહીં મહેરાથી, એ જે પ્રતિના રિયા-
મિત માગ હતી છે, તે જામ થઈ અને પ્રતિનાનો જામ કરને એનું નામ
જ. અમત્યાચારી અમ્યનું જે. જે. અમત્યાચારી તમારો મૃત્યુ મહેરાનો
માગ પ્રત્યે મર્યા કરના કરતા, આ મૃત્યુને દાનમાં આપી દીધું છે, એથી જ તમને માગ

હવે, તમે બધા સાથે આગવાની વાત કરો છે, પરંતુ મને જ
વિશ્વસ છે, તમે બધા અમત્યાચારી સાથે આગવા અને નો ઉપાય
મર્યા છે. તે. નો. કરના કરતા, આ મૃત્યુને દાનમાં આપી દીધું છે, એથી જ તમને માગ

પણો ! વિશ્વામિત્રે મને માત્ર ઓળખને માથે સહ જવની જ
આપી છે, તમને જાણ જવની નહિ. મેં પણ તેમની સમગ્ર જીવ
પ્રતિભા જાણી છે. તે. પત્ની, આપના સાથે સાથવાનો એ અર્થ કરે છે.
તે મેં વિશ્વામિત્રને ગાળ્યો આપ્યું નથી અથવા તો તેમની સમગ્ર
પ્રતિભા જાણી હતી. તે જાણ કરી હું તમને પ્રાર્થના કરું છું કે, જે
જ્યાં પ્રમત્તનાયુર્વેક અવીર ગયો, અને મરી ગયા ન કરો સાથે સારી
આવવાના જ ના આગમ્યતા પ્રેમ દર્શાવે કમિન નથી, પણ સત્યપાત્રતા
આંતરિક આગમ્યતા જ દર્શાવે કમિન છે. જો તમારો માગ ઉપ
પ્રેમ છે, તો હું તમને એ કહું છું કે, જે સત્યને માટે મેં, જા
પૂર્વજનોના સમગ્રી ગાળ્યો આવતું ગાળ્યો દાનમાં આપી દીધું અને
મારી રાજધાની તથા તમને હાડીને જઈ ગયો છું તે જ મનના
પાત્રતામાં તમે તપ્યો નહોતો સત્યથી પાછા ન દો, તેમ તેનું પાત્ર
કરતા, આવતા કટોરથી અપવીન પણ ન બને.

બંધુઓ ! આજસુધી તું ગાળ્યો રહ્યો અને તમારો ઉપર રાજ
કરું, પરંતુ આજની વિશ્વામિત્ર ગાળ્યો જન્યો છે હવે તેઓ જ રાજ
કરશે હું આશા રાખું છું કે તમે અને જોવા મદકાર આપના જા
તેવા જ મદકાર વિશ્વામિત્રને પણ આપશો.

હવે તમે કહો છો કે, અમને વિશ્વામિત્રના વાસનામાં દુઃખ પડશે પરંતુ
મિત્રો, એ તો તમારો હૃદયની કેવળ દુર્જાતા જ છે. આજે તો હું
ગાળ્યો દાન કરીને જઈ ગયો છું એથી તમે અને આ પ્રમાણે કહી
રહો છો. પરંતુ જો માફ થયું થઈ ગયું, તો બીજાને ગાળ્યો તમારો
ઉપર ગાળ્યો કરત કે નહિ, તે રાજ પણ જો તમારો પર અત્યાચાર
કરત, તો તમે અને કહેવું જોઈએ ! દુઃખ તો માત્ર દુર્જા આત્મા
એને થવા હો છે, નયજા બાતમાવાળા મનુષ્યોની પામે દુઃખ કદીપણ
આવતું જ નથી તમે મનુષ્યને પ્રાપ્ત કરી જાવ ન બનો, પછી
કેની કાળ છે કે. જે તમને દુઃખ આપી શકે જ નાળ અને પ્રાપ્તો

તો એવો સંબંધ છે કે, પ્રજાપર અત્યાચાર કરનારો રાજા, એક ક્ષણ પણ રાજ્યાસન ઉપર સ્થિર રહી શકતો નથી. પહેલાં તો વિશ્વામિત્ર પોતે જ હુદ્દિમાન છે, આ વખતે તે ક્રોધી બનીને બાંહે ગમે તે હશે, પરંતુ તેઓ નીતિગ્ર છે, એટલે પ્રજા ઉપર કદાપિ અત્યાચાર નહીં થતો. પરંતુ કદાચ માત્ર કે, તેમણે કદી અત્યાચાર કર્યો, તો તમે પણ સત્યાગ્રહને પોતાનું હથિયાર બનાવી, તે વડે વિશ્વામિત્રના અત્યાચારનો પ્રતિકાર કરી શકો છો. અત્યાચારના ડરથી ભાગી જવું એ વીરોનું કામ નથી, બલકે કાયરોનું કામ છે. વીરપુરુષો તો હમેશાં અત્યાચારનો પ્રતિકાર જ કરે છે. તમે, સૂર્યવંશી રાજાઓની પ્રજા છો, એટલે એ પ્રમાણે કામ જ બનીને, સત્યને કલકિત કરવું, એ નવારા માંડ શોભાડપડ નથી.

શ્રિય પ્રજાજનો ! માફ રાજ્ય, મારો દેશ, મારી પ્રજા અને મારી રાજધાની આજે હું જે આનંદથી છોડી રહ્યો છું, તે આનંદથી હોર્મિષ્ઠ બીજો વખતે છોડી શકત નહિ. બીજા કોઈ સમયે, જે કોઈ મને તે છોડવાની ફરજ પાડત, તો હું તે છોડાવનારનો હું યથાશક્તિ પ્રતિકાર કરત, તેની સાથે યુદ્ધ કરત અને એ યુદ્ધમાં હું પોતે જ તમારી મદદ લેત પરંતુ હું તે સધળી સ્ત્રીને કે જે હું અંતઃસમય સુધી કોઈ બીજાને આપત નહિ, તે સ્ત્રીને આજે સત્યાગ્રહનને માંડ પ્રાન્નના પૂર્વક છોડી રહ્યો છું. કર્તવ્ય અને સત્યની આગળ, રાજ્ય પંથાવનું મુખ તુલ્ય સમાન છે અને વનવનમાં મહાન દુઃખો રાજ્ય-ગુણની અપેક્ષાએ અધિક સુખદાના છે જે સત્ય અને કર્તવ્યને માટે, હું એ સધળાને છોડી રહ્યો છું, તે સત્ય અને કર્તવ્ય તમે પણ પાલન કરો. એ વખતે તમે પણ જાગૃત્તા, કે સત્ય અને કર્તવ્યની આગળ રાજ્યપંથાવ કેટલો મુશ્કેલ છે !

હવે હું તમને એ કહું છું, કે તમે સત્યાગ્રહનના કર્તા અને મદદ કરો, તેમાં વિજય ન થશે તમારે ધૈર્ય પણ દર્શાવવું છે. મારે આજે જ અમેઘાની શીમા છેડી જવાની છે અને નર્મ બાન્ન, સત્ય તપ્ત સનિમાન મહા રહ્યો છે. તમને સાદે લઈને, હું જાઉં છું.

નહિ, અને જે કું ન જાય, - પ્રતિજ્ઞામય દામ કે જેથી કરી
માથે જ નમારે મારે પણ કાઢી નીચે છે. કું આટલો મારું થું
તમે દેવે મારી માથે, એક કદમ પણ આગળ ન ચાલના, પેતરે
પેર પાછા જાયો. તમારો જુનપૂર્વ નાશની તમ ના પ્રત્યે જેથી નિર્દોષ
એ છે કે, આપ આદ્ય વર્ષીને માન, સન્માન કરાવિત ન કરા, કું
તમને એ આશીર્વાદ આપુ છું અને તમ પણ મન એ કરાવો
આપે કે, આપણે જ્યાં મનપાવનાર, જરૂર હોય

હરિમંદ્રનું આ જાણી માનવી, સર્વે માન પામ્યા કરી, અ.મ.
માથી આસુઓ વધાવવા લાગ્યા પશુ-પક્ષી અને જીવ દરિયા
આ સત્ત્વ પણ કહેલાજનક અપણુ સામર્થ્ય, કું ના નિર્દોષ એક
રહ્યા, નો પછી મહાદેવ અનુપ્રાપ્યા એવી નાજી કું થી દેવ કે જે
હરિમંદ્રના આ કથન સામે થોડું પણ એવી થકે જાનું

બીજી તરફ, તારની સખાઓ અને અન્ય સ્ત્રીઓ, પત્ર
નેત્રાના જગથી તાગના અંજી પર્ણ કુંતી નેત્રી સમક્ષ પ્રથિતી કરી
રહી છે કે, તમે રાત્રી આપનામા પણ નાથે ન હતા, તેમ કહે
માટેથી કંઈ કરવામા પણ મથે ન હતા, નો પછી તમે કેમ જાણે
છો? તેમની આ પ્રકારની વિનયી નાજી તરફ કહે - સાગી -

મારી જાણી માતાઓ, જાહેનો તથા પુત્રીઓ જે કે જે અમે
તમાગથી એક અનિશ્ચિત વખતને મટ વિદ્યુતી નહુ છું પશુ એ
સૌખ્યાવ્યની વત છે કે, હું પત્ની નવા મટ મન ના છ માં
સાથે જ, તમારે મારે પણ એક પ્રસન્નતાની રીત જ કે - મારી જ
અનિમાની તાન નામની એક મુદ્દા આ પતિનું મન અંજી મેળ
સર્વ સુખોને નિજાજલી આ ર છે જે કે તમ નિનનન નિર્દોષ
જાણો છો, તથાપિ આ તમને વિચારના કું મમા પછી તમ ને જ
ગયા છે, એટલે જ તમે મને અહીં મહુવા મારે આશ્રય કરી રહો
પરંતુ તમે જ વિચરો કે, જ્યારે હું તેમની અગ્રગણા છું, તે મે

દાન તેમણે આપ્યું, તેજ દાન મેં શું આપ્યું નથી? જે કરજ તેમના ઉપર છે, તે કરજ શું મારા ઉપર નથી? વળી તેઓ દષ્ટ સહન કરે અને હું કષ્ટથી બચવા માટે અહીં રહું, તો તે શું ઉચિત છે? સુખના સમયમાં પતિની સાથે રહીને, દુઃખને વખતે તેમનો સાથ ન કરવો, તે શું પતિવ્રતા સ્ત્રીને માટે ઉચિત છે? બહેનો! તમે તમારા ધર્મનું પાલન કરો, અર્થાત્ તમારા પતિની સેવા કરો અને મને પતિની સેવાનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપો, એ તમને શોભા આપતું નથી તમે મારે માટે જે પ્રેમ દર્શાવી રહ્યા છો, તે પતિસેવાનો જ પ્રતાપ છે. જે હું પતિસેવાથી વિમુખ રહીને, તમારી પાસે આવું અને રહું, મને સ્થાન આપો, તો હું ધારૂં છું કે તમે મારે નિઃશ્વાસ રીતે, મને અધમમાં અધમ ગણો અને મારા પ્રત્યે ધૃત્વાની દૃષ્ટિએ ભુલો. પરંતુ પતિ-નવાને માટે હું સધળા સુખોને છોડી, તેમની સાથે જઈ રહી છું, અંતરેજ તમે મને અહીં રહેવા માટે આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી રહ્યા છો, જે પતિસેવાનો આ પ્રતાપ છે, તેને હું કદાપિ છોડી શકું નહિ અને તમને પણ એ પ્રાર્થના કરૂં છું કે તમે એ અનુચિત અમલ પણ ન કરો. સ્ત્રીઓનો ધર્મ ફરજ પતિસેવા જ છે. વસ્ત્રાભૂષણાદિનું પરિવાન કરવું એ પતિસેવા આમળા નુસંધ છે.

બહેનો! આ વખતે મદારાગલનો સાથ છોડી દેવાથી, હું તો કમકિમી બનું જ, પરંતુ તે સાથે આખો સ્ત્રી સમજ પણ હલકિત મને સધળા લોકો મારી સાથે જ, સ્ત્રીગતિ મરને પિતૃદાર અને રહે કે સ્ત્રીઓના ગર્ભો અને દાસીને તેમ જ, સ્ત્રીઓની પતિનું સુખ દેવા છે. આવાનું ન ધર્મવિચલનનું દોષ છે ત્યારથી જ તેઓ પતિને સહન આપે છે પતિનો નાશ કરવા જ અને પતિ ઉપર કે દાસીન્યનું કુખ પાત્રું જ, તેઓ પતિને છોડી દે છે. હું મરી અથવા જ સમજ સ્ત્રી સમજને માત્ર દુઃખોના લક્ષણો આ દશકે નહિ સમજાવે. હું પતિની સાથે સત-સત રહીને, જે કષ્ટ પડે, તેને સહન કરું,

પનિની મેંચા રૂઠી, સંભારને એ જનાની આપવા ચાલુ છું કે, ઓ મમે તેની વિદાય અવરજામાં પણ પનિની મેંચા હોતી નથી જે પડે રત્નીઓને કપડી મમજીને તેમજ અવમાન કરે છે. તેમને પણ મ. મગિતારી માણસ પડે કે, રત્નીઓ રૂઠી દે.૧ છે અને તેઓનું અપમાન કરીને અમે કેમો અન્વાય કરીએ છીએ.

બહેનો ! તમારા માગ ઉપર જે પ્રેમ છે, તે અવર્જનના આ પ્રેમનું કારણ, મારી પનિમેંચા જ છે એટલા માટે મારે તમને કે કહેવાનું છે કે, તમે પનિની મેંચામાં સર્વદા નમ્ર રહે, આ વસતુ જીવિની અંધારાએ, પનિ પ્રત્યે જમારે પ્રેમ ગંજા અને અન્ય ધર્મી કાર્યોની અપેક્ષાએ, પનિમેંચાને તપ કે મન્ય નામે જાણી મટે પનિ મેંચા સમાન બાળે કોઈ નૈનિક ધર્મ નથી.

બહેનો, હવે તમે મારી સથે આવવાના વિચારોને છોડી, મારા પ્રેમનો પરિચય, તમારા પનિની મેંચા દ્વારા આપો જે બહેનોને પનિ નથી, તે ઈશ્વરની મેંચા કહે અને પોતાનો વધા વખત પ્રત્યુક્તિમાં જનીત કરે.

બહેનો, દિવસ નમનો અન્ય છે, એટલે તમે મને અલીવાદ આપીને વિદાય કરો છું તમારી પાસે માત્ર એ જ આલીવાદ માગુ છું કે, કોઈપણ વખતે અને કોઈપણ સ્થિતિમાં, હું પનિમેંચાને નમ્ર પરન્તુ તમે આ વાતને લક્ષમાં રાખજો કે, આલીવાદ એ જ સે.૩ ને દલિભૂત થાય છે કે, જેઓ પાતે પણ તે પ્રેમણે કાચું કરે છે.

તાગના આ ભાષણે ખૂબી સ્ત્રીઓને આવશ્ય ચક્રિત બનાવી દીધી તે મિત્ર વત્ત મિત્ર જની મધ અને પોતપોતાને ચિકકાગવા લાગી, કેટલાક જીએ તારાને આશ્રયણની બેટ આપવા લાગી, પરન્તુ તાગએ તેમને એન સ્કને તે લેવાનો ઇન્કાર કર્યો કે, મારું આશ્રયણ માગ પનિ છે, જેઓ મારી સાથે જ છે. જો તેમની અપેક્ષાએ આ આશ્રયણને હું મદ ન અમળા. હતી, તો પછી મારી પાસેના આશ્રયણ છોડીને હું કેમ આવું.

અવધનિવાસી સ્ત્રી-પુરુષોમાથી, લગ્નગામીના ઇન્દ્રિય નાશ-માર્ગના સાથે જવાની હતી, પરન્તુ તે બંનેના ભાષણો સાંભળીને તેમના એ

વેચારો બદલાઈ ગયા. તેમની સાથે જવાને બદલે, અયોધ્યામાં રહીને સત્ય અને કર્તવ્યનું પાલન કરવાનું જ તેમને યોગ્ય લાગ્યું. સૌએ પ્રસન્નચિત્તે અને ઉન્નય રવરે મહારાજ દરિશ્વંદ્ર અને મહારાણી તારાને ગમનમેદી જવનાદ ગમન્યો.

મહારાજ દરિશ્વંદ્ર, રોહિત અને રાણી આ કોલાહલમય જન-સમૂહની બહાર નીકળી, વન તરફ ચાલ્યા. તેમણે આ પ્રમાણે જતાં જોઈને, સમજા લોકો વિલાપ કરવા લાગ્યા; પરંતુ પછી કોઈએ રાજની પાછળ જવું ઉચિત ન માન્યું આ લોકોનો વિલાપ સાંભળીને, પશુ-પક્ષીઓ પણ વ્યાકુળ બનવા લાગ્યા અને રાજ તથા રાણીની આંખમાંથી પણ આંસુ નીકળી પડ્યાં, પરંતુ તેમણે સત્યદેવી ક્રમાલ વડે તરત જ તે લૂછી નાખ્યાં.

જે રાજ અને રાણીની બેસવા માટે અનેક વાહનો હાજર રહેતાં હતાં, મહેલની બહાર નીકળતાં હજારો સેવકો સાથે રહેતા હતા, જેની આગળ વખાણ કરનારા ચારણો જશોગાન કરતા ચાલતા હતા, જે પ્રજામ કરવા માટે પ્રભ હારગંધ રત્ના પર ઉભી રહેતી હતી, તે આગે પગે ચાલતો, ઉપાડે પગે અને એકલો જ વનમાં જઈ રહ્યો છે.

જે રાણી, આબુધયના બાન્થી થાકેલ જેવી જણાતી હતી, તે આગે બાજક રોહિતને પોતાના બેજામાં લઈને, પતિની પાછળ પાછળ ચાલી રહી છે જેને પગપુ બગવા માટે પુષ્પો પાથરવામાં આવતાં હતાં ત જ અત્યારે ઠાંટા અને પાથરવાળા માર્ગ ઉપર ચાલી રહી છે. આટલું દોવા છતાં પણ, આ વીર દંપતીના મુખ ઉપર ચિંતાની એક રેખા સ્પષ્ટી પણ જણાતી નથી. બાજક રોહિત પણ ચૂપચાપ માતા-પિતાની માર્ગે જઈ રહ્યો છે.

જ્યાંસુધી રાજ અને રાણી જણેની આંધમાં આવી, દેખાતાં બધ ન દેખા, ત્યાંસુધી પ્રભ બગાવર તેમની તરફ એકી દરી જોઈ રહી અને વિલાપ કરતી હતી જ્યારે તેઓ દષ્ટિ-અર્વાદથી અદભ્ય દેખા, ત્યારે તમામ પ્રજાજનો, જેમ કોઈ અમુલ્ય પદાર્થ મુશ્કેલીને જાણ કરે, તેમ મન મરીને પોતપોતાને ધીર પાળા હતાં.

પ્રકરણ ૧૬ મું

વનના વરેમાર્ગ

દુનિયાનો એ નિયમ છે કે, એક નખા મનુષ્ય પે ને કુ

પડ્યાથી જોડતો મનનાય છે. તરતો એ નખા મનુષ્ય કે મથી જો
ગતો નથી. જ નીચે જ છે તે કદમ ૧૬ ને, તને એટલું
વાગવું નથી કે જોડવું કે પડ્યા નીચે પડનારો વાગે જ એ જ પ્રમાણે
દર્શિશ્વર અને તારા કે જોડવું પાળ ની આજ્ઞાની રિધિની કદી કદાવ
કરી ન દેતી, જેઓ એ પખ મનના ન પડતા કે કેવડા પને વન
રહેને વાસવાનું કેવું હોય છે તેમને આજ્ઞા ન થાય પડેનેદામાં કેવ
પડે, વનના કદકમવા માને વાગવાથી નવ ન કદ થયુ મનના
હવું. પરંતુ ન મનુષ્ય દારેજ નેઓ આજ્ઞા વચ્ચે મન કેવડા
કુ અને બાકે મુખ અનુભવી રહ્યા છે

પુત્ર સદિત માન રહ્યા અવને અનિત પ્રવાસ કરી, કે
જ્યા માટે જન તરફ આવવા સમય મનમા રેલિને કેવડા
માન નેડી લે છે અને કેઈ કેઈ વખતે ને નેડા પડે નેડા
સામે છે માન અને માણીના કાળે જે મા કદા અને કા
વાથી લોહી નીકળે છે અને કાળે પડે નેડા કાળી
કદાવણી પડે બની ગયા છે

માન અને રાણીને, પ્રગળે સમગ્રવના ભુક્ષારના નેડા
વળીત થઈ ગયો હતો જેવી મુર્ખાન થવામાં થોડું કેવડા
ગયો હતો, અથોડા થી નેઓ થોડું છેડે માન કે મુર્ખાન નેડા
અગત થઈ ગયો કે, માણે જુદા નેડાનું દુ નેડાનું અનુભવ થઈ નેડા

કે, 'અમે સત્યની પરજા આપી રહ્યા છીએ.'

પ્રમાતમાના અભિપ્રયોજી વિગત બની, મન અને મણી રહે
છેને ફરી પાછા માન પાવે. આવી રીતે રહે સત્ય
માન થઈ શકે છે. આવી રીતે જોઈએ છીએ
જાણકને તેના સ્વચાલુચર બળ સાગી બળ તેના પાવે
તે પાવે તે બળ સાગીને માટે સત્ય રીતે આપીને
સત્ય બની તે તાના પામ બાળુ મા વા વાળે, પાવે ના પા
બળુ આશ્વાસન વિચાર બીજુ નુ છે. કે તે માવે પાવે
વા રહે નાવેવા, ન એ વા. એ કે જગતની ફરિ
હિતને આપે, પાવેને જોઈને. કે જાણ સત્ય સત્ય રીતે કે
પાવે તેજો ન જોઈને આપી. કેટલી દીધા. તે ન ન ફરી
વાળુ માવેવા સાગે.

સામની રીતે મળી ન છે જે નાગ અને નાજી હોય. કે
તે જોઈને રહેથી આપે ના જોઈને આપે રહેથી ન
સા જોઈને પાવે, તેજ ના અને મણી રહે મે વિ
ના છે જે રહેને માટે, રહેને કે જોઈને પાવે ના
સા, જે રહેને કેવળ ના મા માનો ન હોય, અન્ય રહે

૧૨
—

સ્વામિજી ફોનો જે પોતાની સાથે રમનારા બાળકોને વહેંચી આપતો હતો, તે જ બાળક શેરિફ આજે બૂખથી વિકળ બની રહ્યો છે અને તેને એ જંગલી ફોનો ખાવા મળે મળી રહ્યા છે, જેને તેણે કદી જોયા પાશુ ન હતાં.

સંતાન મુધાનુર થતાં, ભોજન માંગવા છતાં પણ ન આપી શકવાના કારણે, માતાપિતાને કેટલો ખેદ થાય છે? એ વાત સૌ જાણે છે. હરિશ્ચંદ્ર અને તારાને પણ શેરિફના બૂખ-બૂખના પોકારથી એ જ દુઃખ થઈ રહ્યું છે, પણ તેને કેા ઉગાર? નાન, શેરિફને આશ્વાસન આપતી જાય છે, કે જો, આગળ તને ભોજન આપું છું, પરંતુ આ આશ્વાસન ક્યાં સુધી કામ કરી શકે?

હરિશ્ચંદ્ર, પુત્રની દશાથી બાકુળ થઈ રહ્યો હતો. તે મનમાં તે મનમાં બોમતો હતો, કે હુ કેવા દત્તભાગી પિતા છું! કે જે પોતાના મુધાપીડિત બાળકનું દુઃખ પણ નિગરી શકતો નથી. આ લોકોને આ પ્રમાણે દૃઢતા પાડવાનું શાન્તુ હુ જ છું, પરંતુ અત્યારે હું શું કરી શકું?

કાળ, એક તો એ વિચિત્રો બૂખ્યો હતો, બીજું, માસવાથી જુ બનિશય થાકી રહ્યો હતો, ત્રીજું, રમીને લાંબા તરસથી કંઈ ચાશ નહોતો હતો. ઉપરાંત બાળકની કામગીરી દુઃખ, તેની બાકુળનામાં જઈ રહ્યું હતું ન ચલતા ચલતા એક જૂની નેચે મૂર્છિત થઈને લગા રહ્યો. પતિની આ દશા જોઈને, તાના મનમાં રહ. ત્યાં શેરિફ પણ પોતાની બૂખ બૂલી જઈને પુછવા લાગ્યા કે, પિતાજી કેમ પડી ગયા? તારાએ શેરિફને નાનની પામ બેસાડી દીધી અને તેના હાથમાં પાકું બાપોને કાનું — બેના, તુ તારા પિતાને પવન નાખ શેરિફ પોતાના નાનના નાના હાથ વડે પિતાને પવન નાખ લાગ્યો અને તારા પાછો જઈને કાનું પાકું પિતા કમવા રહ્યો.

ક્યાપરવાળા બાપોશાની કાતા છે શેરિફ નાન લાગેના કાનું નથી, શેરિફના, જે જાળ જાળવતુ, ક્યાપરવાળા બાપો ક્યાપરવાળા

હરિશ્ચંદ્ર—પ્રિયે, હું તને સાથે લાવતો ન હતો પણ હવે મને લાગે છે, કે જો હું સાથે ન હોત, તો મારા દુઃખનો પાર ન રહેત, તુ મારા માટે અદ્વિતીય સુખદાયક સિદ્ધ થઈ છે.

તારા—સ્વામિન, મારી પાસે સુખ છે, ત્યારે જ હું સુખદાયક છું ને ?

હરિશ્ચંદ્ર—હા, જો તારી પાસે સુખ ન હોત, તો હું સુખદાયક કેમ બની શકત ?

તારા—પ્રભો, આપ દુઃખથી ગભરાઈ ગયો છો. જોડસે આપની પાંત જે દુઃખ છે તે આપ મને આપો અને મારી પાસે જે સુખ છે, તે આપ લઈ લો.

હરિશ્ચંદ્ર—એ કેમ બની શકે ? સુખ-દુઃખ એ ફાર્ષ પદાર્થ તો નથી, કે જે બદલાવી શકાય. મને તો એ આશ્ચર્ય થાય છે કે, હું આ દુઃખમાં પડ્યો તને પોતાને સુખી માને છે. સુખને દુઃખથી બદલવાનો ઉપાય કયો છે, તેની કુચી કંઈ છે, તે બતાવ અને એ પણ બતાવ કે તુ આનું કંઈ સદન કરતી, પોતાને સુખી કેવી રીતે માની રહી છે ત્યાં તને દુઃખથી ગભરામગ્ન કેમ થતી નથી ?

તારા—નાથ, જે વખતે અગ્નિ રાત્રિદાન કર્યોના સમાચાર સં-
ગ્રહાવ્યા, તે વખતે દુઃખ મને કગરવા માટે આપ્યું હતું. આપ જ
વિચારો કે, આ સમાચાર સાંભળવાથી, કેવા કેવા શરરીરો પણ દુઃખિત
થયા જે દુઃખ મને કગરવા માટે તો આપ્યું, પરંતુ મેં મનસ્કું કે
આ મારો રાગ છે રાગને જોગખી લેવાથી, બધા તેનથી સાવધાન
નહી હોયને તને જીવવાનો ઉપાય કોઈ છે. એ પ્રમાણે મેં દુઃખથી
રક્તનું રંગને હું ત્ય સુધી બદલતી પચાન હતી, તેને—જીતીને જોઈ કરી
લાયે મેં હું તેનાથી બચ પામત, અર્થાત્ પગલિત બનત, તો તો
ન મને કચરી જ નાખત, પરંતુ હું તેનાથી બચતી ન હતી હવે,
ત્યારથી મેં તેને જોઈ કરી લીધો છે, ત્યારથી તે કચુને ખાસે મારા

ઉપર ઉપર રી રહેતો છે અને મને એવું એવું કે... એવું કે
મીનની રીતો છે, કે જે કાલુ કુ જાણી ન હતી

મીનની રાત સામગ્રીને રાત અન્ન : પ્રભુ ૨. અને...
મન્યવાદ આપતા કદવા પામે કે કુ સમજતા હતા કે કે...
છોડી જવાથી તેમજ આ પ્રમાણ જાણી નથી. મન્યવાદ એટલું
કુઝી મનમાં, પડતું નુ ના આ... મન્યવાદ તે...
જાણી રહેતો છે.

તાગ—પ્રભો, કુ કુ ની... કે...
રાતના મધ્યે દોષ, આપતું કે જ્યાં નથી...
અધીક અને મન્ય-જાત્ય પ્રાપ્ત થયું છે

હુન્નિશ્વર—તાગ, આ તે તું અનિશ્ચયિત... કે...

તાગ—તારી, તારી કુ આ તે મનાવું છું, કે...
કૃત્રિમ રાત્રી હતું અને આ વાતનું મન્ય અનિશ્ચય નથી કે...
જ્યાં સાનાના તે સિદ્ધાંત પર જેમના દત્ત, જે... કે...
ભવ રજા કરતો હતો અને આપ વાસના તે... કે...
હો, કે જેની બાવનમા કોઈ પણ પ્રકારનો... કે...
એમ કહેશો કે, મન્યમાં ધામના આમન કે... કે...
સિદ્ધાંત ઉપર જ એમ છે, પડતું ન... કે...
ઉત્કૃષ્ટતાને જાણતા નથી આપે એ મનાતા નિત્ય મના... કે...
ધામના આસનને મોટું માન્યું, તેથી જ તેને... કે...

હુન્નિશ્વર—આ તે તે મનાવું છું

તાગ—સ્વામી, તે કે જ્યાં આપના મન્ય કે... કે...
વામા આવતું તે આમ ત્યાસુધી જ... કે...
તેને કોઈવામા આવતું પણ આમરે કોઈવાનું બધું થતા જ... કે...
આવતો બધું થઈ જતો.

પરન્તુ આ કુદરતી પવન ચામરની એવી ગરજ સારે છે કે, સતત ચાલ્યા જ કરે છે અને એના જ આપેલા પવનથી હું, આપ અને આખો સસાર છતી રહ્યો છે. ને ચામર તો માત્ર આપને જ પવન આપતો હતો અને તે ન હોવાથી સંસારનું કામ ચાલી શકતું હતું, પરન્તુ આ ચામર તો બધાને પવન આપે છે અને તેના આપેલા પવન વગર કોઈ અવિત રહી શકતું નથી. એ રીતે એ કૃત્રિમ ચામરની અપેક્ષાએ આ અકૃત્રિમ ચામર વિશેષ આનંદપ્રદ છે.

પ્રભો, તે રાજ્યમાં આપના માથા ઉપર જે છત્ર રહેતું હતું, તે તો આડબરૂપ હતું, માથું છત્ર ન હતું. એ ઉપરાંત, તે છત્ર માત્ર આપના જ પર હાથા કરતું હતું, પરન્તુ આ વૃક્ષરૂપી છત્ર આડબરૂપ હતું અને બધા ઉપર હાથા કરનાર છે આ છત્રની હાથા વિના તો મનુષ્ય, પક્ષી, પક્ષી આદિ તમામને દુઃખ થઈ શકે છે.

આપના તે રાજ્યમાં, સઘળા છવો આપનાથી બધ પામતા, તે રાજ્ય કોય, અદંકાર આદિ પેદા કરનાર હતું; પરન્તુ આ રાજ્યમાં કોય, અદંકાર, ધેર આદિનું નામ નિશાન પણ નથી. આ રાજ્ય પ્રેમનું છે જુએના, આ દરમિયાન આપની તરફ ફરી આખો ફાડીને પ્રેમથી જોઈ રહ્યો છે. આપ જ્યારે તે રાજ્યના માધીક દતા, ત્યારે કદીપણ દગલ ના પ્રભાવનું નિર્ભય રીતે આપના રાજસિંહાસન પામે આવતું હતું !

નાથ, તે રાજ્યમાં અર્થવાઓ આપને કૃત્રિમ ગાયન સંભળાવતા હતા. પાંડિત્યો આપની અનિચ્છાકિતજરી પ્રશસા કરતા હતા, પરન્તુ આ રાજ્યના પક્ષીઓ આપને અકૃત્રિમ ગાય સંભળાવે છે. દરે આપના કદી કે, આ રાજ્યની મગમાર તે રાજ્ય કેવીરીતે કરી શકે ? એ નાથ માં જે કદાચ માણસો આપના દિવ્યવિતક હતા, આપના ઉપર કમ પ્રભાવના હતા, તો કદાચ માણસો આપના અદિત્યવિતક અને પક્ષી કદાચ કરનારા પણ હશે, પરન્તુ આ રાજ્યમાં તો આપની કદાચ કરનારા કદી નથી.

કદાચ તે તમામ સંસ્કારો રાજ્ય તેજીની હિદિ તથા તેજીના પેદા

૫૨ પ્રમુખ થઈ જતા. તે દેવોના જીવો - તમારા, તે તો આ દેવ
પણ મને એક માનવી પણ એક દેવના નાનાનો મહાકે અન્ને
તું આ નહિ પણ એક શક્તિ છે તે મને શક્તિ આપી, ને કે
તું તે માનવને આગળે આ માનવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ખરું
તો તે માગે હું ખની ચામડી લઈ લીધી હવે મને હું બની ગયું
એટલે હવે માત્ર જીવને મને તો અસાધ્ય જ કહાય.

રોહિણીને ૧૮૧, નામન ગા ૩ ચ ૨૨ ૨૨ ૨૨ ૨૨
મહિંન જનીને ૫૨ી જગતી અન્ન માતા ૧૧. ૧૧ ૨૨ ૨૨ ૨૨
ખાગક રોહિણી બુધ્ધિ દેવો ૨૨ ૫૨ ૨૨ ૨૨ ૨૨ ૨૨
ખાગક પોતાની બુધ્ધિ આતુષી દેવો ૨૨ ૨૨ ૨૨ ૨૨ ૨૨ ૨૨
તેને તુષ્ટિ થઈ ન હતી, એટલે તે કોઈથી માતા-પિતા પાસે
ખાવાનું માંગવા લાગ્યો.

જે દેવે, રાજાને સત્વથી ચુકવતાનો નિશ્ચય કર્યો, હવે તે વિષય
મિત્રે રાજ્ય લઈ લેવાથી અને દક્ષિણને નાનામાંથી કાઢી પ્રમુખ
એમ વિચારીને પ્રમુખ થયો હતો કે હવે દક્ષિણ અન્નનું પાન નહ
કરી શકે. પરંતુ સત્વપાસનને મટે નામને આ પ્રમાણે હું મને
જોઈ, તે આશ્ચર્યચિત્ત બની ગયો આ રાજાને તેજ વિચાર કે, પડે
તો હું લઉં! આ વિચારથી તે એક વચ્ચે જીવું ૨૫ વાંચી રહ્યો.
માથા ઉપર લાકુનો યાગ મૂકી, દક્ષિણ અને નાનાની માથે દેવ
તે (દેવ) એક લાકુ હાથમા લઈ, રોહિણીને ખનવાને ક્ષમામાં હવે
અને વિચારતો હતો કે, જોઈએ કે રોહિણી, જે બુધ્ધિ દેવો
અને રાજા-રાણી જે પોતાના પુત્રની બુધ્ધિ હું મિત્ર છે તે હું
માંગે છે કે નહિ? પોતાની સાથેની ઘરડી સ્ત્રી પોતાને લઈ નાના
જોઈ, રોહિણી પોતાની માતા સામે જોઈ લાગ્યો નાનાએ રોહિણીને કહ્યું
જેટા, એવાં લાકુ તો હું હમેંશા ખાતો હતો અને હમણે અન્ન
આવનાં બીજા પણ ખાઈશ.

માતા-પિતાનાં જ સંસ્કાર બાળકોમાં ઉતર્યા કરે છે. જેના માતા-પિતા પોતે માંગવાનું બજાવતા નથી તેનાં બાળકો પણ પ્રાયઃ એવા જ થાય છે. એવા બાળકો, માંગવાનું તો દૂર રહ્યું પણ કોઈ કાંઈ આપે તો પણ લેતા નથી. શેહિન બાળક છે. આજ બે દિવસથી બૂખ્યો પણ છે, છતાં તેણે તે ધરડી પાસે લાકુ ન માંગ્યો, તેમ તેણે પોતાની માતાને પણ ન કહ્યું કે તું માંગીને આપ.

ધરડી-ડોસી, પોતાનો લાકુ વાળો હાથ શેહિનની સામે એવી રીતે લપ્પાવે છે કે, બાળકે તે નેને લાકુ આપી રહી હોય; પરંતુ જેમ કોઈ ગરુડ વસ્તુ તરફ કોઈ નજર સરખી કરતું નથી, તેમ શેહિન પાંચ માતાની જ સાબળ્યા પછી તે તરફ જોયું નહિ. હરિશ્ચંદ્ર કે તારાજી પાંચ તે ડી-ડોસી-ને કહ્યું નહિ કે, તું મારા બૂખ્યા બાળકને એક લાકું આપ. તારા મનમાં ને મનમાં જેમ અવસ્ય કહે છે કે, આ ધરડી-ડોસી-શેહિનને આ-ખાસન આપવા માટે દીક્રા આવી તેના આવવાથી મારા બાળકનો માર્ગ પણ સુગમ બની ગયો અને તે પોતાના બૂખના દુઃખને કેટલેક અંશે બૂલી ગયો.

શેહિન, ગાબા અને ગાળીની આવી દહના જોઈ, ધરડી ડોસીના સ્વરૂપ-ધારી દેવ નિગરા બની, પોતાનું મુખ ફેરવી બીજી તરફ ચાલવા લાગ્યો.

શાન્ત, ગાળી અને શેહિન હાસીમાં મંઝા તરે પડેલા. મંઝાને જાણપ્રવાદ જોઈ તેને અપૂર્વ આનંદ થયો. બન્ને એ પ્રવાદ સાથે પાતાની ઘસળાં કરતાં પગમાત્રાની પ્રાર્થના કરતા લગ્યા કે, 'હે પ્રજો' અમારો પ્રવાદ પણ અંજાના પ્રવાદની જેમ સદૈવ નિર્મળ અને અજામલિત રાખજો."

મંજાના પ્રવાદને જોઈ ગાબા કહેવા લાગ્યો કે — "હે મને! તું દેમાત્રવધાથી નીરળાને સમુદ્રમાં જઈ ગઈ છે, નથી તો તું કેઈ-કેઈ પાણી પાણી પળતી કે, નથી તું કેઈના અજામલિત કરવાથી અજામલિત થઈ ગઈ, એ કે તારા પ્રવાદને શેહિન, તેણે તું સ્વર્ગ

પિર.૫ કરે છે તારા પ્રવદ સાત છે, તેની ૧૨મે કામ ૧૧
 વિગતના નથી. નારી જ માણસ કુ ૫૫ સુશ્રાવણી દિશાગરદ
 નીત્યોને, પરમત્માથી મમુદમા જરા છત્તુ છુ જેમ નુ ની
 પગ ૫ છી ફરતી નથી, તેમ મારે ૫૫ માગ મનાતી ૫૫ ૫૫
 ફરવા ન દેતી જોઈએ અને એ પાગમાં વિધિ કરનાર અમનને નિરુ
 વિરોધ કરતાં, સમવેચથી પાગને ચવાવતી જોઈએ, અનામુષી તે કુ
 મારા કર્તવ્ય ઉપર રિયર મ્હો છુ અને આરા ૩૩. ૩૫
 ૫૫ ૬૬ રહીય.

ગજે ! તું જે પ્રદેશમાં યજ્ઞને નીકળી છે તે પ્રદેશને જલધર કાને,
 જ્ઞાનંદિત કરતી અને ત્યાના લોકોને સુખી કરતી નીકળી છે કુ ૫૫
 અપોખ્યાથી કાથીમાં આવ્યો છુ, પરન્તુ ત્યાંના લોકોને કુ ૫૫ શાન્તિ મળી
 ચકીય. તે કહી ચકતો નથી"

અહીં રાણી કહે છે—“હે ગજે ! તાર નામ ૫૫ સ્ત્રીવાક
 છે. અને કુ ૫૫ ઓઓમાની એક છુ કુ ૬૬ હવે મારી ૫૫
 તારી પ્રસન્ના કરું છું."

જે પ્રમાણે તું હિમાલયથી નીકળીને મમુદમા જાય છે, તે જ
 પ્રમાણે અમે ઓઓ ૫૫ પિયરને છોડીને, સાસરે જઈએ છીએ જે
 તું તારા એક સમુદ્રને છોડીને બીજામાં જવાનો વિચાર કરતી નથી,
 તેમ અમે ૫૫ એક સાસરીને છોડીને, બીજામાં જવાનો વિચાર કરતી
 નથી. જેવી રીતે તું સમુદ્રમાં જઈને મળી જાય છે, તેવી જ રીતે અમે
 સાસરીયામાં જઈને મળી જઈએ છીએ. જેમ તુ તારા ઉત્પત્તિસ્થાન
 ઉપર તો કલકલ કરે છે, પરન્તુ સમુદ્રમાં પહોંચીને શાન્ત અને મન
 બની જાય છે. તેમ અમે ૫૫ પિયરમાં તો કલકલ (સંલેપ) કરીએ
 છીએ, પરન્તુ સાસરામાં શાન્ત અને મંલીર બની જઈએ છીએ જેવી
 જ રીતે તારી એક ધાગ હોવાથી તું પવિત્ર કહેવાય છે તેવી જ રીતે
 અમારામાં ૫૫ જોઓ પોતાની એક ધારા રાખે છે, તેઓ પવિત્ર

કહેવાય છે. જે પ્રમાણે તું નિસ્વાર્થભાવે સમુદ્રમાં જાય છે, તે જ પ્રમાણે અમે પણ નિસ્વાર્થભાવે સાસરે જઈએ છીએ. જેમણે અવિરામ વહેતી અને એ પ્રવાહમાં વિધ્ન કરનારનો વિરોધ કરતી રહે છે, તેમ અમે પણ પતિસેવા તથા તેમના દ્વિનિર્મિતનમાં મશગૂલ રહેતી અને તેમાં વિધ્ન કરનારા વિષયોનો વિરોધ કરીએ છીએ. જેમણે તારા પ્રવાહને રોકનારા પહાડોને તોડી પાડે છે, તે જ પ્રમાણે અમે પણ અમારા પતિદિનના પ્રવાહને રોકનારાં સુખોને તોડી પાડીએ છીએ. મંગે ! હવે કહે, કે એમ કરવું એ તેં અમે-ત્રીએ પાસેથી શીખ્યું છે કે અમે-ત્રીએ તારી પાસેથી શીખ્યું !.

મંગે ! જો મેં કાંઈ અદંકારની વાત કહી દોય, તો મને ક્ષમા કર. ક્ષમા ઉપરાંત હું તારી પાસે એક ખીલું માંગું છું કે, મારી જે ધારા આ વખતે ચાલી રહી છે, તે અંતઃસુધી એવીને એવી જ રહે."

આ પ્રમાણે પતિ-પત્નીએ મંગા સાથે પોતાની મુલાકાત કરી અને પછી તેઓ ત્યાંથી ઉઠીને ધર્મશાળામાં આવ્યા.

ધર્મશાળા બનાવવાનો હેતુ તો એ દોષ છે કે, જે દિન-દુઃખી લોકો, કે જેમને માટે રહેવા માટે કોઈ સ્થાન હોતું નથી અને જેઓ પોતાને ખાંતે કાંઈ પ્રતિષ્ઠા કરી શકતા નથી, તેમને જ તેમાં રહેવા દેવામાં આવે, પરંતુ બાજબીસાક્ષીગતમાં આવે છે કે, પ્રાચ. કોઈ મોટા માનુષ્યના આગમનથી કે તેના આગમનની સૂચના મળવાથી, ધર્મશાળામાંથી મરીઓને કાઢી મુકવામાં આવે છે અને ધનવાનોને માટે આખી ધર્મશાળા અથવા તેનો અમુક ભાગ સંસ્થિત રાખવામાં આવે છે, પરંતુ જે ધર્મશાળાઓમાં આવું બને છે, તે ધર્મશાળાઓ વસ્તુતઃ ધર્મશાળા નથી, બલકે ધનવાનોની વિલાસશાળા છે.

અહીં આગા છીએ અને આ ધર્મશાળામાં રહેવા ઇચ્છીએ છીએ. અમને થોડીક જગ્યા આપો તો અમે અહીં રહી શકીએ !

વ્યવસ્થાપક—તમને જેટલી જગ્યાની જરૂર હોય તેટલી ખુશીથી લઈ લો.

હરિશ્ચંદ્ર—અમે ગરીબ છીએ; એટલા માટે અમે વધારે જગ્યા પર અમારા હક્ક કરવા ઇચ્છતા નથી. અમને તો એક નાનકડી ઓરડી આપો અને તેનું ભાડું કહો.

વ્યવસ્થાપક—ભાડું અહીં તો કોઈ પાસેથી લેવામાં આવતું નથી, તેમ કોઈ ભાડું આપીને રહેનાર પણ આવતું નથી. એ તો ધર્મશાળા અહીં ગરીબોને રહેવા માટે જગ્યા પણ આપવામાં આવે છે અને ભોજન પણ આપવામાં આવે છે.

શાળ—જો એમ છે અને અમને આ ધર્મશાળામાં ભાડે કોઈ જગ્યા મળી શકતી નથી, તો પછી અમે કોઈ બીજી જગ્યા શોધી લઈશું; ભાડું આપ્યા વગર તો અમે રહી શકીએ નહિ.

વ્યવસ્થાપક—તમે જ્યારે ગરીબ છો, તો પછી ભાડું ક્યાંથી આપે ? અને જો ભાડું આપીને રહેશો, તો શું અહીંનું ભોજન પણ નહિ લો.

હરિશ્ચંદ્ર—હું અહીંનું ધર્મશાળા અર્થે મળતું ભોજન પણ નહીં લઈ શકું, ભાડું આપ્યા વગર રહી પણ નહિ શકું. હું જેવી રીતે માફ ઉપાસણ કરીશ, તેવી જ રીતે ભાડું પણ આપીશ.

વ્યવસ્થાપક—એમ કેમ ?

શાળ—એટલા માટે કે હું ગરીબ છું, પરંતુ જિખારી નથી.

વ્યવસ્થાપક—શું ? તમારા સ્ત્રી-પુત્ર પણ અહીં નહિ જાવ ?

શાળ—નહિ.

વ્યવસ્થાપક—પુત્ર તો દાસ બાળક છે, તેને બેભાન રૂપે રાખી શકાય છે.

શાળ—એક સમયની જિજ્ઞાસુ અરુણા ધર્મશાળા અન્ન પણ કરે. ૧૮૧૧ રિવર્ન કરી નાંખે છે.

રાગની નવ મંજર, નાચ્યા:૫૩ પછી જ પ્રસન્ન રહે. મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો, કે જો કે આ છે ને: મરીન, પગ્ન છે પોતા નીનિત અને મગ્ન પુરુષ તેઓને પોતાની ધર્મચામડાથી જ રેવાનું તેને શિવિત ન લાગ્યું અને એક નવું મગ્નું મકાન બનાવીને તેનું શાદું પણ કરી દીધું. આ પુત્ર મરિન માન, ને નની એટલી મરે. માનએ તારને કહ્યું -નમે ત્વાસુધી આ એટલીને રજા મેલીને માફ કરો, ત્યાંસુધીમા હું નમગ્ન ઉદ્યોગ કરીને કાષ્ટ ભેગન સામગ્રી લઈ આવું.

જે રાગને ત્યાં હમેશાં દગ્નરો મજુરો કવ. ૨૦૬ દત્તા, તે જ રાગ, મજુરોના રોગામા મળી જઈને, મજુરો કરી નો છે અને જે રાણી હમેશાં દગ્નરો દાગ્નસીએ ૫૦ આગ કરી હતી. તે જ આજે પોતાના દાઘથી કાઢી કાઢી ગઈ છે જો કે અને જણા એ કામ કરી ગયા છે, કે જે કરનારો આજસુધીમા પ્રસંગ આવ્યો ન હોય, તો પણ અનેવ પ્રસન્ન છે અને વિચારી ગયા છે કે, અમે સન્ને માટે તપસ્યા કરી રહ્યા છીએ.

વાન વાનમા રાણીએ કેટલી વાળી-ચોળીને સક કરી દીધી અને આજુબાજુની દુકાનેથી બોજન બનાવવા નરે લાડેથી બાસાનું પણ લઈ આવી. આ પ્રમાણે કર્યા પછી તે વિચારવા લાગી કે, પતિ નમગ્ન ઉદ્યોગ કરીને બોજન મામગ્રી લેવા ગયા છે, પગ્નુ તેઓ આ પ્રખર મજુરી સિવાય બીજું શું કરશે? તેઓ મજુરી કરીને લાવશે, ત્યારે કે બોજન બનાવીને આપીશ, એમા માગી વિશેષતા શું? તેઓ બે દિવસના શૂખ્યા છે, છતાં પણ મજુરી કરવા ગયા છે અને તેઓ મજુરી કરીને લાવે ત્યારે હું બનાવું ત્યાંસુધી તેઓ શૂખ્યા ગદે? વળી ત્વાસુધી પતિ મજુરી કરીને કંઈ લાવે ત્યાંસુધી મારે અહીં આ એમ તે એમ બેસી રહેવાનું! તો પછી જ્યારે તેઓ મજુરી કરવા ગયા છે, તો મને મજુરી કરવામાં શી હરકત છે! હું તો તેમની અધાંગના છું.

અત્યાર સુધી તેઓ રાજા હતા, ત્યારે હું નાણી હતી. હવે તેઓ મજુર છે, તો હું પણ મજુરજી છું. મારું સ્ત્રીત્વ ત્યારે જ સાર્યક છે, કે જ્યારે હું તેમને આવતા વેંત જ ભોજા પીરસી દઉં.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને, રાણી પાડોશમાંની સ્ત્રીઓની પાસે જઈને કહેવા લાગી કે, આપ લોકોને ત્યાં જો કાંઈ મજુરીનું કામ હોય તો કૃપા કરીને મને બનાવો તારા તથા શકિતના ફપસૌંદર્યને જોઈને અને તેની વાત સાંભળીને, તે સ્ત્રીઓનું હૃદય ભગાઈ આવ્યું. તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગી કે, આ છે તો કોઈ સરળ સ્ત્રી, પરન્તુ લાગે છે તો દુઃખી તેમાંની એક સ્ત્રીએ રાણીને પૂછ્યું કે, તમે કોણ છો અને શું શું કામ કરી શકો છો ?

રાણી—હું મજુરજી છું. દળવું, ખાંડવું, વાસણ માંજવા, કપડાં ધોવાં વગેરે બધું કામ જાણું છું અને દરેક કામ સારું તથા ધણી જલ્દીથી કરી શકું છું.

તારાની આ હાલિયતે, તે સ્ત્રીઓના હૃદયમાં વધારે કંજુા ઉત્પન્ન કરી તેઓ કહેવા લાગી કે, તમે મજુરજી તો નથી જન્મ્યાના, પણ હા, કદાચ દુખના માર્યા તમે મજુરી કરવા નીકળ્યા હો. તમને મજુરી કમળી એ બમને ઉગિત નથી લાગતુ એટલે અને તમને જે જોઈએ તે આપીએ છીએ.

રાણી—આપની દૃષ્ટિમાં જો હું સન્માનને ચોગ્ય છું, તો આપ મને ખિખારજી ન બનાવો જો કોઈ મજુરીનું કામ આપવાની કૃપા કરો જો કોઈ કામ ન હોય તો ના કહે, જોઈને મોડું ન હોય કેમ કે હું પોતે પણ ખી છું તથા આજે પણ જુવું છે મોડું કરવાથી બચતે એ જ ન બનાવવાના પણ વિચાર રહે. તેમ જિજ્ઞાસુ એ આવી કે સમગ્ર વધારે વખત સુધી જુવ સદન કરી પડે. હું મજુરી કરવા વગર નો જાવ દે. કોની જાહેશી કહી પણ દારીદ્ર્ય નહિ.

શ્રીભોજે ત્યારે સખજી લીધું કે, આ એમને એમ કહ્યું તો ત્યારે તેભોજે તાગને કાલકે કામ આપું તો એ એ કામને એ ત્યારે અને કુટાલના પૂર્વકે કહ્યું કે, સખજી શ્રીભોજે તમને કુટાલના ઉપર મુઠકે જની મર, તેભોજે તો તે મજુરી આપી મુઠકે તો તે તાગએ બોજન જનાવવાની સામગ્રી ખરીદી અને મજુરી બોજન જનાવીને રોડિનને પીગમું. દમેલ મુજબ રોડિન, મુઠકે કહેવા સાગ્યો, કે ત્ર પજુ બોજન કર, પગનું તાગએ તેને સખજીએ કે, તારા પિતા આવી જશે એટલે હું પજુ બોજન કરીશ તાગના મજ જાવવા-કેમસાવવાથી રોડિન બોજન કર્યું.

રોડિનને બોજન કરાવીને, ગળી ખાગજીયા જેસી, પનિની ગલજો સાગી, ખીજી તમને રાજન પજુ મજુરી મળતા જ, બોજન જનાવવા સામગ્રી ખરીદીને, 'ઓ અને ખાગજી જુખ્યા છે' એ વિચાર કરીને મજુરી આપ્યો. રાજનનું આમમન થતા જ રાણીએ કહ્યું—નાથ, બોજન કરો રાજન આશ્ચર્યથી પૂછવા સાગ્યો કે, જોજન જનાવવાની સામગ્રી કહ્યું તો હું દમણા જ આપ્યો આવું છું તમે બોજન ક્યાથી જનાવ્યું.

રાણી—પ્રભો, એ વાન આપ બોજન કર્યા પછી પૂછો. હા, હું આપને એ વિશ્વાસ આપું છું કે, આ બોજન નથી પોષિત નથી અન્યાયોપાર્જિત નથી.

રાણીએ વિશ્વાસ આપવાથી, રાજનએ બોજન કર્યું. ત્યારે થોકુંકે બોજન કરીને રાણીને પૂછ્યું—પ્રિયે, હવે કહેો કે આ બોજન જનાવવાની સામગ્રી તમે ક્યાથી અને કેવી રીતે મેળવી અને અ. થાય છે કે, તમે આટલા જ વખતમા સામગ્રી કેવી રીતે મેળવી શકો કે જેથી બોજન જનાવી નાખ્યું.

રાણી—પ્રભો, અ. આ જોજન જનાવવાની સામગ્રી ક્યાં લાખ્યા છે ?

રાજન—એ તો હું મજુરી કરીને લાખ્યો છું.

રાણી—મજુરની રતી પણ મજુરજી જ હોય છે. આપ જ્યારે મજુરી કરવા ગયા હતા, તો પછી શું મને મજુરી કરવામાં કાંઈ શરમ આવે ખરી ! જેવી રીતે આપ મજુરી કરીને લાવ્યા છો, તેવી જ રીતે હું પણ મજુરી કરીને લાવી છું. આપને જ્યારે અન્યાયવૃત્તિ પ્રિય નથી, તો મને તે શું પ્રિય હોઈ શકે ? જેમ આપ અન્યાયવૃત્તિથી બોજન-સામગ્રી લાવ્યા નથી, તેમ હું પણ અન્યાયવૃત્તિથી લાવી નથી. આપની લાવેલી બોજનસામગ્રી ખાઈ રહેશે. શુદ્ધીનું કાર્તવ્ય છે કે, અપ્રમથ્ય કરે, તો આપણે ત્યાં પણ થોડામાં થોડી એક બે ટાંકની બોજનસામગ્રી તો ખાઈ રહેવી જોઈએ. સ્વામી ! હવે આપણને કાંઈ વાતનું કંઈ નહિ થાય. શું આપ અને હું ઉભય મળીને, પોતાનું પેટ ભરવા માટે પણ કમાઈ નહિ શકીએ ?

રાણીની વાત માંભળીને રાજાને સંતોષ થયો. તે આશ્ચર્યપૂર્વક કહેવા લાગ્યો—નાગ, તમે તો મજાજ ક્યો. તમારા જેવી રતી મેળવીને હું કૃતાર્થ થયો.

જે રાજા અને રાણી, થોડાં જ દિવસો પહેલાં; માનવૈભવમાં ભાગ સારાં બોજનોઆ અને મહેસોના નિવાસમાં સુખી હતા, તે જ્યારે ગરીબીપૂર્ણ હવનમાં સુખા-સુખા બોજનમાં અને ધર્મશાળાની બાક નાની ખોરડીમાં જ સુખ માને છે જેના કાર્યોમાં હજારો મજુરો શામે લાગ્યા હતા, તે પોતે જ જ્યારે મજુરી કરે છે અને જેમ મજુરી કરતા હતા પણ પોતે પોતાને સુખી સમજે છે. આ ગરીબોને ! કમ્યા માટે, કોઈ અન્યાયપૂર્ણ કામ કરવાની કદી સંજોગ પણ નથી. અન્યાય નથી નથી એટલા માટે નીતિકર્મોએ કંઈ છે કે, પૂરે માનવ જાતે એ તેવા પતિવ્રતિના હોય, તે પણ તેઓ કરી પણ ન શકે. જાણે જાણે નથી જાણુ.

રાજા અને રાણી, આ કામને મજુરી કરીને સુખપૂર્વક મિત્રે જાણતા હતા. મજુરી, પેટના રહેણાંકના નિબંધ થવાને કારણે જાણે જાણે જાણે જાણે અને રાજા પહેલી સજારે જાણે મજુરીના

દગમાં મળી જતો. ગાંધ અને ગાંધીને જોઈને લોકો આશ્ચર્ય
જાણે ત્યાંના કે આ કોણ છે ? પરંતુ ન તો કોઈ તેમને ઓળખી
તે, ન તો તેમને જાણે પોતાની ઓળખાણ અપી પોતાના
એક નવા મજુરને જોઈ મજુર લોકો પણ અંદરે અંદર અશ્ચર્ય
ગુપ્ત વાત કરતા દતા કે, આ વિચિત્ર મજુર કોણ છે ? તેનું લક્ષણ
કાંઈ છે, હાથ કેવા લાગ્યા છે, ડાળી કેટલી પડેલી છે અને
કેટલું સુંદર અને સુરોગ છે ? આ કે જે દેવ નો નથી, કે જે મજુર
વેશમાં આપણા માથે કામ પ્રપંચ કરવા આવ્યો હોય ? આ મજુર
સપાટું કામ જાણે છે, પણ તેની પાસે મજુરી કરવાના કાંઈ જો
નથી, મજુરોમાંથી એક મજુર સાદસ કરીને ગાંધને પહોંચ કે, પ્રદાન
અમે તમારી ઓળખાણ મેળવવા માગીએ છીએ

રાગ—બાઈ, જેવા મજુર તમે છો, તેવો જ મજુર હું
છું. મજુરોની વધારે ઓળખાણ શી ? આપણે બધાએ તો આપણી
મજુરોના કાર્યનું જ્ઞાન નાખીને, પરંપરા દળીમળીને ગ્રેવેનું જોઈએ

રાગનો આ જવાબ સાંભળીને તેને ખીલું કાઢી પડી
કોઈને સાહસ જ ન થયું

રાગને, જે માણસ પોતાને ના મજુરી પર કાંઈ કરતો, તે પા
તેના કાર્યથી પ્રસન્ન ગ્રેવેના મજુરીના જેટલા જેટલા કામો હોય તે
બધા ગાંધ જાણતો દતા પડેલાના માણસો પોતાના જ્ઞાન ન જોઈને
માટે તમામ કાર્યો શીખરતા દતા કે, કોઈપણ વસ્તુ કે રૂબે રૂબે
સ્થિતિમાં પણ તેઓ જુએ ન કરે

મજુરો સાથે ગાંધને સાચો પ્રેમ થઈ ગયો ગાંધ તેમને ના
શીખામણ આપતો તેમ જ શક્તિ અનુમાન તેમને સદાચ પણ કે
આ પ્રમાણે બધા મજુરો તેના અનુવાદો બની ગયા અને મજુરો
દરિદ્રતા આ મજુરો પર એક નાનું મંચુ ગાંધ થઈ ગયું

પ્રકરણ ૧૮ મું

ઋણ-ચિંતા

પ્રિયા મ્યારવા કૃતિર્મલિનમસુભંગેપ્યસુકરં ।
 ત્વત્સ્તો નામ્યર્થ્યાઃ સુહૃદપિ ન પારયઃ કૃતાધમઃ ॥
 વિપદુરથૈઃ સ્થેયં પદમનુચિષેયં ચ મહતાં ।
 સતાં કેજોદ્દિષ્ટં વિપમમમિધારાવસમિદમ્ ॥ ૧ ॥

સ્વત્પુરુષોને માટે આ તલવારની ધાર જેવું કશું મન કોણે બનાવ્યું છે ! જેઓ પ્રાણુ જતાં પણ મલિન બને પાપકર્મ કરતાં નથી; પણ ન્યાયોપાર્જિત આદૃષિકા જ જેમને પ્રિય છે, તેઓ દુષ્ટોથી, અથવા અદૃષ ધનવાળા સજ્જનોથી પણ ધાતના દરવાનું તો જાળુતા જ નથી, જ્યારે આપત્તિ માથે આવી પડે છે, ત્યારે તેઓ ચમકાતા નથી, પણ હંમેશાં ઉચ્ચ પદનો જ વિચાર કરે છે અને ઉચ્ચતાના જ અનુગામી બને છે.

એક તો આજે એવા લોકો છે કે, જેઓ દરજ્જાને આપવાની શક્તિ દેવા છતાં પણ આપતા નથી—અથવા તો એમ કહી દે છે કે, અમ તો લીધું જ નથી અથવા દેવાનું કાર છે—અને એક દરિદ્ર છે કે જેણે વિશ્વ મિત્ર પામ્યો કંઈ લીધું નથી, પણ માત્ર કલ્પથી ક્ષિત્તિ આપવાનું વચન આપ્યું છે, તો પણ તેને આપવાની ચિંતા છે. આ તારતમ્ય કાંઈ એ છે કે, આજના લોકોએ તો અન્યાયવૃત્તિને પોતાનું સાધન માની લીધું છે, પશ્ચાત્તઃ દુઃખકલ્પને આપણને જ પ્રિય હતી.

મદાનંત દુઃખકલ્પ અને મદારાધી તાના બંને કે કલુર્ના કરે છે, આ કાનંદપૂર્વક વિરલો બનીત કરે છે. જેજના દિશ્ન તેમને કોઈ અનન્ય દુઃખ કરું નહીં પરંતુ વિશ્વ મિત્રનું આજુ તેમને જાણે છે.

નથી. તેની પામે એક દાન્ય મુવજીમદોગને જરૂરે એક પં. ૫૨ નથી. ત્યારે આજના મનુષ્યો, પામે દોષા આ પજી લીરુ કન આપવાનો કન્કાર કરે છે; ત્યારે દરિદ્ર પેનાની પામે કાંઈ પણ ન દોષા હતા, પણ ત્રાજમુકન જનરા માટે ચિંતનુ છે જો તે પાન, તો પોનાના વચનદાનની રકમ આપવાનો કન્કાર કરી દેત, પન્નુ તે અત્યવાદી દનો. સત્યવાદી માજસ, મોટે કહેવી વાન પૂરી ન કન્કાર જનમતા જ નથી. એટલા માટે તેનં આ કન્કારની પૂરી ચિતા છે જો કે, કરજની ચિતા નાન અને ગણી જનેને છે પણ ગણીમં પેનાની ચિંતા દખાવી રાખી છે, ત્યારે કરજની ચિતા તેની આદુનિ પર પણ પોનાનો પ્રભાવ દર્શાવે છે. આ ચિતાથી તે દમેરા આકુળ છે છે. એક દિવસે આ ચિતામરન દયામાં રાગને નિદ્રા આવી મર્મ થોડીક વાર પછી તે નિદ્રામાંથી એકદમ ચોફાને જાગી ઉઠ્યો અને કરી ચિત સામરમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. પતિને આ પ્રમાણે આક્રમ્ણાંત, ગણીમં તેને ચોકયાનુ કારણ પૂછ્યું, દરિદ્ર કહેવા લગ્યો-અરિયે, વિશ્વામિત્રનુ કન્કાર મારા માથે લદાયેલું છે. તે જાગ મને કોઈ વખતે શાન્તિ લેવા હંતો નથી

જ્ઞાની સમક્ષ ત્યારે કોઈ પોનાનું દુખ કહેવા સામે છે, ત્યારે જ્ઞાની, તે દુઃખીના દુઃખને સાન્તવન અને ધૈર્ય આપીને આશુ કરી છે, પન્નુ મૂર્ખ લોકો તે દુખને જેલકું વધારે છે. બધા લોકો એવા પણ સાવળયામા આવ છે કે, કોઈ પોનાની દુખકથા તેમને કહેતુ હોય, તે પ્રત્યે સદાનુભૂતિ આપવાનુ તો દુરન્ધુ. પણ પોને જ પેનાનુ દુખ રકવા સામે છે અથવા મિનજરૂરી ઉપદેશ દેવા માટે છે પન્નુ ત. શુદ્ધિ માન હતી, તેણીએ એવે વખતે પતિને ધૈર્ય આપવાનુ જ ઉચિત માન્યું

પતિની વાન સામળીને, તાન કહેવા લાગી—નાથ આપ કરજની ચિંતા શા માટે કરો છો? જેવુ કરજ આપના માથે છે, તેવુ જ કરજ મારા માથે પણ છે, તો પછી આપ એકલા ચિતા કેમ કરો છો? કોઈને કોઈ પ્રકારે આપણે ત્રાણથી પણ મુક્ત થઈ જઈશું.

હરિશ્ચંદ્ર—પણ જાણી જોઈ રીતે મુક્ત થઈ શકાએ ? આપણી આવક તો માત્ર બહુ થોડી છે, કે જેમાંથી આપણો ફક્ત નિર્વાહ જ થઈ શકે. પછી એક દાનર સુવર્ણમહોરો ક્યાંથી આવશે કે જેથી જાણ ચૂકવી શકાય ?

તાગ—સ્વામી, આપ જ્યારે અયોધ્યાથી આવ્યા હતા, ત્યારે આપની પાસે ખાવા વાસ્તે કાંઈપણ ન હતું તેમ જ આશા પણ ન હતી કે, કાંઈમાં આપણને કાંઈ મળી જશે. છતાં અહીં આપનું કામ જોઈ રીતે ચાલી રહ્યું છે કે આપ પણ ભોજન કરો છો અને—ગૃહસ્થ-ઓના કર્તવ્યનું પાલન કરતાં થઈ—અનિચિત્કાર પણ કરો છો !

રાગ—ઉલોગથી.

તાગ—જે ઉલોગથી ખાવાનું મળી રહ્યું છે તે ઉલોગથી જાણ પણ અપામે આપ ચિંતા કેમ કરી રહ્યા છો.

રાગ—એ તો હું પહેલાં જ કહી ચૂક્યો છું કે, ઉલોગદાર આપણી જે આવક છે તે એટલી નથી કે, જેમાંથી જીવનનિર્વાહ પણ ચાલી શકે અને જાણમુક્ત પણ બની શકાય. પછી શા આપારે ચિંતા ન કરે ?

નારા—પ્રભો ! જે આપણી દાન માન્વી છે, જે આપણે સાચા પર અટકાવીએ, જે આપણને કર્મ જુલપવાની સામી મિત્ર છે, તે અવશ્ય જાણ ચૂકવાઈ જશે, આપ ધીરજ રાખો, જેનો કર્મ જુલપવામાં ઉદારીન છે, તેમનું જ કર્મ ચૂકવાનું નથી આપ તે કાંઈ ચિંતાનુરૂપ છો, એટલે આપ તો જાણ જાણમુક્ત થઈ જાશો.

રાણીની વાત જાણીને, રાણા ધીરજ મળી કેટલાક દિવસો છતાં તો રાણ-રાણી એ રીતે પેતાના કાર્યમાં પ્રવળ રહ્યા, પાંચ મુનના કે ૧૫ દિવસ બાદ રાણને પુનઃ જાણની ચિંતાએ લેવી પડી. જાણે રાણાએ વિચાર્યું કે, કોઈપણ જોઈ જાણમુક્ત બનવું જોઈએ તે દિવસે તે જાણ કરવા ન શકે અને પેતા કોઈને ત્યાં

ઉપર અંક બીજાં શીવાન થકી ગયા

જો અવિવેકી મનુષ્ય, સપત્તિ મેળાવને
એ અમરજીઓની અપેક્ષા ક્યારે કરે છે કે જોઓએ
છે, અને જોઓ પોતે ગરીબ નહીને, દુઃખ વેડીને, કાદ
પહેરીને પણ તેને ધનવાન બનાવે છે તથા સારી મારી બે
તથા સારાંસારાં કપડાં આપે છે! જો કે તે સર્વથા અનુચિત છે
ગરીબો પર દયા ન કરવી, પોતાના ઉપકારીને ઉપકાર ન માનવા,

નુખોચિત કાર્ય નથી, પરંતુ ધનના મદમાં તેને પોતાના કર્તવ્યનું ચાન મેલું નથી. ધનનો નાશ થવાથી ત્યારે તે પણ તે જ શ્રેણીમાં આવી જાય છે, ત્યારે તેને પોતાની જૂથ માણસ પડી હોય, કે ગમે તે હોય પણ તે શ્રમજીવીઓ સાથે સારી રીતે પ્રેમ દર્શાવવા લાગે છે, પરંતુ ન પહેલા જ જો તે ધનવાન આ વાનને સમજી લે, તો આવો પશ્ચાન્નાપ કરવાનો પ્રસંગ તેને મારે કેમ આવે? જરૂર

મજુરવેશધારી ગજ વાનચીન કરવાનું એ ધનાંધ શેઠને ક્યાં ઉચિત લાગતું હતું? તેણે રાગ તન્હ જોઈને પોતાના કાર્યકર્તાઓને કહી દીધું કે, આને કોઈ મજુરીનું કામ હોય તો આપી દો.

રાગ—હું મજુર તો છું જ અને મજુરી કરવાનો મારો ખર્ચ જ છે. પરંતુ આ વખતે હું મજુરીને મારે આવ્યો નથી. હું આપની માથે જોઈ જોવી વાત કરવા છઠ્ઠું કે, જેમાં આપને પણ લાભ છે અને મારો પણ લાભ છે.

કોડે વિચાર્યું કે આ મજુર માગ લાગતી કીવાન જતાની કો તેમ જ અને જોની માથે વાત કરવામા મારો સમય તથા મારી પ્રતિષ્ઠા માં મારે ગૃમાવરી પડે! જોગ મારી તેણે ગજને ધૂતકારી કાઢ્યો. ત્યાંથી નિમગ્ન થઈ, રાગ ખીજી દુઃખને ગયો પરંતુ ત્યાં પણ તે જ દશા ર્ધ ન પ્રમાણે ગજ અનેક દુઃખને ઉપર ગયો, પરંતુ કોઈને પણ તેની ના ન માગતો નેમ લીનની પરીશ ન તેવાને લીધે, ખીજડી તેની તજ કરીને ચલાવતા કામને પણ મદદ ના પામે છે તેમ દીનવશ મારી માગતી પણ કોઈ પરીશ ન કરી રહ્યું અને તેને બધી જગ્યા નથી નિમગ્ન થઈ પડ્યું.

આ પ્રમાણે કેટલાક કોઈથી અપરિચિત થઈ જતા પણ રાગ તજ રાગ જતાની ઉદ્ધેશ કરને. કોઈ કોઈ રીતે ન જાણે હતું કે, હું આનો અપરિચિત જાનતી વાત કદુ છું ત્યારે ન કોઈ તેમ જ ન માગ ના માગતો કહે. પરંતુ કદુ—હું જાણું—પરંતુ તે કદુ ન જાણતું કે મ જાણું છું. જોઈને ન નીક પણ નેક સુખ સુખ

મારું કુનાનું મન ૫૫ કરી છુટું. હું દેવાને જુએ છે. મારું દેવું આપને, મને આપને ને ને નીચે મળી છે. નામની હું આપના દેવામળી મુજબ ન થકે, ને નથી આપને પામેલી કામ રો. મારું પમાર દેવ પો જાતે કરી રહે, હું આ પામેલી ખર્ચે મારે પણ કાંઈ નહિ છડું.

શેઠ—પછી ખાઈશું ?

રાજા—મારી સ્ત્રી મજુરી કરે છે તેની મજુરીની થી નિર્ગદ થઈ.

શેઠ—તારે કેટલું કર્યું છે ?

રાજા—એક દળનું મહેરો.

શેઠ—એક દળનું મહેરો ? શું બુદ્ધિ નથી ?

રાજા—નહિ.

શેઠ—તો પછી આ સ્થિતિમાં ને આટલું બધું કર્યું છે. શું કોઈ ખીજા વ્યવસ્થા તને આપી છે ?

રાજા—હું વાસનની પામે પણ જાતે નથી નાંદે એક પ્રકારે દશિણા આપવાની છે, એ જ કર્યું છે.

શેઠ—તારે જોડે પમાર નહિ થાય, તેની નીચે ને એક દળનું સોનામહેરોનું વાજ થઈ જાય આ પ્રમાણે ને એક દળનું તારાથી કેદાદિવસ પૂરી નહિ થઈ શકે આ મિત્ર ને વિશ્વાસ દળનું મહેરો તને આપી દઈએ અને તું ખાતરી નાંદે ને તું તને શોધવા ફરીએ ?

રાજા—આપ વિશ્વાસ મળે, હું કર્તાવિ ભાગી જાઉં નહિ.

શેઠ—મારે વિશ્વાસ મૂકીને મૂળ જાનવું નથી એક દળનું મહેરોની દશિણા આપનાર અને દુકાન સગાંથી નહું કંઈ માનસ આ વેચમા કદાપિ ગદી ન શકે. આપના જા અહીં પડે રાતો ફરીને મારો મમન ન જાણ. તારી આ ને એક દળનું મહેરો.

રાજા—શેઠ મદાવન, આપ મને નેકર મળીને બુદ્ધિ છે, હું આપની કુનાનને કેવી ઉજન સ્થિતિમાં મૂકું છું.

શેઃ—પહેલાં તારી ઉન્નતિ તો કરી લે, પછી મારી દુકાનની ઉન્નતિ કરજે. તારું પેટ તો ભરાવું નથી અને મારી દુકાનની ઉન્નતિ કરવા તું આગ્યો છે ?

આ શેઠનો પણ આવો શુદ્ધ અને અપમાનજનક ઉત્તર સાંભળી, રાગ નિરાશ થઇ ગયો. તે પોતાના સ્થાને આગ્યો અને તારાને કહેવા લાગ્યો કે, આજ મેં મારી મજૂરી પણ ખોઈ, રથજે રથજે અપમાનિત પણ થયો. પરંતુ કોઈએ મારી પૂરી વાત પણ ન સાંભળી તેમ કાપ પણ મિલક ન થયું. હવે શું કહું અને કઈ રીતે કરજમાંથી મુક્તિ મેળવું ?

તાગ—તાય, વિપત્તિ વખતે એવું જ બને છે. જો એમ ન થાય અને કોઈ, કોઈ જાનની સહાયતા આપે અથવા વાન પૂછવા સાંભળવા લાગે તો પછી તે વિપત્તિ જ યાની ? સ્વામી, વિપત્તિને સમયે તો કેવળ મૈત્રી જ ધારણ કરવું પડે છે. જો સત્યને માટે આપણે આ દુઃખ મદન કરી ગયા છીએ, તે જ સત્ય આપણને આ ચિંતામાંથી મુક્ત કરશે.

તાગએ જો કે હરિશંકરને પાછું પૈર્ષ આપ્યું પરંતુ તેને યાન્ત્રિક ન મળી. હંજની ચિંતાએ તેના સરીરને દુર્બળ અને કાન્તિને ક્ષીણ બનાવી દીધી કરજ વસુધ કરી આપવાની મુશ્કેલી ગ્રિસ જેમ જેમ નજીક આવતો જતો હતો, તેમ તેમ રાગનું ભોજન—પાણી પણ કુટ્ટુનું કુટ્ટુનું, એમ કરતાં રાગની એ દશા કઈ કે તે આજવા કંઈક તે પછી અપહાન બની ગયો.

મનુષ્યને માટે ચિંતા જોટલી દુઃખદાયક બને છે. એટલું ખીસતું કોઈપણ પણ દુઃખદાયક બનતું નથી. ચિંતા અહરને અહર જ મનુષ્ય ન ભારમ કરી દે જે કોઈ કવિને કહ્યું છે કે—

ચિંતા રજાઝ ધીર જન, દલ જાલી ન જુલાવ,
જાદવ પુજા ન જીવશે, અંદર દિ જલ જાવ.
અરવ દિ જલ જાવ, જરે રશે વાંચકી મરી,
રજ માવ જરે જાવ, રશે રિજાવી દરી.

જદ 'પિતૃકા' વરિયાવ, મુનોરે મારવન વિચ્છા,

સે માં નેને પ્રિય, પ્રિયે નન વ્હાસી વિચ્છા ॥

કાકની ચિત્તથી બાળુગ નમેસો રજા અનેક પ્રકરના હી
યોનો વિચાર હી છે, જ્યાં નથી નરહ એને નિરહાને નિરહા
દેખાય છે આ વખત આસનું એવું મોજ નહીં દેખાતું નથી કે તે
પિયે તે આ ચિત્તને હાથમગને મટે પમ મુલે ચિત્તથી અધિકાર
અનુગ જાને ન પડેમગની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે, હે 'પ્રેમ' હી
માયને માટે મેં મારપાટ હોયુ હુ મરત નથી મણી મણુમણુ
અનેક પ્રકરના કર્યા સ્થળ ન સન્ય સુ આ થોડાં કરને મેં મેં
જરો હી રાજા જન, પહેલાં જો મુલ્યુ થઈ વત્ય ના અનિ કે
પડનુ સંચ ન જનુ વંતમગે.

પતિના આ દુઃખાનંદ, મણીથી વતહ નકાની ન હતી તે પતિ
પ્રિયે, આપની મન્ય છે અને વિચારે છે કે, જો પતિના વચન
મક્ષા મારે પ્રાણ આ - પતી થતી હી નહીં એ માટે પડ નહીં

જ્યાં, બાળની સોઆ માં થેડ ન આમુખને મટે પતિ
વચનની મક્ષાનુ પાન માનતી નથી, થોડા જ ન મુખને આપી દે
પતિના વચનની મક્ષા થતી હોય, તે એને માટે પાનુ ને ન થતી
ત્યાં મણી પોતાનો પ્રમ આપીને પાનુ પતિની વચની નહીં
તેવાર માં છે એ અજની જીવોના ન માને આ રીતે મમે
સંચ આપના મગ નવાન થઈ જતા જેમ દેશાને વચન
નતી મક્ષાને માટે પેત્રોના પુત્ર આપી દોષો દને અને દાનવને
પતિના વચનની મક્ષા માટે નમને મહર્ષ વનમ જરા દીધા

રાજાને તેા વડનની ચિત્ત છે અને તાને માનતી ચિત્ત
વિચારે છે કે, મેં જે પતિને અવળા મુખો નાનની મેં
પતિનુ મુખવચન વેતરો દુ - જુરી કરવા હી
પ્રમ ન મેંતી હતી એ પતિના નો આ કરા છે
આ વિચાર લીધ નાનની આમે મારી અવિચાર અનુ

વિશ્વામિત્ર, પે ન ની અ. બે. લામચે. ૩૧ને કહેવ
 નમ મા મે ને ન અ. કામ હ ના પ્રમ છે. ૩૨. ૩૩ ગયાથી
 કુખો દા. ૩૪. ૩૫ સ્વદા. મટે જ ન હા પેને કુખ
 કાને રને મે ૩૬ ૩૭

ભાગ—આપ જ પને કોષ માત્ર પડા અને વિચારે
 વખતે અને અંતે. બ. થી મળ્યા હન, અ વખતે અમરી પમે
 દર બાપા જેટલું પણ જાન ન હતું નો પડી અમે અમર
 જેટલા કદથી વિનાશ્ય દરી. અમરો ને તમારે રત્ન દેવ. ૩૮
 માદ સજા છે, એ મારે આપને નમ ના હુ અમર મા
 સદાનુભૂતિ મકટ કરી જોમની દતી એ મ'ન'થી નહિ, નો
 મદાગન છે અને અમે કરજદાર છીએ, એ સજા થયાં પણ
 અમારી કુસંગતા પૂરી કિચિત્ત દતી, પરંતુ આપ નો વધારે
 ગમાન માત્ર રત્ન છે. જો અમારી પામે કરજ આપવા યોગ
 પન્તુ હોત અં. તરી અમે કરજ ન આપત, ત્યારે ને આપને
 મનો કિચિત્ત દતી, પણ જ્યાં અમારી પામે એવી કોષ નીજ જ ન
 કે, જેથી અમે કરજ ચૂકવી શકીએ, ત્યારે આપ વિના કરજ
 કોધાવમાન બની ગયા હો.

વિશ્વામિત્ર—હુ તમારી પામે કરજ માગવા માગ્યો છું
 શીખના મારે નહિ જન તમારી પાસે ને વખતે કાઈ ન હતું
 આ વખતે પણ કામ નથી. તે હુ ગુ કરે. આ ખામત પહેલાં
 વિચારી લેતા દતી. પણ ત્યારે નો દરમિયાન જનીને નાન પછી
 દીધું અને દક્ષિણા પણ આપવાનું કણુક પણ અને હવે ત્યારે
 મુન્ત પુરી થના, હુ દક્ષિણાની માંગે લેવા અગ્યો, ત્યારે
 છપાઈ ગયો અને હું આ પ્રમાણે જવાબ આપે છે જો તમારી પા
 આપવા મારે કામ નથી, નો નાન પાનને કહે કે, તે અજિમાન હોઈને
 તેનો અપરાધ કણુક કરી લે અપરાધ કણુક કરી લેવાથી હું દક્ષિણ
 પણ હોડી લઈ અને રાજ્ય પણ પાછું આપી દઈશ,

આજના જેવી સ્ત્રીઓ હોત, તો પોતાના પતિને કહેત કે, હવે તો કંઈ-સદનશીલતાની હદ થઈ ગઈ, હવે ક્યાંસુધી સત્ય-સત્ય ક્યાં કરશે. સામાન્ય અપરાધ કબુલ કરી લેવાથી આ કરજની ચિંતામાંથી છુટાય છે અને રાજ્ય પણ મળે છે. પરંતુ તારા સત્યપાલન અને પતિવ્રત્યની રક્ષાને માટે કોણ જાણે કેટલું સાહસ રાખે છે કે આટલાં દુઃખો સદવાં છતાં પણ તે પતિના કાર્યને અનુચિત પણ કહેતી નથી કે પતિને એમ પણ કહેવા ઇચ્છતી નથી કે તમે અપરાધ કબુલ કરીશો.

વિશ્વામિત્રની વાત સાંભળીને, તારા કહેવા લાગી—મહારાજ, આપ બીલું બધું કહેો, પણ સત્ય છોડવા માટે કદાપિ ન કહેો. જે સત્યને માટે અમે આટલાં કષ્ટો સહન કર્યાં અને ગદી :લા હીંગો, તે સત્યને અંત સમય સુધી પણ અમે છોડી શકના નથી. અમને જેટલો સત્યનો લોભ છે, તેટલો રાજ્યસુખનો લોભ નથી. એ તો કાર્ષ્ણી મોખી માણસથી બંને થઈ જાય કે થોડા લોકને માટે સત્ય છોડી દે, પણ અમારાથી નેમ કદી જાની શકો નહિ.

વિશ્વામિત્ર—હા, હજી અભિમાન જાણી છે કે તો પછી એમ કેમ કહે છે કે અમારી પાસે કાર્ષ્ણી નથી કે જલે કાષ્ઠ દોષ કે ન દોષ, સત્ય છોડે કે ન છોડે પણ અમારી દક્ષિણા આપી દો. જમ ! હું શાપો જાઉં. હું તો સમજતો હતો કે, દરિશ્વર જ હામરી છે, તું જુદિમાન દહણ, પરંતુ તું તો એનાથી પણ વધારે દહ કરનારી જાણાય !

તારા—મહારાજ, અમે કરજ આપવાનો તો હંમેશાં કંતા નથી, અમારી પ્રાર્થના કેળ એ જ છે કે, અમે આ વખતે કરજ આપવા માં અસમર્થ હીએ અમારી પાસે આ વખતે કરજ સ્વિકારવાની કાર્ષ્ણી સમર્થ નથી આપ જુદિમાન હો, અનુભવી હો અને અમ મા મહાબલ હો. એટલા માટે હું આપને પ્રાર્થુ છું કે, આપ જ કોઈ ઉપાય જાણો કે, એવી અમે આપનું કરજ સ્વીકારી શકીએ ! એ આપ ઉપાય જાણવા અને પછી અમે એ ઉપાય લેડે આપનું કરજ ન સ્વીકારીએ તો, અમ જરૂર અપરાધી હીએ.

[illegible]

દર્શ. એટલે જાને જાણિ તેમ જગમ ૧૦૮ નદિ ૬ મ.
ચિપ.મિષ-૨ એ ૩૧.૫ ૫૧૭ ૬ કે. ૧મં ૫૫૫ ૨
જાને મકે જાણ સૂકા જા.પે

આ પાત્ર આજગાંને, આજે મનુષ્યને કોર જાણ
 દેના ગીજી જો દોર તે કહેવ કે જે ॥ ૧૦ ॥ ૧૧ ॥
 તેને પત્ર પેચાઈને આપવા મા ૨૧ ૨૨ ૨૩
 નાને પચનદાન જ કીડુ છે, અદાત જલ કે અગા ૨૪
 પેચાઈએ સા માટે કે પચુ તાગને મન 'લીવડું' જાવડું ૨૫
 આપતુ એ જાને સમાન દવા ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
 દુર, એટલા માટે વિશ્વ મિત્રની વનવા ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫
 પ્રસન્નતા ધર્મ ને કહેવા લાગી—મદ નાજ અંતર કીડુ ૩૬
 આ ઉપાવ અત્યાગ્રસુધી મરી દુહિન ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦
 આપને આટલો કોર કરવાનું અને ખાલુ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫
 જ કીડાવતુ ન પડત આપે કરજ સુકાવવાના ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦
 એટલે આજે અમે આપના કલ્યા અન્ન મુન જાતી ગરુડ ૫૧
 આ ઉપાવ અતાવવાની મોટી દુપા કરી છે. હું આ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬
 ધન્યવાદ આપુ છું હવે અમે નસુમુદા પન ૨૦ ગરુડ ૫૭
 આપતુ લેણુ પચુ મેઘવી સડો આપ દેને, હું આ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨
 નસુ સુકાવી આપું છું.

તારાની વાત સાંભળીને, વિચારિત કે, આ મન માતા
વિચારવા લાગ્યા કે, આ સ્ત્રી નહિ પણ રાજા કે કોઈ મહા
યુધ્ધવા માટે બેસાવા માટે પણ નેમર થઈ શકે. ધન્ય છે તે
નેના પતિને, કે જેને આવી ઓ પ્રાપ્ત થઈ છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું

આત્મવિકસ્ય

મું સારમાં પણ પ્રકારના મનુષ્યો છે. એક તો તેઓ કે, જેઓ
 લીધા વગર જ આપે છે અર્થાત્ દાન તરીકે આપે છે; પરંતુ
 મજદાર નથી. બીજા તેઓ છે કે, જેઓ દોષનું લઈને આપે અને
 માત્ર એવા છે કે જેઓ દોષપણ પ્રકારે આપતા જ નથી, અર્થાત્
 તેમ પગ આપતા નથી, તેમ લીધેલું કરજ પણ આપતા નથી. આ
 ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો કમચ્છ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ માનવામાં
 આવે છે. લીધા વગર આપવામાં તો વિશેષતા છે, પરંતુ લઈને આપ-
 વામાં કાંઈ વિશેષતા નથી. છતાં પણ સંસારમાં એવા માણસો પણ
 જોવા મળે છે, જેઓ લઈને આપે નહિ એવા મનુષ્યોની મંજૂરી
 નથી પણ થતી નથી કે મધ્યમમાં પણ થતી નથી.

દેખીને પાનેથી કરજ લઈને ને ચૂકવવું, એ પણ જ્યારે મધ્યમ
 માનવામાં આવે છે ત્યારે તો તેમણે લીધે આપવું અથવા
 લીધા વગર આપવાનું કરીને અનેક દૃષ્ટો સદન કરીને પણ આપવું,
 કરવા વિશેષતાની વાત છે, તે વાચકો વિચારી શકે છે; પરંતુ
 તે વાતની એક બીજી ઉદાહરણ છે કે, પોતાના વચનની મજાને
 પોતાના જીવનને પણ અમુકા અમુકા બાબતો લીધા દેવ,
 બીજા વાતન મળીને, પોતાના પ્રિય પુત્રો વગેરે એકથી લીધા દેવ
 તેમ જ અન્ય અન્ય વસ્તુઓ પણ લઈને દેવ એવું

વિચારીને હવે તમે એમણીને, તમે જાણો, કે જેણે પગ
 લીધે તેમ જ લઈને આપવાની વસ્તુ લઈ, તેમ જ લઈને લઈને તેમને
 ૧૯—૫, હોઈ દેવે નિંદા જોવા કે જેણે પગ લઈને આપવાનું કર્યું

૧.તો ૭૫૫ વિશ્વામિત્રે જવાની દીપો છે. આપ મને જાણના વેચી
જાણ શુભાશી આપો. જા.મ કગાથી આપણે જાણી ચિંતાથી જ
માન જની જાણ, આપણું સત્ય પણ ગદેગે અને વિશ્વવિત્તે
દિગ્ધા પણ મગી જશે.

તાગની વાન માંભગીને દહિશંક્ર આમર્ષપ્રિયિત દુખથી કહેલ
તાગ્યો—શું દુ નને વેચી આપુ ' શુ અજો માગી દયા એવી જ
મધ છે, કે માટે જો વેચવા પડે ? દાવ ' દાવ ' સી વેચનાર પુરુષ
કહેવાવવા કગા તો મૃત્યુ જ શ્રેષ્ઠ છે ' નુ સી હોવા જના પુ
મારાથી અનેક રીતે શ્રેષ્ઠ છે જો પોતાના પતિના વચનની રક્ષાને માટે
ગોતે જ વેચાવા માટે તૈયાર થઈ, પણ દુ પુરુષ દોવા જા પછ
મારા કર્તવ્યપાલનમા અસમર્થ છું' દે હશ્ય ' હવે કોણ કહી શકે
છે કે હું અને સત્ય નથી ' જો એમ ન હોત, તો અજો તારા કમ
વિશ્વાસ ઉપર વેચાવા માટે તૈયાર થાન'

રાજા, પોતે જ આ પ્રમાણે દુખસગમ નિમગ્ન છે, હિતગત
વિશ્વામિત્ર કઠોર વાક્ય મનજાની ગણા છે. તેઓ કહી ગયા છે કે—
અરે! મરીષ્ટ રાજા, તારો મર્ષ શું હલ્લુ નયો નથી ? શુ હવે જીવે
વેચીશ ? જો, હું તારી જીવનગૌડા કેવી રીતે દુઃખના સાગરમાં ધોઈ
દઉં છું, ત્યારે જ તને ખબર પડશે કે, આશ્વમની આસંગ્યને છોડી
દેવામાં અને પછી હડક કગવાનું કેવું મારું કમ ભોગવવું પડે છે '

તારા દહિશંક્રને કહે છે—સ્વામી, આપ ચિંતા ન કરો કે
કોઈ બીજા કાગળે વેચાતી નથી, પણ મત્તપાવનને માટે વેચકે જ
સત્યપાલનને વખને આ પ્રકારની ચિંતા કરવી એ વીર પુરુષાનું કમ
નથી. સૂર્ય નમનો જાણ છે, માટે હવે વિલંબ ન કરના જાણી પિતા
જગરમાં ચાલો કે, જ્યાં દાસ-દાસીઓને વચરા-વેવાનું કમ નથી
તે જગરમાં મને વેચીને, વિશ્વામિત્રને એક દાસ્ય નોન માટે કે, કે
દો અને આનદથી પ્રકુલ જનો કે, વધાસમયે જ મે જાણુ છું'

આપણું, આ વખતે આપ શોક ન કરો. શોક જેવી કોઈ બાબત નથી, પણ પ્રસન્નતાની બાબત છે કે, આપણું સત્ય નહિ જાય.

રાણી, જો કે એ જ સત્યના પાલનની વાત કરી રહી છે કે, જેને માટે રાત્રીએ પોતે પણ આટલાં દુઃખો સહ્યાં છે, પરંતુ ફરીપણ દુઃખના માર્યા રાત્રીનું સોહી સુકાઈ જાય છે. તેણે ગણીની વાતનો કશો પણ જવાબ ન આપ્યો. પતિને શોકમગ્ન અને નિરતર ઉભો રહેલો જોઈ રાણીએ વિચાર્યું કે, પતિ પોતે તો મને વેચાઈ જવાની સ્વીકૃતિ આપી ચકરાં નહિ, તેમ ચાલવા માટે પણ આગળ નહીં થાય. આ નરક દિવસ આધમતો જાય છે. જો સુધાસ્ત પહેલાં કચ્છ ન ચૂકાવ્યું, તો મત્યબદ્ધ પણ થઈશું અને વેચાવાનો જો સાત થંબો જોઈએ, તે પણ નહીં થાય.

આ પ્રમાણે વિચાર કરી, રાણીએ પોતાની પામે ગંભીરી બોલના- સામગ્રીમાંથી કોંડી તથા વાસણોનું બાકું ચૂકાવીને, જેની ઘંટી જે જે પરનુઓ હતી, તે નેને મોંપી દીધી અને અહીંતલી થી થોડુંક ધારા એકઠું કરીને માથાપર મૂકી પતિને કહેવા લાગી—રવભી! માલો આ શોક કવવાનો મમય નથી; પણ સત્યપાલનનો સમય છે. મુર્ખ અજ્ઞાનના તરફ જઈ રહો છે. જો સુધાસ્ત પહેલાં જાણ ચૂકવી દેવામાં ન આવ્યું, તો આપ પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ બની જશો.

તારાને વેચાવા માટે તૈયાર થઈએલી જેમ, દલિલકર્તા કે ન તૈયાર થાઓ. તે પોતાના મુખથી કાર્પણ્ય બોલી ન શકે. વિચારિત પણ, તારાને વેચાવા માટે તૈયાર થઈએલી જેમ, જરાક બની ને તે કદાચ ને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે, મમજતા હતો. કે હું પોતાની છુ કે નહીં તપનું અનિરપ જાય છે, મારા તપે જગતની દુષ્ટતાને નોંધે અને દુ-

● વેચાવાના અવસર કસ-કસ, પોતાના કંઈ કે કંઈ ને
કાનને દેવા, એ તેમનું નિર ને નવજન. એ નું હૃદય ને અંધારે

તેને પૂરું પડતું જા માગે જમ દેને. આ જોએ: શુદ્ધી છે, તેને
પે નાના મન્યમૂર્તિ અને પગ નીચે જતલી દીધી, પદેસા તે દરિદ્ર
જા માન્ય જાણે માટે મન્યમૂર્તિ અને અત્યારે દરિદ્રતાને
તેમ અને નાગ, માગે રહ્યા-મન્ય જાણિયાને પણ નડમટ કરી રહી છે

નાશ સમજી મ્મ છે. કુખમગન પતિ માગે આપ્યા પહેલ
કાપિ નાદી ગ્રે, એટલે તરે દિનને જોગામા જા, અત્યાર તરે આવા
લાગી નાનાને જા જાન, વિવરા જાની દરિદ્રતા પણ માથે અવગ
સાગ્યા. આમજા આગજા પુત્રને સારને નાશ, તેની પાછળ દરિદ્રતા અને
તેની પાછળ વિશ્વામિત્ર આસના આસના, જે અમગમા દામદાસીએ
તેનાના દત્તા ત્યા આવી ને, આ

દાસ-દાસીઓના કથનિકૃપની પ્રથા ભાગ્યમા પણ એક સમયે
મર્યાદિત હતી, હા જો ૨ ના દેશમાં આ પ્રથા ખૂબ જોરે ઉપર હતી તે
વખતે દરિદ્રતામયી જાનામ છે કે, ભાગ્યમા આ પ્રથા સદાજ નાજુ
ધણ થકી હતી. ભાગ્યમા જો કે દાસ-દાસીના કથનિકૃપની પ્રથા અવગ
હતી, પણ 'દાસ-વાણિજ્ય'ના વિષયમા લેખકોએ યુરોપના દાસો સથે
કરવામા આવતા નિન્કર અને અમાનુષિક વાદાગનું જો વર્ણન કર્યું
છે, તેવા કલકથી ભાગ્ય મદા જયવા જ પામ્યું છે ભાગ્ય સત્યતન
ગદાદામી દેશ છે તેણે, યુરોપના દાસો ઉપર જેવા અત્યાચારો કર્યા
હતા, તેવા દીવજ થતા દીધા નથી દરિદ્રતાસદાને કહે છે કે, દરિદ્રતા
તો ઝોગણીસમી સદા મુધી આ પ્રથા જરાગત આતુ હતી જ
અત્યાચારો પણ ત્યાના નેવાસીઓ પ્રતિજાપક મણુગેના રૂપમાં
પ્રથાને જરાગત માને છે. ભાગ્યમા પણ ક્યાકે રૂપાંતર દાસ-પ્રથા દત્ત
રહી છે, જોકે ગજસ્થાનના ગજાઓના દાસો, કદી દાસતાથી અજ
શતા નથી નો પણ દાસનો રૂપાંતર થતો નથી અને આ ભાગ્ય
પ્રથાનો પણ કંમલ અત્યારે જાય છે, અસ્તુ.

રાણીએ વિચાર્યું કે, પતિ તો દુઃખવશ અને વેચી નહિ શકે, માટે હું પોતે જ અને પોતાને વેચું. તે બજારમાં અત્રાજ દબને કહેવા લાગી—ભાઈઓ! હું દાસી છું, ધનનાં ગધાં કામો હું કરી શકું છું, એટલે જેને દાસીની આવશ્યકતા હોય, તે મને ખરીદી શકે છે.

રાણીનું રૂપ જોઈ, લોકો આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યા કે, આ દાસી તો વિચિત્ર પ્રધારની છે. આ બજારમાં અત્રાજ, મુધીમાં આવી મુંદર અને મુઠાળ શરીરવાળી દાસી, કદી વેચાવા માટે આવી નથી તેની તકમારના અને તેનાં રૂપલાવણ્યથી રૂપદ જાણાય છે કે, આ કોઈ જાદુ મદિયા છે પરંતુ દુઃખને લીધે વેચાઈ ગઈ છે. એ લોકોમાંથી એકે તાને પૂછ્યું કે તું કોણ છે, ક્યા રહે છે અને કેમ વેચાય છે.

તાગ—હું પહેલાં જ કદી ચૂકી છું કે, હું દાસી છું. દાસીનો વચારે પરિચય મો દોષ છે, જે તમે ધારો તો હું શુ કામ કરી શકું છું, તે જાણ પૂછી શકો છો.

‘તમારું મૂલ્ય શું છે.’ તે માણને પૂછ્યું.

તાગ—આ કાપિ (વિશ્વામિત્ર) જે ઉભા છે, તેમની હું અને માગ પતિ કમ્બદાર છીએ તેમને એક દબદર મોનામદોરો આપવાની છે. જે દાસ તમનું એક દબદર મોનામદોરોનું ફેલું મુજબ આપે તે માણમની માથે મું દાસીપણું કરવા માટે આવવા તૈયાર છું.

તાગનું મુમ્મ માંબળીને, લોકો ભાઈને પરંપરા કહેતા લાગ્યા કે, આ દબદર મોનામદોરો આપી, આવી કોર. લાગી-દાસી ખરીદીને શુ કરીશ. જે પોતે જ આટલી કામગીરી, ત આપણે કામ શું કરીશ.

તે લોકોમાં તો કોઈ વિશ્વામિત્રને કહેતા લાગ્યા કે, તમે સુખ દેવે રામને પાતળી નેત્રી શી જાણ છે કે, આને વેચવા કહે વિશ્વામિત્રને, જે કોઈ દરિદ્રને કહે પાતુ કહે છે, કે આ કોઈ પુત્ર છે કે જે પાતળી સામે પાતળી જ કોઈ વેચાઈ જાય છે અને કોઈ - ને માટે પદ કહેવા લાગ્યા કે, કોઈ જાણે આ કોઈ પેટ જ કોઈ કોઈ

તેનો પતિ પોતાની દુઃખરીમા જ તેજીને લેતી રે છે. આ પ્રમાણે મને
મને માટે કદુચ્છાન કરી કરીને સપગા લોકો ચાલવા લાગ્યા. કદુચ્છા
તાગને ખરીદવાને વિચાર સમજાવ ન કરો

જે જગ્યા પર તમારે વેચવા માટે પુખ્તી દત્તી, આ એક દહ કાં
અનુભવી બ્રાહ્મણ ઉમેરા નીંદાને નથી સાંતો સજગી રહ્યો હતો. તદ
વાતો અને તેના ભજનદિ ગુણોથી તમે અનુમાન કર્યું કે, આ કે
કુખી વિદ્વાન સ્ત્રી છે. કે જે પોતે પોતાને વચ્ચે નીંદા હો તેના વચ્ચે
ઉપરથી રજા જાણ્યું છે કે, તે ગુણવતી અને મહત્ત્વ વિવિધ છે.
જે લોકો આ સ્ત્રીની અપેક્ષાએ એક દાન સુ-ન મનાઈ વચાઈ નમતે
છે, તેઓ મૂખ છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરી, વદ્ બ્રાહ્મણ તાગની પામે જઈને કહે
લાગ્યો—અરે, તમારા સમજાં કિપચી જાણ્યું છે કે, તમે કે.ક મે
ધરની સ્ત્રી છો અને કુખના માયાં તમે પોતાને વચ્ચે, તેમણે કષ્ટ
ચૂકવી રહ્યા છો, પરંતુ કૃપા કરી એટલું કહેમો કે, આ કરનાર
બાળકનું આપવાનું છે.

તારા—દક્ષિણાનું કરનાર છે.

બ્રાહ્મણ—આપનું નામ—ગોત્ર આદિ શું છે?

તાગ—એ માટે તો હું કરી ન ચૂકી છું કે, હું નામો છું, તમારું
નામ ગોત્રાદિનું શું પૂછવું?

બ્રાહ્મણ—તે કે તમારો સમુદાયોને તીર્થે, તમે ના એ એક કાં
ઉપર દાન દાન માનામહેરો આપ્યા, એ એક કાં તથા. પરંતુ કે
તમે કહેલી એક દાન સોનામહેરો આપવાના પછી અસમથ છો
પામે માત્ર પાચમા માનામહેરો છે જે તમે તમારા મનામ મા
સોનામહેરો આપવાનો સ્વીકાર કરો, તો હું આપવા માટે તૈયાર છું.

બ્રાહ્મણની વત સાંજગીને, તાગે વિચારવા લાગી કે, હવે
કરવું? આપવાની તો એક દાન માનામહેરો છે અને આ બ્રાહ્મણ

પાંચસો જ આપે છે આનંદની વાત છે કે, જ્યાં કોઈએ મને એક પૈસામાં પણ ખરીદવાની ઇચ્છા કરી ન હતી, ત્યાં આ બાહ્યો મારી કિંમત પાંચસો મહોરોની તો હતી આ મહોરોથી જો કે બધું કરજ તો ચૂકવી નહિ શકાય, પણ વિશ્વામિત્રને અર્ધી દક્ષિણા મળી જવાથી, તેઓ જરૂર શાન થઈ જશે. પાંચસો મહોરો મળી જવાથી, તેઓ બાકીની મહોરો માટે પતિને થોડાક વધારે સમય આપશે, એટલા સમયમાં પતિ નેમની બાકીની મહોરો ચૂકવી આપશે. અને થોડાક દિવસોમાં મને પણ ઇલાવી લેશે. એમનો બાગ્યરવિ આ વખતે વિષત્તિના વાદળમાં છુપાયેલો છે, જે હમંશને માટે છુપાયેલો નહીં રહે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરી, તારાએ હરિશ્ચંદ્રને કહ્યું—સ્વામી, આ બાહ્ય પાંચસો મહોરો આપે છે. જાણુ ચુકાવવા માટે તો, જો કે આટલી મહોરો પૂરતી નથી, તો પણ અર્ધું જાણુ અવશ્ય ચૂકવાશે. હવે આપ જેવી આજ્ઞા આપો, તેમ કરું.

વિશ્વામિત્રે તારાની વાત સાંજળીને વિચાર્યું કે, આને વેચીને પાંચસો મહોરો તો લઈ લેવી હીક છે. પાંચસો મહોરો જે બાકી રહેશે. તેને માટે પણ હું હમણાં જ રાજાને દબાવુ કરીશ ગાળ પાસે હવે તે ત્યાં પણ નથી કે, જેને વેચીને બાકીનું જાણુ આપે. આ પ્રમાણે તે દુઃખથી ગજરાઈને, પોતાનો અપરાધ કબુલ કરી લેશે. જમ ! વાત પૂરી થઈ જશે. આ ઉપરાંત આ રાણી અત્યાર સુધી તેને ધીરજ આપતી રહી છે ! તેના વેચાઈ ગયા પછી તેને ધૈર્ય આપનાર કોઈ નહીં રહે રિધિનિયુ દુઃખ, સ્ત્રીવિચારનુ દુઃખ અને માંગ કરજનું દુઃખ એ વગેરે દુઃખોથી તે વ્યથા જતી, તે અવશ્ય અપરાધ કબુલ કરી લેશે.

હરિશ્ચંદ્ર તો દુઃખના આગેશમાં તારાની વાતને કાંઈ ઉદ્ધર અ.પી ન શકે, પણ તે વચ્ચે જ રિધિમિત્ર કહેવા લાગ્યું—તેને શું પૂછે ? પાંચસો મહોરો આપેલો હોય તો પાંચસો અપ.વ, જેથી મને કાંઈ કાતાવે તે. કાંઈ

દામી જનને જઈ ગઈ છે, આ દુઃખથી દરિશ્વંદ્ર મૂર્છા ખાઈને નીચે પડી ગયો. તેને આ દુઃખ અમલ થઈ પડ્યું કે, આજથી રાણી દાસી કહે-
વાળો આ વખતે તેના હૃદયને જે દુઃખ થઈ રહ્યું છે, તે માત્ર અનુ-
માનથી જ જાણી શકાય.

પતિને મૂર્છિત જની પડી જતાં જોઈ, રાણી ગભરાઈ ગઈ અને
મનમાં કહેવા લાગી કે, અન્યાયસુધી તો હું તેમને ધીરજ આપતી
હતી, તેમના દુઃખને કોઈ પ્રકારે ઓછું કરતી હતી, પણ હવે તેમની
થી દશા થશે? નેઓ તો અત્યારથી જ આ પ્રમાણે અધીર જની
બન્યા છે, હવે શું કરું? પતિને સમજાવવા માટે બાહ્યાણની આગા
મંગલને, ગાળીએ દરિશ્વંદ્રના મુખ ઉપર કપડાં વડે દવા નાંખી અને
તેમને જાગૃત કરીને બેસાડ્યા. દરિશ્વંદ્રને કાંઈ સચેત થએલ જોઈ
જાણી કહેવા લાગી—નાથ, આ સમય દુઃખ કરીને મૂર્છિત થવાનો નથી,
પણ આ સમય અત્ય પાળવાનો છે. સૂર્ય અસ્ત થવા જાય છે અને હજી
અધુ કંઈ જાણી છે. જો જાણીના કંઈને માટે વિશ્વામિત્રે મુદત ન
... ને કામ્ય સુકાન્તા પહેલા સૂર્ય અસ્ત પામ્યો, તો આપ
જાણતા પતિન થયા, સત્યપાલનને વખતે મૂર્છિત થવાથી હામ આસત્તું
... માટે હૃદયને વળ સમાન દૃઢ બનાવવું જોઈએ આપ તો મારા
... નાંખતા જ આ પ્રમાણે દુઃખી થઈ ગયા છે, પણ હું તો આપનાથી જુદી
... નાંખી છું અને પાંચા ધગની દામી પણ જની રહી છું જે હું પણ
... નાંખી દુઃખિત જની જાઉં તો પત્ની અત્યપાલન થી રીતે
... નાંખ, જે અપને માટે અપે કાજપાટ હોયું, જે સત્યને
... નાંખ જુન નુપદિ દુઃખ અલ જાગૃત કરી, જે સત્યના માટે
... નાંખ રાજકી વચનો સાંજ, જે સત્યને માટે હું વેચાઈ છું,
... નાંખ મુ અપ મુડ વપાકરે જે સત્યને જાગ દેવું એ વિદ્યમિત
... નાંખ વિદ્યમિત માટે જાગ આ વખતે અપને પ્રસન્ન થવું જોઈએ
... અને જે કંઈના ચિન્તા કરી જે કંઈને કાંઈ સત્ય સત્ય જાગ

તારા—નાથ, આપને કન્ય છે. હવે આપ આ પુત્રને સંભાળો.
વેચાઈ છું, આ વેચાયો નથી.

પુત્રને પતિના હાથમાં સોંપી, પતિને પ્રણામ કરી, રાણી જ્યોત્સના સાથે લાગી કે, તુરંત જ રોહિત જૂન પાડી ઉઠ્યો અને દોડીને માતા સાથે લપેટાઈને કહેવા લાગ્યો—મા, તમે ક્યાં જાઓ છો? હું તમારી જ સાથે આવીશ. મને છોડીને જાઓ નહિ. હું તમારા રોહિત છું.

પુત્રના આ શબ્દો, માતાના હૃદયમાં કેવા ભાવો ઉત્પન્ન કરી શકે છે, એ વાત બધા જાણે છે. તારાના હૃદયમાં પણ એવા જ ભાવો પેદા થયા, પણ તેણે ધૈર્ય ધારણ કરીને કહ્યું—એટા, હું આ બ્રાહ્મણ મહારાજની સેવા કરવા જઈ છું, તું તારા પિતાની પાસે રહીને તેમની સેવા કરજે.

સેવિત—મા, હું પિતાની સેવા કરવાનું જાણતો નથી. હું તો
તેમને પ્રજ્ઞામ કરવાનું જાણું છું, તો પ્રજ્ઞામ કરી લઉં છું. હું તમારી
નવા કરીશ અને જ્યારે તમે પિતાની સેવા કરવાનું શીખવા દેશો,
ત્યારે પિતાની સેવા કરીશ.

તાનાં જીવનમાં જોયું કે, શહીદ કાશ્મીરે પણ પતિની પાને
નહાં રહે અને કદાચ સ્ત્રી, તો પતિને તેનાં પાલન-પે.પણમાં કષ્ટ થશે.
ત્યારે તેણે પ્રાણજ્વળે આર્થના કરી કે, મહારાજ ! આ આગક મને
જોડી નાંખો. જો આપ આઠા આપો તો હું તેને પણ સાથે લઈ લઉં.

આનન્દ—હું યદ્યપિ એકલો નથી, પણ મારે ત્યાં પુત્ર, પુત્રવધૂ
પણ પુત્ર જે એ નમને તેમને પુત્રને ખરીદા નથી, એટલે એ
જીવનના મિત્ર, જે કે, તે સોજો આ જાણનામાં કેવળ મારે માં હશે !

૧૩. માનવને પદ્મ દેવે મધ્ય લખાયા, તે તે દેવે કરે, જેવે વનેર
 ૧૪. માને સમજાવ્યું. - પદ્મદાતા, માનવને તેને જાન, - પદ્મદાતાનાં નામે
 ૧૫. ૨. ૧૫ અર્થ જાણ બને તે કમ કરી નહીં. એ સિવાય હું
 ૧૬. ૧૫ જાણ બાપુ બોલે તેને પદ્મ ખાતા બાપુ: જા પ્રમદે મે

એટલું જ નહિ, પણ જો એથી પણ વધારે દુઃખ પડે તો સહન કરીશ. આજે જો હું રાજ્યસુખને કારણે ગૃહસ્થીનાં કાર્યો ન જાણતી હોત અથવા જાણીને પણ કરવામાં લજ્જા કે આજસ કરત, તો મારા પતિને કદીપણ સહાય કરી ન શકત. તમે પણ ધન-વૈશરના મદમાં જી ઉચિત કાર્યોમાં કદી પણ લજ્જા કે આજસ ન કરો, નહિ તો તમારું જીવન તો દુઃખમય થશે જ, પણ તમે સત્યનું પાલન પણ નહિ કરી શકો. એ ઉપરાંત પતિના સત્યની રક્ષાને માટે, પોતાનાં પ્રાણ સુદ્ધાં પણ આપવામાં સંકોચ ન કરો. તમે, જો આ વાન ધ્યાનમાં રાખશો, તો નમારા ધર્મનું પણ પાલન કરી શકશો અને સંસારમાં અક્ષય કીર્તિ પણ મેળવી શકશો. અસ્તુ.

રાણીએ, જો કે રાજાને થોડું ધણું ધૈર્ય આપ્યું હતું અને રાજાએ ધૈર્ય ધારણ પણ કર્યું હતું, પરંતુ રાણી આંખથી દૂર થતાં જ, ગાળતું ધૈર્ય છૂટી ગયું. રાણીને દાસી જાનવું પડ્યું, એ દુઃખથી તે મુંઝાઈ ગયો અને મૂર્છિત બનીને નીચે પડી ગયો. પુત્રનો વિયોગ પણ તેને અસહ્ય થઈ પડ્યો. તે જમીન ઉપર પડીને, જેમ જગથી બહાર મુકા-એલી માછલી તરફડે, તેમ તરફડવા લાગ્યો.

વિશ્વામિત્રે રાજાની આ દુઃખાવસ્થાનો લાભ લેવાનું ઉચિત માન્યું. તેનું અનુમાન હતું કે, જો આ વખતે હું રાજા પાસે કરજનું દબાવું કરી, તેને કોઈક કદુ શબ્દો સંભળાવીશ અને ખીજી તરફ અપરાધ કબૂલ કરવાથી થતા લાભનો લોભ ખતાવીશ, તો સંભવ છે કે તે પોતાનો અપરાધ કબૂલ કરી લે. આ પ્રમાણે વિચાર કરી, વિશ્વામિત્ર પોતાના વાગ્માણ્ય દ્વારા હરિશ્ચંદ્રના દુષ્ટિન હૃદયને વધારે ખાપત કરવા લાગ્યો. તેઓ કહેવા લાગ્યા—અરે! નિર્જનજ! સૂર્ય અન્ન દયા લાગ્યો છે, તને જાતીનું કરજ આપવાની રીત નથી કે જો જી-પુત્ર આટલું પ્રિય હતાં, જો તું હસિજી, આપી રહતો ન હોત, તો પછી તે કયા બળ ઉપર હા કરી હતી હવે કોને હું મારી બાકી રહેલી દુવડુંકુંદ.

મહારાજ, જે સત્યને માટે મેં રાજ્ય આપવામાં પણ સંકોચ ન
યો, જે સત્યને માટે સ્ત્રી-પુત્ર સહિત મેં વનના દુઃખો વેઠ્યાં, જે
સત્યને માટે હું મજુર તથા રાણી મજુરણ બની, જે સત્યને માટે
મારી સ્ત્રી બનરમા દાસી બનીને વેચાઈ અને હું ઉભો ઉભો જોઈ
રહ્યો, તે સત્યને હવે શું માત્ર પાંચસો સોનામહોરના માટે બચીત
બનીને છોડી દઈશ ? આટલું કષ્ટ તો ભોગવ્યું અને હવે થોડાં કષ્ટને,
માટે, શું હું મારું સત્ય તથા દઈશ ? કપિષ્ઠ, આપ થોભો. હું આજ
ચૂર્યાગત પહેલાં જ કરજ ચૂકવી આપીશ કષ્ટ રીતે ચૂકવીશ, એ માટે
રાણી મને માર્ગ બતાવી ગઈ છે, હું તે જ માર્ગનો આશ્રય લઉંશ.

વિશ્વામિત્રને આ પ્રમાણે જવાબ આપીને, મહારાજ દરિશ્વર
રાણીએ કેંદ્રી દીર્ઘલાં ધાસને પોતાના માથા પર મૂકી બનરમાં ફરી-
ફરીને બોલવા લાગ્યો કે—હું દાસ છું, કાષ્ટ મને ખરીદી લો.
વિશ્વાજી શરીરવાળા અને સુસ્વરૂપવાન દાસને વેચાતો જોઈ, જેવું
આશ્ચર્ય રાણીને વેચાતી જોઈ બનરના લોકોને થયું હતું તેવું જ
અનર્થ આ વખતે પણ થયું. તે લોકોએ રાણીને જેવા પ્રશ્નો પૂછ્યાં
તા, તેવાં જ પ્રશ્નો માનને પણ પૂછ્યા પરંતુ રાજાએ પણ એ ઉત્તર
આપ્યો કે, હું દાસ છું. મારી જાતમાં મારા નિવાસસ્થાન છતાં
બાળપણના પૂછવાનું શું ? હા. એ વાત હું અવશ્ય જણાવું છું કે, સંસાર
માં પુણ્યને થોડા જોડલા જોડલા કામો હોય છે, તે બધા હું જણું છું.

તે કે, માનને બધું કામ જણવા તથા કરવાનું કષ્ટમ કષ્ટું,
પરંતુ ૫ મનાં સોનામહેરો આપીને તેને ખરીદી લેવાનું કાષ્ટને પણ
હોમન ન રાખ્યું. વધારે મુશ્કેલી બતાવવાથી બધા લોકો એક પછી એક
નિરુબધ રીતે ચાલ્યા ગયા.

દામ-દામના અવસાવના બનરમાં આ લોકોના આવના પહેલાં
એક જ ગાંડો દેવો હતા. તે રાણી વેચાવાની દાસન જોઈ ચૂક્યો હતો અને
રાજા તત્કાલિનપિતૃત્વ પામેલો જાતનીય રાજા હતો તે પણ સંજોગો ચૂક્યો
હતો. તે સમયે તે સમયે વિચારતો હતો કે, કેવાં સુંદર દાસ-દાસીઓ

રામનું મૂલ્ય કોઈએ ન કરવાથી, વિશ્વામિત્ર વિચારતા હતા કે, હવે સૂર્યાસ્ત થવાને થોડોક જ વખત બાકી છે. રામને કાંઈ ખરીદવું નથી, એટલે વ્યાકુળ બનીને તે પોતાનો અપરાધ કબૂલ કરી લેશે. પરંતુ ત્યારે રામ બંગીનું દાસત્વ સ્વીકારવા પશુ તૈયાર થયો, ત્યારે તો વિશ્વામિત્રની બધી આશા માટીમાં મળી ગઈ. તેમણે એક વાર વધારે પ્રયત્ન કરવા ઉચિત માન્યું. તેઓ રામને કહેવા લાગ્યા— શું બંગીના હાથમાં વેચાઈશ ?

રામ—મારે એ જોવાનું નથી કે, હું કોને ત્યાં વેચાઈ રહ્યો છું. હું તો એ જ જોઉં છું કે, આપના કરજથી હું મુક્ત થઈ રહ્યો છું એ સિવાય—

વિશ્વામિત્રમચ્છે, બ્રાહ્મણે ગતિ રસ્તિનિ । } ગીતા
દ્યુતિ ચૈવ હવપાકે ચ, વચિહતાઃ સમવર્ણિનઃ ॥ }

અર્થાત્—જે પંડિત અથવા યાત્રી છે, તેની દૃષ્ટિ વિદ્યા અને વેતન મુક્ત બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, કુતરો તથા ચંડાલ ઉપર એક સરખી જ રહે છે.

એ મુજબ બ્રાહ્મણ હોય કે ચંડાલ હોય, પણ સત્યપાલનને માટે મારે મન એ બંને સમાન છે.

વિશ્વામિત્ર—જો, દરિદ્ર! હજી કંઈ બચાડ્યું નથી. હજી પણ સમજ ન આવે તો નારી દડા ઊઠાડી અપરાધ કબૂલ કરી લે. તો આ બધી વિપતિઓથી છટકારો મળશે અને તારું ગાળ પશુ તને પાછું મળશે.

રામ—બમ, મદારાજ! ક્ષમા કરો આપ જોવાની મહેરબાનીથી જ. સત્ય પાલનનો આ સુવર્ણ અવસર મને મળ્યો છે. એવો અવસર મૃગાયાં દેવાની મૂર્ખતા આપથી કદાપિ નહિ થાય.

રામને આ હિતર સાંજળીને, વિશ્વામિત્ર કોપ કરતાં એત્યા— હા, જા સોન મદોરો અત્યારે તને ખબર પડતી નથી, પરંતુ આ રાજ તને ખબર પડે કે હવે પશ્ચિમ કે હવે અવકર થાશે !

પ્રકરણ ૨૦ મું

બ્રાહ્મણની દાસી તારા

દુનિયામાં જેટલાં જેટલાં સારાં કામો છે, તે બધે કદમાન
 હોય, પરંતુ તેનું બારી પરિણામ સારું જ હોય છે. શુભ કાર્ય કરવામાં
 જે કદ પડે છે, તે કદ નહિ, પણ તે શુભ કાર્ય સફળ થવાની ત
 મર્મી છે. કદ સલાં વગર, શુભ કાર્ય કદાપિ સફળ થતું નથી. ત
 કરવું, ઠાન રેવું, સત્ય પાળવું છત્યાદિ કાર્યે કરવામાં જે કદીનો
 ગમવામાં આવે, તો કર્તા એ કાર્યો કદી પણ કરી શકતો નથી.
 જે કાષ્ટ એમ કહે, કે કદ પાપથી થાય છે. ધર્મથી નહિ, એટલે
 કાર્ય કરવામાં કદ પડે, તે પાપ છે, તો એવું કહેનાર માણસ
 વિષયથી તદન અજ્ઞાન છે, એમ જ સમજવું જોઈએ, તેને એ ઉપ
 વિચારી સેતું જોઈએ કે, જો સત્કાર્ય વગર કદ સફળ થતું હોય
 પછી મંમાદમાં ખોટાં કાર્યો બાહી જ કેમ રહે? કાણ એવો મૂખ
 કે, જે સંજ્ઞાપૂર્વક ચનાર સત્કાર્યોને જોને (પ્રાપ્તિ આત્મા
 પનારને કરવાની આજ્ઞા આવે છે) ઊઠી, ત્યાગ-કદસદન કરવ
 પાપ કરે? કાણ એવો હશે કે, જે સુખ આપનારાં સારાં કાર્યો
 કરતાં, કુખ આપનારાં ખરાબ કામો કરે? આ ઉપરાંત જે કુખ
 તે મારે સારને પાપ વહેવામાં આવે, તો જે કાર્યોમાં કુખ
 નથી પણ સુખ થાય છે, તેમાં ધર્મ માનવો પછે પરંતુ
 નથી કાંસરમા ખોટાં કાર્યો પણ સુખની આચારી કરવામાં
 અને કોઈ એ કાર્યોમાં પણ સુખ મને છે. જેમ કે બલિય
 જુદું નોતરું કેરી કરવી વગેરે કાર્યોને સુખમાં ખોટાં કાર્યો

જતાં તેનાં કાર્યો કરનાર તેમાં સુખ માને છે. જો તેમાં સુખ ન માને
તો તે કરે જ કેમ? કારણ કે, સંસારમાં પ્રત્યેક પ્રાણી જે કાંઈ કરે છે
તે સુખને મારે જ કરે છે. એ જુદી વાત છે કે, તે જામને લીધે કુ.ખન
કારણને સુખ અને સુખના કારણને કુઃખ માનતો હોય, પરંતુ તેની
પ્રજ્ઞા સુખની જ માત્ર રહે છે. જેમ બોગીજનો યોગમાં સુખ માને છે,
તેમ બોગીજનો બોગમાં સુખ માને છે. જે કામ કરવામાં કામ કરનાર
પોને પોતાને સુખી માનતો હોય, તે કામ સર્વથા મારું જ હેય છે એમ
પણ નથી, અથવા તો તે કેવળ ખોટું જ હોય છે એમ પણ નથી એ
જ. પ્રમાણે જે કાર્ય કરતી વખતે કર્તાને કુ.ખ થતું હોય, તે કામ પણ
સર્વથા મારું જ હોય છે કે સર્વથા ખોટું જ હોય છે એમ પણ નથી,
કાર્યનું સારાપણું કે ખોટાપણું તેના ફળ ઉપર આધાર મળે છે. કાર્ય
કરતી વખતે ધનાર સુખ-કુ.ખને જોઈને અથવા અનુમાનથી કાર્યનું
સારાપણું કે ખોટાપણું કહી શકાય નથી જેમ દુરાચાર કરતી વખતે,
તે કરનાર તેમાં સુખ માને છે, પરંતુ તેનું ફળ આ લોકમાં જ શરી-
રની દુર્બળતા, હૃદયની મલીનતા વગેરે રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને પર-
લોકમાં પણ તે શિક્ષા પામે છે. એ જ પ્રમાણે યોગસાધનમાં, સાધના
વખતે કષ્ટ થાય છે, પરંતુ તેનું ફળ આ લોક અને પરલોક બંનેમાં
જગ્યાએ લાભદાયક છે. સાધના પછી સાધક પોને પોતાને આ લોકમાં
જ સુખી માને છે. તાત્પર્ય એ છે કે, કાર્ય કરતી વખતે ધનાર સુખ-
કુ.ખથી એમ ન કહી શકાય કે, આ કાર્ય ધર્મ છે કે પાપ, પરંતુ
તેનાં ફળના કુ.ખ-સુખ ઉપરથી આ વાતનો નિર્ણય થઈ શકે છે.

. હરિશ્ચંદ્ર અને તારાએ જે કાંઈ કર્યું છે, તે સુખની અભિલાષાથી.
હવે આ સુખની અભિલાષામાં, તેઓ જે કાર્ય કરી ગયા છે, તેમાં
જરૂર કુ.ખ થઈ રહ્યું છે, પરંતુ તેનું અનિમ ફળ સુખ જ છે. હરિ-
શ્ચંદ્રને કુ.ખ થઈ રહ્યું છે, એથી સત્યપાત્રનનું અને રાજ્ય આપવાનું
કાર્ય, નથા તાગનું પનિસેવાનું કાર્ય, એ પાપ કહી શકાયું નથી. એ

દુઃખ તો, સત્યપાલનમાં એક જાતના કાંટા રૂપ છે કે, જેમ ગુણાત્મના કુલ મેળવવામા હાથ ઉપર કાંટા પાગે છે. હવે, જે કોઈ માણસ કાંટા વાગવાના કારણે, ગુણાત્મનાં કુસો, કે જેમાં સુગંધી અને કામળતાનો ગુણ છે, તેને દુર્ગંધયુક્ત અને કઠોર કહે, તો તે કઈ રીતે ઉચિત ક્ષી શકાય? એ જ પ્રમાણે કષ્ટ થવાને કારણે, સત્ય દાન અને પતિસેવા, કે જેનું ફળ સાચું છે, તેને પાપ કેમ માની ચકાવ? જે તે પાપ જ હોય, તો પછી દરિશ્વંદ્રને પુનઃ તેનું રાજ્ય મળતું અને ઇન્દ્રાદિ દેવનાઓની પ્રાર્થના તથા પ્રયત્ન કરવી હત્યાદિ મુખ્ય, હતા ધર્મનું ફળ કહેવાય? એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, સત્યાર્થ બંધે કષ્ટસામ્ય હોય, પણ તેનું ફળ સુખ આપનારું છે, એટલે સત્યાર્થ એ ધર્મ છે અને દુષ્કાર્યો કરવામાં બંધે સુખ મળતું હોય, તો પણ તેનું ફળ દુઃખ આપનાર હોવાથી તે પાપ છે.

દરિશ્વંદ્ર અને તારા, સત્યરૂપી ગુણાત્મનાં પુષ્પોને માટે જ દુઃખનું રૂપી કાંટા સહન કરી રહ્યાં છે. એટલા માટે તેમણે મદ્યર્થ રાજ્ય છે. ક્ષી દીપ્ત, મનુરી કંવામાં પણ તેમને કંઈ શરમ ન લાગ અને વેચાવામાં પણ પ્રસન્ન જ રહ્યા. તેમનું શ્વેત તો સત્યપાલન છે. સત્યપાલનમાં તેમને મહે તેટલાં દુઃખો પડે, પણ તેઓ તેને સહન કરવા માટે તૈયાર છે.

આઠાણને ત્યાં વેચાએલી તારા, રાહિતને લઈને તેને ઘેર જ રી. આઠાણ પોતાની સ્ત્રી, પુત્રવધૂ વગેરેને તારા જગ્યાને કહ્યું કે, હવે આ દાસી લાવ્યો છું.

આઠાણના ધંની સ્ત્રીઓ, તારાનું દુષ્કાર્યોને કારણે અશ્વર્યજનક જોઈ મન કે, જેની આકૃતિ જ આનંદાનુભવ છે, તે દર્શકોને જાણી તેઓએ આ જાનનમાં આઠાણને પુરસ્કાર કર્યો અને તેને ૧૦૦ રૂપિયા ૧, ૨ રૂપિયા જ આ પાવડી અપાઈ. છતાં જે કંઈને તારા દાસીને કારણે છે, તે જ કંઈ માત્ર હલકા. પણ હવે હવે કંઈ કંઈ તેમને

પૂજ્ય પણ હતું, પરંતુ તેણે પોતાની ઓળખાણ ન આપી ઓળખાણ આપે કે ન આપે, પણ તેની આકૃતિ ઉપરથી તે આપણા પર માટે ઉપયોગી લાગી, તેથી સ્પષ્ટ આવ્યો છું. તેણીના લક્ષણો ઉપરથી જાણાય છે કે, તે ગુણવત્તી છે. તેની પામે મૃદકાર્થ કમવળે અને તેને, કે તે વિશ્વાસ કરવા મોગ છે કે નથી !

બ્રાહ્મણે તારાને રહેવા માટે એક નાની સગખા ઓઢી ખાલી બતાવી અને પથારી માટે એક નાનકડી શેતરંજ આપી જે પહોંચતા પહોંચતાં રાત્રિ થઈ ચૂકી હતી, એટલે બ્રાહ્મણે દયા કરીને, તે ગરૂં તારાને કાંઈ કામ ન બનાવ્યું અને તેને સુઈ જવાની આજ્ઞા આપી તે નાની ઓઢીમાં તારાએ, બ્રાહ્મણની આપેલી શેતરંજ પાથરીને શેઢિતને સુવડાવી દીધો, અને પોતે પણ પતિવિયોગ અને તેના દુઃખની ચિન્તા કરતી પડી રહી. તે વિચાર કરવા લાગી કે, ધર્મશાળાની જેવી કોટડીમાં હું રહેતી હતી, તેવા જ કોટડી અહીં પણ છે ત્યાં તો હું જમીન ઉપર જ સૂઈ રહેતી હતી, પરંતુ અહીં તો શેતરંજ પણ છે. જે શેઢિત હમેશા મારી પાસે સૂતો હતો, તે પણ મારી પાસે જ છે. સૂઈ પણ તે જ છે, અદ્ર પણ તે જ છે, અલ્હ, તાગ, આઝાર, પૂરવા વગેરે પણ તે જ છે અને હું પણ તે જ છું પરંતુ પતિ વગર આ બધાં સારાં લાગતાં નથી. હું ધર્મશાળા કરતા અહીં કોઈ પ્રસન્નતા દુઃખમાં નથી, પરંતુ ત્યાં નાથ દત્તા, તેમનું મુખચદ્ર જોવા કરતી હતી, તે સુખ હતું, જે અહીં નથી. હું માગ કરજથી મુકન બનીને તો આવી આવી, પરંતુ સ્વામી કિપર કોણ મળે કેવી વાતો હશે માગ જેવી અલાગિની કોણ હશે કે, જે આવે વખતે પતિમેવાથી વચિત થઈ છે. અત્યારસુધી તો હું પતિની સેવા કરતી હતી, તેમના ભોજનાદિની વ્યવસ્થા ગણતી હતી અને દુઃખથી ગભગાધ જતા તેમને ધૈર્ય આપતી હતી, પણ હવે તે કાર્ય કોણ કરશે ?

આ ગમ્માએ વિચાર કરતા કરતા, ગળી ગ બીજી ચિન્તાબાનમાં

દુખી ગણ. કેટલીકવાર સુધી તે તે આ પ્રમાણે ચિંતામગ્ન રહી, પર-
ન્તુ થોડી વાર પછી તેને યાદ આવ્યું કે, પતિને હું શિખામણ આપતી
હતી, પરન્તુ મેં જ વિમોગ્ધથી અગ્નિથી બળતું ચર કરી દીધું. હું
જે સત્યનો પ્રભાવ જળાશીને પતિને ધીરજ આપતી હતી, શું તે
સત્ય હવે તમને સદાય નહિ કરે ? એવું કદાપિ નહિ બને. એ ચોકકસ
જે, સત્ય તેમને જરૂર સદાય કરશે. મને આ જાનની ચિંતા કરવાનું
કશું કારણ નથી. અત્યારે પણ તે જ સત્ય અમારી રક્ષા કરવા સમર્થ
છે. એ ઉપરાંત ચિંતા કરવાથી મને કંઈ લાભ થવાનો નથી, પણ
જરૂર નુકસાન થવાનું છે. આ રીતે ચિંતા કરવાથી શરીર તથા બળ
ક્ષીણ થશે અને મને વેચાતી લેનારને મેં જ કાર્યો કરવાનો વિશ્વાસ
આપ્યો છે, તે કાર્યોને હું કરી નહિ શકું. પરિણામે જે સત્યને માટે
મેં બાટકાં કર્યો સદા છે, તે સત્યથી હું ભય બની જઈશ.

આ પ્રમાણે હૃદયમાં ધીરજ ખારણુ કરીને, તારા તે જ મેનરેન્સ
પર મુગ્ધ ગમ્. નિયમાનુસાર યે-ટીક ગાંધ સહને તે મુર્ખોત્તર પદેલાં જ
દીગી ગણ અને પરમાત્માનું રમગ્ન કરવા લાગી. તે કહેવા લાગી કે—
તે પ્રજો, તારી જ દુષાથી માનમાં બાટલું પેડું છે કે, જેથી આ
દુઃખો સદન કરી ગદી થઈ. એ તારી સદાપના ન દેત તે, આર્થ દુઃખ
વખતે ધીરજ છૂટી જવી એ સ્વાભાવિક હતી. હું નવે મન્યવાદ આપું
છું તેમ જ પ્રાર્થના કરું છું કે, સત્યના પાપનશા રમે નેત્રા કરો
આવો, પરન્તુ તે સપના સદા કરવાની માગના રહિ રહે.

પરમાત્માની પ્રાર્થના કરી, તારા બાહ્યદુના પર બાહ્ય નર.
એ વખતે બ્રાહ્મણના ધર્મની કલાક જુલાં ન હતા, હજુસુધી ત્યાં હતા.
બધાં માણસો પણ જા રક્ષા હતા. તરુ એ રક્ષા બ્રહ્મચર્યથી તેમજ
ક્રમા ઉપજા. તારાને સત્યે દેવોની મેનર, તે દેવો બાહ્ય પદે કરે
લાગ્યા—દારી, તું સત્ય રક્ષા જ આપ. રક્ષા તું બાહ્ય રક્ષા
રહેલી છે છે.

તાગ—હું દાસી છું. મારી કમળ છે કે મારે માન: પ્રતીક
 ઠાનાં પદેનાં ઠાને જે કાળો મૌઘી પહેના કરવાનાં દેવ તે કરી નહીં
 તમે માલીક છો. આપની આજ્ઞા રાખીને જે કુ પળ મોટે મુખી સ્થ
 રહું તો કામ કેમ આવે ?

તારાએ પહેના તો બાહ્યજનુ પર, તથાગા વમેરે વળેને વાક
 ક્યાં. પછી રાતનું બાકી રહેલું પાણી રળીને ખીંચી પાણી લાવી
 અને પછી વાસળ માછને, સોષ જનાવવા લાગી. તાગની ખન વેલી
 રસોઈ ખાઈને, બાહ્યજનુ ધરનાં જધા જાલુમા વગ ખુશી થયા તેઓ
 કહેવા લાગ્યા કે, આ દાસી મું આપને ત્યાં એક લકમી આવી છે.
 ધરનું સવળું કમ તેણે કેવી ચતુરાઈથી કર્યું છે અને સોષ પશુ કેવી
 સરસ જનાવી છે ! રસોઈ જનાવવાની સાંઘી નો જે રાજ વપરાય છે
 તે જ છે, હજા આજની સોષમા જે આવડ આવ્યો છે, તે
 કદીપશુ આવ્યો ન હતો.

રસોઈ આદિ કાર્યથી પરવારીને તથા પોતે પણ ખાઈ-પીને તારા
 બાહ્યજનુની ઓઝોને આનંદ થાય તેવી બોધદાયક વાતો કરવા લાગી
 તથા ગાયન સંજગાવવા લાગી બાહ્યજનુ ધરતી ઓઝો તાગના ગાયન
 તથા તેની વાતો સાંભળીને ઘણી ખુશ થઈ અને તાગના વખાણ કરવા લાગી.

તારા, ધરનું તમામ કામકાજ કુશળતાપૂર્વક કરતી હતી અને દરેક
 વસ્તુને સ્વચ્છ તથા બવસ્થિત રાખતી હતી, પશુઓ સાથે પણ તે
 એવો પ્રેમ કરતી અને તેમની એવી વ્યવસ્થા કરતી કે, ઘી દૂધની
 પણ વૃદ્ધિ થઈ ગઈ આ પ્રમાણે પોતાની કાર્ય-કુશળતાથી તાગએ
 બાહ્યજનુને ત્યાંના જધા માણસોની સદાનુશ્રુતિ મેળવી લીધી.

તારાના કેટલાક દિવસો એ જ પ્રમાણે શાન્તિમા વ્યતીત થયા
 પરન્તુ હજુ તેની ખરીદ્યા થોડી ઘણી બાકી હતી હજુ પણ તેના પર
 વિપત્તિનું વાદળ ઝળૂંમી ચઢ્યું હતું.

બાહ્યજનો સુવાન પુત્ર, તાગનું સૌન્દર્ય, તેનું ચાતુર્ય કિંમત મન્ય

બન્યો. તે વિચારવા લાગ્યો કે, દાસી વખર ચણુગારે આટલી બધી સુંદર દેખાય છે, તો ચણુગાર ધારણ કરતાં તો તેણી કેવી સુંદર દેખાય એટલે આ સ્ત્રીરત્નને મારે મેળવવું એ જ ઉચિત અને બુદ્ધિગમ્ય છે.

બ્રાહ્મણ પુત્રના દૃષ્ટ્યમાં તારાને પોતાની પ્રિયતમા બનાવવાની અભિલાષા દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી. તે તારાની સાથે એ જ ઇચ્છાએ વાતચીત કરવા લાગ્યો તારા દલરો સ્ત્રી પુરુષોને નીરખી ચૂકી હતી, એથી તો બ્રાહ્મણપુત્રની વિશર દૃષ્ટિને જાણી ગઇ અને તેનાથી સાવ-ધાન ગ્રહેવા લાગી. તે બ્રાહ્મણપુત્રની સાથે ન તો દૃષ્ટિ પણ મેળવતી કે, નતો તેની સાથે ખીનજરૂરી વાતચીત પણ કરતી. બ્રાહ્મણપુત્રે ત્યારે જોયું કે, આ દાસી મારી તરફ જોતી પણ નથી, તેમ વાતચીત પણ કરતી નથી. ત્યારે તે તારાને કાંઈક લોભ બતાવતો પોતાને સ્વા-ધીન બનાવવાનો ઉપાય વિચારવા લાગ્યો.

દુનિયામાં જે મનુષ્ય નિર્લોભી છે, જેની લોભજ્વલિ યાંત્ર છે, તે મનુષ્યને કાંઈ પણ તેના ધર્મ અને કર્તવ્યથી પનિત કરી શકતો નથી. ધર્મથી દાંતીને પાપમાં પ્રવૃત્ત કરનાર લોભ જ છે, પછી તે કે જ કલે મમે તે પ્રકારનો દોષ. લોભને કારણે જ લોભી ધર્મથી પનિત થઇ જાય છે પાંચુ જે નાગએ ધર્મને મારે રાજમુખ અને પનિમુખનો પણ ભેગ ન કર્યો, તે ઘોડા લોભ માટેથી અત્યંત કેમ અને કેટલે જો તેને તેને પહેલેથી જ જાતી લાંબા હતો, એથી તે જે તાલ પનિત સારની રક્ષા અને પોતાના કર્તવ્યના પાલનમાં અડચંડો કરી દેતો હતો.

બ્રાહ્મણપુત્ર, એક સુંદર માદી લાંબીને તારાને આપતો કરેલા લાગ્યો કે, તમે આ સારી પહેરા આ બધાં કપડાં તથા નાણાં ઉપર રાખના નથી. તારા, બ્રાહ્મણપુત્રની દૃષ્ટિને પહેલેથી જ જાણી ચૂકી હતી, એટલે તેને સારી પાંખી આપનાં કવચ આપ્યું કે, આ પાંખી આપવી જોઈએ. હું દાસી છું, અમરે જરીક અને સુંદર હવે પહેરવું દિવસ નથી, કમળ કે એથી અત્યંત પો દાસ છે અને અત્યંત

માણીકના કામમાં ખસેલ પડેલો છે. અમારે તો ત્યાં કપાલ પડેલ્યાં જ ઉચિત છે.

તારાનો જ્ઞાન સામગ્રીને, બ્રાહ્મણપુત્રને કાંઈક નિગ્રહ થઈ તે વિચારવા સામ્યો કે, હું ધારતો હતો કે ન આ માટી પર કપાલ જશે, પરંતુ તેજીએ તો આ સાડીનો નિગ્રહ કર્યો.

બ્રાહ્મણપુત્ર નિરાશ થવા છતાં પણ પોતાની હાલત જુન કપા માટે તે પ્રયત્ન કરવા સામ્યો. તે કોઈ કોઈ વખત તાગ કે રોડિનને સારાં સાગ પકવાન અને ઘોડાંક રૂપિયા-પૈસા આપતો, પરંતુ ન તો તે રોડિન પણ લેતો કે, ન તો તે તારા પણ લેતી. પકવાન વગેરેને માટે તાગ તો કહી દેતી કે, અમારે પકવાનને જાહેર સાધારણ અનુભવ ખાતું એ જ ઉચિત છે, પકવાન આપની ઓને ખવડાવે. તેમ જ જ્યારે તમારે ત્યાંથી મને ભોજન-વસ્ત્ર મળે જ છે, તો પછી રૂપિયા-પૈસાની અમારે શી જરૂર છે ? આ તરફ રોડિન પણ કહી દેતો કે, મારું ભોજન માતાના જ ભોજનમાં મને મળી રહે છે, જ્યારે હું ભોજન પણ કંઈ શકતો નથી તો પછી રૂપિયા-પૈસા શી રીતે કંઈ શકું ?

લોક વડે તારાને પોતાના તાબે કરવાના ઉપાયમાં પણ જ્યારે બ્રાહ્મણપુત્ર નિષ્ફળ નીવડ્યો, ત્યારે તેણે ધર્મના આશ્રય લીધો. તે એકાન્તમાં પુસ્તક ઉઘાડીને એસી જતો અને તારાને કહેતો કે, દાસી આવ તને ધર્મ સંભળાવું.

હુબ્ત માણસો, ધર્મને પણ દુરાચારની દાલ બનાવે છે. આવી અનેક ઘટનાઓ આજે પણ સાંભળવામાં આવે છે કે, જેમાં ધર્મના નામે કે ધર્મના જોયા નીચે દુરાચારો સેવાવા હોય ભોળા-ભદ્રિક મનુષ્યો ધર્મના વેશધારી માણસો પર વિશ્વાસ કરીને, તેમની કપટ-ભળમાં કમાય છે, પરંતુ કેવળ વેશ પર વિશ્વાસ મૂકી દેવો એ પણ જુદીમત્તા નથી, એને માટે તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે:—

તે તેને અહીં નદી કબજાવતો, કોઈવાર ધમ-તવતો, કોઈવાર મારતો અને કોઈવાર તમારો મારતો શેદિત, એક ને એવ જ તેજસ્વની બાળ-પુત્ર હતો, બીજી બાળકા હોતો અને નિશ્ચિનિને તમાજનાં હતો. એ જ કાળજીથી, તે બાળકાપુત્રના અભ્યાસને ચૂપચૂપ મદદ કરી રહેતો, પરંતુ તાગને પોતાના પુત્રજ બાળકાપુત્રકાન ધતો અત્યાર જોઈને દુઃખ થતું. એક દિવસ તેણે બાળકાપુત્રને તમાજનાં પ્રાર્થના કરી કે, આ શેદિત દગ્ધ બાળક છે આ તને જે કમ બતાવો છો, તે કમમાં ને અમમથ છે એ ઉત્તર આપતે ત્યાં કામ કરવા માટે આવી છું, અને હું કમ કરું જ છું આ તમારું મારું જ બાળકામથી બાળકા બાલ છે એને તારું હું નેજાન પડી જીવું લેતી તથા આ નિશ્ચિનિ આ તને કહ્યું આ તુ ઉચિત તથા એ વાત જુદી છે, શેદિત ને તારી હૃદયથી પેને કામ કરે, પરંતુ આ પ્રમાણે તેના ઉપર અન્યાયા કરેલા, એ ન્યાયોચિત કામ કરવા ત શકાય ! કૃપા કરીને આ તને બાળક ઉપર દવા કરેલા અને તેને કહ્યું ન આપો

બાળકાપુત્રે તાગની આ પ્રાર્થના ના જવાબમાં ન્યુ—તું તારી સાથે સાથે ખાવાનું તથા અન્ય મગ કાંઈ વગેરે આપુ તું તને ધર્મ-કથા સંભળવા માટે બોલાવું છું. ત્યારે તો તું અન્યાય કરે છે અને અત્યાય આમ કરે છે

તાગ—અપ મને જે કાંઈ આપવા હૃદયતા દત્તા, તે આપવી મહેરબાની દત્તી, હતા મેં તે ન લીધા, તો તેમ મને જે નુકસાન થયું છે જેવી આપ કોધાયમાન થાઓ છો

બાળકાપુત્ર, તારી આ વાતથી વધારે કોવિત થયો તે પે-તાના ધર્મની અગિયારે ન્યુ કે, દાર્શનિક માટે જે બાળક આપવી આપે, તે મને તારાને આપતું તે પેને જ કહે છે કે તારા ન્યાય આજમ પેના થા છે, જેથી મારીના કમના બલજા મેં મે છે. તને તેને વધારે તેમ જ આ બાળક આપતું એ હીંડ તથા

અત્યાર મુધી તારાને એક માણસ ખાવ તેટલું બોજન મળતું હતું. અને તેમાં તે પુત્ર સહિત પોતાનો નિર્વાહ કરતી હતી. પરંતુ બ્રાહ્મણપુત્ર દવે એટલું બોજન આપવા લાગ્યો, કે જેથી એક માણસની કુખ્યા પણ સંપૂર્ણરીતે મરી ન શકે, બોજન લાવીને તારા, શેઢિતને ખાવા બેસાડી દેતી, સ્વભાવ પ્રમાણે શેઢિત પોતાની માને પણ ખાવાનું કહેતો, પરંતુ તારા તેને સમજાવી દેતી કે, હું ખાઈ લે. પછી હું બધું બોજન ખાઈ જઈશ. કોઈકોઈવાર ત્યારે શેઢિત હડ કરીને કહેતા કે, જો તમે નહીં ખાઓ તો હું પણ નહીં ખાઉં, ત્યારે તારા નાનાં નાનાં કોળીયા (માસ)થી ખાવા માંડતી. ધીરેધીરે શેઢિત મમજવા લાગ્યો કે, મારી માતા માગ માટે જૂખી રહે છે.

બ્રાહ્મણપુત્ર, તારાને એટલું બોજન આપીને પણ શાંત ન થયો. તે તેનાથી વધારે ને વધારે હાથ લેવા લાગ્યો. એક દિવસે તેણે તારાને ગંગામાંથી પાણી ભરી લાવી આપવાની આજ્ઞા આપી. તારા, માસિકના આજ્ઞાનું ઉપસંધન કરવાનું નો જાણતી જ ન હતી. એથી તે ઘડેા લાખને ગંગાતટે પાણી ભરવા ગઈ.

જે માણસને, પાવા વાનને પણ લાંબે પાણી લેતું હતું ન હતું તે જ માણસને આજે જાને જ પાણી ભરવા માટે જતાં જુદા પડે છે. જતા તે એ બધું લાખને માંડે કરી ગઈ કે, તેથી તેને તેનું કિંમિત્ત પણ કુઝળ નથી.

મઠરણુ ૨૧ મું

ભંગીનો દાસ દરિશ્વંર

દુનિયામાં મેવા જેવું બીજું કોઈ મુશ્કેલ કાવું નથી જે મનુષ્ય પોતાના આત્માનું સારીરીને યમન કરી શકે છે અને પ્રાણિકની મરણ મુશ્કેલ પોતાના સ્વભાવને ગણી શકે છે, તે જ મેવા ધર્મનું પાત્રન કરી શકે છે. બીજો નહિ સેવાધર્મ કેટલા કાલુ છે કે—

મૌનામ્મુકઃ પ્રયત્નવદુઃખાદુષો જલ્પકો વા ।

પ્રૃષ્ઠઃ પાર્શ્વે વસન્તિ ચ તદા કુરુતશ્ચાપ્રગલ્ભઃ ॥

ક્ષાન્ત્યા મીરવદિ ન સહતે પ્રાયશો નામિજ્ઞાન, ।

સેવાધર્મઃ પરમગદનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ ॥ [ભટ્ટદરિ]

અર્થાત—જો નેવક મૌન રહે છે તો પ્રાણિક તેને મૃગો, બ્રાહ્મણ છે તો ગરવાદી, પાંસ રહે છે તો ધીર, દૂર રહે છે તો મૂર્ખ, સફળ કરી શકે છે તો ક્રોધાદ અને સદન કરતો નથી તો તેને નીચ કુળનો કહે છે. મતલબ એ છે કે સેવાધર્મ બધું જ કરીને છે યોગીએને માટે પણ તે અગમ્ય છે

સેવાના નામથી ગમરાઇને એક બીજો કવિ કહે છે—

ચાહે કુટ્ટી ભતિ ઘને યતમેં યનાયે, ચાહે ચીના લોન કુમ્મિ બજા જાયે ।
ચાહે કર્મી નર રયે વટમી ન પાયે, 'સેવા' પ્રમો પર ન પર ફી કરાયે ॥

અર્થોપા જેવા વિશાળ રાજ્યના માલીક મદાગમન દરિશ્વર અને મદાગણી ના । આ વખતે કોઈ સેવાધર્મનું પાત્રન કરી શકે છે. તેમના હૃદયમાં શા શા વિચારો હોય ન તો કદી શકાર નહિ, પગ નુ જેની પામે કદાચ હજારો સેવકો રહેતા હોય અને તદ્દલ તેને પોતાને જ સેવક બનવું પડે, એવી સ્થિતિમાં તેના હૃદયમાં કેવા કેવા ભાવો

ઉત્પન્ન થાય, એ અનુમાનથી જાણી શકાય છે. પરન્તુ રાગ અને રાણીની આ સ્થિતિની જાણનેમાં જે કંઈનું અનુમાન કરવામાં આવે, તે કંઈ તેમને તેવા રૂપના અનુભવમાં ન હતું. તેઓ તો એમ જ સમજે છે કે, આ કંઈ સત્ય ચાલ્યા જવાથી કંઈ કરતાં લાખ દરજ્જે ઉત્તમ છે. અમને તો કંઈ ત્યારે જ થાય કે, ત્યારે અમારું સત્ય ન રહે. ત્યાંમુથી અમારું સત્ય રહેલું છે, ત્યાં સુધી અમને કોઈ જાનનું દુઃખ નથી. જેમ એક તપસ્વીને તપસ્યા કરતો જોઈ, ખીજા કોઈ તો સમજે છે કે, તેને કંઈ થઈ રહ્યું છે, ને કંઈ સહન કરી રહેલ છે, પરન્તુ તપસ્વીને પૂછવાથી તે તો એમ જ કહેશે કે, મને કોઈ જાનનું કંઈ નથી, હું તો નપશ્વર કરી રહ્યો છું. ગરબર આજ જાગત રાગ અને રાણીના સંબંધમાં પણ છે. જ્ઞાનાર-સંતાનનાર તો સમજે છે કે, તેમને કંઈ થઈ રહ્યું છે, પરન્તુ તેઓ કહે છે કે, અમને કંઈ ત્યારે જ છે કે, ત્યારે અમારું સત્ય ન રહે ત્યાંમુથી અમારામાં મત્ત છે, ત્યાંમુથી અમને કોઈ જાનનું દુઃખ નથી. અગત્ય.

ભંગી મારફત વિશ્વામિત્રને પાંચનો મોનામહેરા અપાવીને અને વિશ્વામિત્રના આજુથી મુકન બનીને, મદાગમન હરિશ્ચંદ્ર ભંગીની આંખે તેને મેર બાળ્યો, તેના હૃદયમાં કોઈ પ્રકારની ગંજાનિ કે કાંઠોય પણ નથી વિશ્વામિત્રના કરજથી મુકન બની જવાને દારિ, તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન છે અને તે પગમાંથી અનેક પાન્ય તદ આપે છે, કે નરી પુપ્પાં મહાં સત્ય રહી ગયું. તારાના હૃદયમાં જે પીત્તા તથા મિત્તા હતી, તેને મને શાખામાં આપી હતી, તે તારી જ કૃપા હતી તારી જ કૃપા, તારા જેવા કોઈ મળા, જેને મને સત્ત પર રિશ્ત મળ્યું.

મા જાણે, કાંઈએ પોતાની સ્થિતિ કંઈ કે આ વિશ્વિક મેનારોના સંપુરણ આપે, ત્યાં આપે છે તેને જે કંઈ ન હોય તેને કોઈ મને તે દારિ તે કંઈ રોગ કંઈ મને તેની રહે કંઈ અનુ-નિત અપદર ન રાય તે કંઈ અસ આપ રોગ કંઈ રોગ કંઈ

છે કે, દાંડનું તો દુર્ભાગ છે કે તેને નાંદાના આગળ ૧૬૫, તેના સાથનું તો મહાનંદ જ છે, કે તેને ત્યાં જાનમટે ૧૦૫૦ જેવો દાંડ મહેમાન નથી આવેલો છે. એ જ પ્રમણ આ અનુકૂળનું તો ૧૦૫૦ છે કે જેને આપને ત્યાં આગળ ૧૬૬, પાંચ આપડે તો ૧૬૭ જ છે, કે જે અંગે પુરૂષ આપને ત્યાં આપડે ૬

જે કે જાગીએ તેની સ્ત્રીને મારવાની મનાવવાની નથી કે ન મમ જગ પાડી. પાંચુ એવું સમજવું નો પ્રમણ નથી કે જેને નાંદા રીને પડી શકે તે જાગીના નવાજ કરેલો દોષ છે. એવા પાંચુ જાનવાથી, ત્યાં જાગીને મારવા પ્રત્યે અનુકૂળ દેવા નથી. ૧૬૮ દમી, ત્યાં તે પોતાના પતિના મમ નથી તે કે, જાગીને નાંદા તે કહેવા લાગી, કે ત્યાં એનાથી કામ સંવાતુ નહીં નાંદા તે સોનામહેમાન ખર્ચાને શુ તેનું મહેમાન માટે ખર્ચો છે કે નાંદા ધરેલા મહેમાન માટે નાંદા પાચસો મહેમાન ખર્ચાની નથી અને નાંદા પાંચ માટે વિના કાંચે જ પાચમે મહેમાન ખર્ચા નાંદા

કર્કશ સ્વભાવ મુજબ જાગીની (જાગીની સ્ત્રી-ખંડાળી) તે પતિ પર કોષિન્ટ દમ જાગીએ તેને ફરીથી મમજવાની કસના તેને દમદારી જાગીને શાન્ત કરી

જાગીના શોડાક દિવસે આ પ્રમણે જાગીનાંતે ત્યાં આપડે ૧૬૯ મારવા પોતાના માર્કાંડ જાગીને કહ્યા કરવા, કે મને કામ નવાજ મારે કામે માટે મમ ૧૬૯ જાગીના જાગી નથી, તેમ જાગીને દમ એવી મહેમાન એ દાસ પ્રવા પ્રમાણે અનુકૂળપણ નથી નવાપિ જાગી નાંદા એ જ જાગીના જાગી, કે જાગી આપ એવી જ મહેમાન અને જાગીને હોય ત્યાં ફરી કહે, ત્યાં અવાગનવાન મને આપના મુખને નાંદા સંજાગી દા, એ જ આપનું કામ છે.

રાજા, જાગી પાસે પશુ કામ મારવા કરેલો, પાંચુ જાગીને આપવાને ખર્ચે ઉલટો હસવા લાગેલો, એક દિવસ રાજાએ કામ માં

દતો. તેણે રાણીને ધડો ઉપડાવવા માટે કહ્યું, પણ રાણીએ જવાબ આપ્યો—નાથ, મને આપના પ્રત્યે કોઈ પ્રકારનો શંકા નથી, આપ મારા રામેરામમાં વસી રહ્યા છો, પરંતુ હું બાહ્યજનો ધડો લઈને આવી છું અને આપ લંગીનો ધડો લઈને આવ્યા છો, એટલે હું માલીકની આગા વગર આપને ધડો ચડાવવામાં અસમર્થ છું. આપ આ ધડો લઈને પાણીમાં ગાળ્યા જાવો. પાણીમાં વસ્તુ ભારે નથી જણાતી ત્યાં વાંકા વળીને આપ ધડાને આપના ખંભા ઉપર રાખી લેજો.

રાણીની વાત સાંભળીને રામ ધડો જ પ્રસન્ન થયો. તે કહેવા લાગ્યો કે, જો બાજુ તું મેવા-ધર્મને છોડી મને ધડો ચડાવી પણ દેત, તો મારા માટે ભવિષ્યનું કંઈ વળી પાછું બાકી રહી જત, પરંતુ આ યુક્તિ બતાવીને તે બા વિષયમાં દમચને માટે મારા માર્ગ મરજ કરી આપો છે અને તારો ધર્મ જગ્યાની લીધા છે.

પતિ-પત્ની પોતપોતાનો ધડો ઉગ્રાણીને ગાળ્યા ગયા. રામને આજે રવામિની મારફત કામ મળવાથી અને વિપત્તિને વખતે, ધડો દિવસથી વિખુટી પડેલી પત્નીનું દર્શન થવાથી ખુબ પ્રસન્નતા છે. છતાં રામના મનમાં કોઈ ધવાની દબા જાણી છે, એટલા માટે તેની આ પ્રસન્નતા વધુ વખત મુખી ન કરી. જે કુદરે રામને, મનથી વિચલિત થવા માટે, આટલા કષ્ટોમાં નાખ્યો દતો, તેણે ધડો લઈને રામના મનને એક એવી રીતે લાગવાની બાબત કરી કે જે લગતા જ મન પડી ગયો અને ધડો કુદી ગયો ધડો કુટના જ, મનની જાણી પ્રસન્નતા નિતમાં પ્રભુની જે તે વિગત ન લાગે કે, કે સિદ્ધિ, મારી અનેક વખતની પ્રાર્થનાથી, ધન, વિદ્યા પત્ની, પટેલી જે જે આ કામ બન્યું. પરંતુ એ જે જે તે કામ બન્યું તે કામ બન્યું. રાણી દાંત, રામ અને વાજે તેની કુદરે કરે. જે કામ બન્યું તે કામ જે બન્યું હોય તે કામ તેની ના. રામ, પણ જે સિદ્ધિ તેને બધા કામ વચલા ને કરે તે કામ તેને કરે.

રાજા, ખાલી દારૂ બગીચે પેર આપ્યો. બગીચી ગાળને કેમ
જ કોપાપમાન બનીને કહેવા લાગી કે, આટલી ખર્ચી વાત ક્યા રૂ
અને પાણીનો ધડો ક્યા છે ?

રાજા—શેઝી ! માફ કરો આ અમારી મે વડ પાણીનો ધડો
લાઇને, આવતો તો દનો ખૂબ સાવધાનીથી, પણ માર્ગમાં કેસ વાગ્યથી
ધડા સાથે દુ' પડી ગયો, એથી ધડો ડુરી ગયો.

ધડો હત્યો સાંજગી બગીચીનો કોપાગિ બમૂડી હોયો, તેને
કર્કશ રૂપે રાજાને અનેક કટુ વાક્યો કહ્યા, પરંતુ રાજાએ તે સ્વર્ણ
ચુપચાપ મદન કર્યું.

ધર્મ પાલનને વખતે, જે માણસ માનાપમાનનો વિચાર કરે, તો
તે ધર્મનું પાલન કરવામાં અમર્યાદ નથી બની શકે. ધર્મનું સંપૂર્ણ
રીતે પાલન તે જ માણસ કરી શકે, કે જે કદ સદન કરવામાં ધીર
અને વાત સાંજગવા માટે ગભીર હોય તથા જેને માનાપમાનનો વિચાર સ્વ-
ખોયે ન હોય જે દરિદ્ર સત્વપાલનને માટે માનાપમાનનો વિચાર
કરત, તો તે અપોખ્યાને ન હોય, બગીચે ત્યાં ન વેચાત, અથવા
બગીચીની વાતને સદન ન કરત અને ક્યારેનોયે તે સત્યથી પતિત
થઈ ગયો હોત પરંતુ ધૈર્યવાન પુરૂષ સુખ તે સુખ પણ માનતા નથી
તેમ કુખ તે કુખ પણ માનતા નથી. તેઓ પ્રત્યેક દશામાં સમભાવ
રાખે છે. તે માટે ત્યું છે કે:—

ક્વચિદ્ભૂમૌ શરવા, કવચિદપિ ચ પર્યંકશયનં ।

ક્વચિદ્ઠાકાહારઃ ક્વચિદપિ ચ શાલ્યોદનરશ્ચિઃ ॥

ક્વચિદ્ કથાધારી ક્વચિદપિ ચ દિવ્યામ્બરધરો ।

મનસ્વી કાર્યાર્થી, ન ગણયતિ દુઃખ ન ચ સુખમ્ ॥ [ભર્તૃહરિ]

અર્થાત્—કોઈવાર જમીનપર જ પડી રહે છે અને કોઈવાર

સુદર પતંગપર સર છે. કંઈ શાકપાન ખાઈને ગુજરાત ચલાવે છે, તે

શિવપૂર્વક સુંદર દાળ-ભાતનું ભોજન કરે છે. કદી કાંઈક જોઈકું
કાઠીને જ રહે છે અને કદી દિવ્ય સુંદર વસ્ત્ર ધારણ કરે છે. આ
ધી દશાઓમાં કોઈ પણ મનસ્વી તથા કાર્યથી પુરુષ સુખ કે દુઃખ
થી ગણના, અર્થાત્ પ્રત્યેક દશામાં સમભાવ રાખે છે.

એ જ પ્રમાણે રાગને માનાપમાન, દુઃખ-સુખ, વિયોગ-મીલન
ગેરેનું લક્ષ્ય નથી; તેને તો સત્યપાલનનું જ લક્ષ્ય છે તે તો એ જ
વેચારે છે કે, બસે ગમે તેટલી ગાળો સહન કરવી પડે, ગમે તેટલું
અપમાનિત થવું પડે અને ગમે તેટલાં કષ્ટ ભોગવવાં પડે, પરન્તુ
મારાથી સત્ય ન છૂટે. એ જ વિચારથી તે ભંગીનીના કદુ સબ્દો સહતો
થોડાં પણ તેના તરફ કૃતગતતા બનાવે છે કે, ભંગીનીની આ કૃપાને
લીધે જ આજે મને રાણીનું દર્શન થયું.

જે વખતે ભંગીની કોધિત બનીને, રાગને દુર્વાક્ય સંભળાવી
ગદી હતી, તે જ વખતે ભંગી પણ બહારથી આવી ગયો. રાગ પ્રત્યે,
પોતાની સ્ત્રીને આજો દુર્બલવદાર તેને અસહ્ય થઈ પડ્યો. તે લાકડી
સમને તેની સ્ત્રીને મારવા દોષો અને કહેવા લાગ્યો કે, મેં તને આટલું
મમતવવા છતાં પણ તું ન સમજી, મારે કું તને ધરમાથી જ કાઢી મૂકું છું.

કાઠાળી પડે કાઠને કોપિત થયેલા જોઈ, રાગ બનેલી વચમાં
જોઈ ગદીને કહેવા લાગ્યો—માલીક, આપ તેને કાંઈપણ ન કહેતા. કું
આપની પાસે દોરણ કામ માગ્યા કરતો હતો, પરન્તુ આપે આજનુપી
કાઠ દિવસ કામ ન બતાવ્યું. આજે તેમણે કૃપા કરીને મને કામ
બતાવ્યું, તો તે કામને મારે બતાવું કું ગયો હતો, ત્યાં મને જે અનુદ
મળ્યા, તેનું તું કોઈ રીતે વર્ણન કરી રહ્યો તેમ નથી હવે જો તે કામ
પર કોપ-પમાન થયેલ છે, તો તેમા તેમણે કામ વાક નહીં તે કું થયે
કાઠીને ન જાણ્યો, મેં સાવચેતી ન રાખી, તે કહે જો તે મને કું
કહે, તો તેમ અનુચિત જ રહ્યું છે કે જાણ કરે. પરંતુ કહે અને
મારી પ્રાર્થના સ્વીકારીને તેમને કાર્જ ન કરે.

ભાંગી અને જાંઘિયો, નાનની વાન મ.જગને અ.મર્દસિન મ
 ગયા. જાંઘિયો વિચારવા લાગી કે, મેં તેને જાણવી રહ્યાં આવી, મ
 હતા કોઈ એવો કલા, જ્યાં પણ ન મળી પ્રચમ જ કડી સ્ત્રી
 આ તરફ ભાંગી વિચારી રહ્યો છે કે અ. પોતને મળે, આપનાર
 પણ પણ કડી રહ્યો છે, કેવા ચિચિત માણસ છે.

રાતનુ કહેનુ માનીને જાનીએ પોતની જીને મંગા દિવરે
 વિચાર માઠી વાળે અને નાનની પ્રચમ. કહેને તેને રહેના કહે—
 મદારાજ, આ કુપ્પા આપને દમેસ કુવાક કલ્પ છે ને જ ના
 આપ દમેસાં કામ પણ માગ્યા કહે છે. અહલે અ તેની સામે
 રહેના, રમરાનજીમાં આવ્યા જાવે ન્યા અ પ તેની રમેવ જી રંગ
 રહેજો અને ત્યાં આવનાર મનક [સાનુ] અગ્નિમન્ડલ થના પહેલ
 મનક સાવનાર પામેથી સાકારના મૂલ્ય અગ્રપ એક દહો રો દીધા
 કરજો અને તેને અમરાનમાથી સદા વગેરે જાગવાની વસ્તુએ આપીને
 અગ્નિસંસ્કાર થવા દેજો અમરાન પર જવાથી આપને કામ પણ મળે
 જશે અને આ દર્કણ સીના પડનમથી પણ આપ જશે રહે.

માલીકની આગા મગવાથી, નાન અમરાનમૂર્તિમા અપે
 અને માલીકની આગાનુ પાવન રૂપા લાવ્યાં.

પ્રકરણ ૨૨ અં

સ્વતંત્ર રોહિત

મૂલ્યેક પ્રાણીમાં સ્વતંત્રતાની ભાવના પણ એક પ્રકૃતિસ્ત ઐષ્ટ્ર ગુણ છે. એજ કારણે સ્વતંત્રતાનો દક્ક સૌને પ્રાપ્ત છે. છતાં, પરતંત્રતાના મંરકારોથી આ ગુણ ધીરે ધીરે લુપ્ત પ્રાપ્ત થતો જાય છે અને એવા પંતંત્ર પ્રાણી પરતંત્રતામાં જ આનંદ માનવા લાગે છે. જો કે સ્વતંત્રતા સારી અને પરતંત્રતા ખરાબ છે, પણ પરતંત્રતાના સરકારોને લીધે, તે સરી નાંસી નથી દેખાતી, અને એવા પ્રાણીઓ પરતંત્રતાને જ સારી સમજે છે. ઉદાહરણાર્થે—ભારતને જ જુઓ. ઇતિહાસ પ્રમાણે, ભારતવાસી ધણા લાંબા સમયથી પરતંત્રતા કે ગુલામીની જાંદરમાં જાંદરાયેલ છે. આ સંસ્કારામિન, અહીંના રેલેગમીઓમાંના ધણા લોકો એવા સંજગાત છે, કે દેશમાં સ્વતંત્રતાની હાલેર આવવા લાગતાં છતાં પણ, તે લોકો સ્વતંત્રતાના વિરોધી અને પંતંત્રતાના સમર્થક છે. તેમના મંરકારો જ એવા છે કે, તેઓ પંતંત્રતામાં દુઃખનો અનુભવ જ કરતા નથી. એથી ઉપર, જે અનુષ્ઠાને સ્વતંત્રતાને જગત માન આપતો થઈ જાય છે, તેઓને આટું ગુણ. આ એ નર્કની જેમ દુખદાયી બની જાય છે. અસ્તુ

સામા દરિયાં અને ગાળી તારા, જો કે આ પાખને પંતંત્ર છે, પણ છે, છતાં તેમની કાવના સ્વતંત્ર જ છે. તેઓ, સ્વતંત્ર હોય, એટલા જાણે ત્રણ જાળીને પરતંત્ર થતા છે પરંતુ રોહિત તે પંતંત્ર રહેવા પડેલો જ હતો, એટલે તે સ્વતંત્ર—રોહિત. ૩૧૪૦. ૩૧૪૦ ન સ્વ. ૩૫૦.

રોડિન, પેતાની મનના બેજનમથી ભાજન કરવા રોકે
રેનો જે, માગ માટે જરી માના જુની ગદે છે આતા દહામ પ્રકેરે
બોજનમાંથી બોજન કરતુ ઉમિત નથી મરે, વધારે નહિ, તે, જે નહ
થોડુ માગ ઉદર પાળજુ માટે નો બોજન મેગણ હતુ જ નહિએ

આ પ્રમણે વિચાર કરીને, રોડિન નાને કહ્યું—મત્રા, હજી
હું તમારું સાંવડું બોજન નહિ જમુ. હું માના માટે હું પનેશ
બોજન ઉપાર્જન કરી લઉં. તમાગ લાવજા, બેજનમથી ખાઈને કે
પણ કરે અને વળી અન્યાયા પણ સદુ, એ મરે જુન નથી. હું
હાથથી માગ માટે બેજન લાવ્યા કરીશ અને તમો થો. વિષયો
તમને આ કુખથી છોડાવી વાજશ તથા વિના કન નાની કાગલ

પુત્રની વાત સમજીને, માતા મહુમદિત ગળી ગઈ. પોતાના
પુત્રના આવા રવનંત વિચારો સમજીને, કષ્ટ મના એવા હશે કે
જે પ્રમન્ન ન થાય કે તેણીએ પ્રમન્ના પ્રગટ કરવા, રોડિનને કહ્યું—
બેટા! તારા આ વિચારો તો અદુ જ સાન છે, પરન્તુ તું હજી નહ
છે. તું ત્યારે મોટો થઈ જા, ત્યારે મને તેમ કરશે

રોડિન—નહિ માતા, હવે હું તમારે સાંવડું બોજન પણ નહિ
કરું, આ ઘરમાં કામ પણ નહિ કરે અને અન્યાયા પણ નહિ મહુ.
તે હું નહાનો છું, તો મારે પેટ પણ નહાતું છે. હું માગ આ નહાનો
સરખા પેટને ભરવા માટે એટલું બેજન તે, મના આ નહાનો નહાનો
હાથથી ઉપાર્જન કરી જ લઉં ત્યારે હું તમારો બોજનમાયા બોજન
કરું છું, તો પછી અન્યાયા કેમ સદન કરે અને તમ તો માટે કરે
આ ઘરમા વેચાવજા તદ્દમ છે, એટલા માટે તમે તેમને આધિન રહે.
હું તેમને આધિન નહિ રહી ચૂકું. હું તો નવન નહાનો

રોડિનની આ વાતનો, તારા કાંઈપણ જનામ આવી ન રહી.
તેણીએ કહ્યું—ડીક, જે લાવ તે લાવ્યા કર. હું અને તું બંને
જાણીએ તે ખાઈશું.

એક તો તે જાળક રોહિત છે, જેના હૃદયમાં સ્વતંત્રતાની ઉપા-
સના હાવ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યા છે, જે પોતાની માતાના બોજનમાંથી
બોજન લીધા પછી પરતંત્ર રહેવા ઇચ્છતો નથી અને એક આજના
તે વૃષ્ટિ છે, જેઓ ભારતની જ વસ્તુ ખાઈ-પહેરીને પણ પરતંત્ર
રહેવા ઇચ્છે છે. ભારતમાં જ ઉત્પન્ન થતાં રૂના કપડાં પહેરે, ભારતમાં
ઉત્પન્ન થયેલું અનાજ ખાય, છતાં પણ વિદેશીઓને આધિન રહેવામાં
પોતાનું ગૌરવ માને છે. મુશ્કેલ નથી તો પોતાને ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલું
અનાજ ભારતને આપવું. કે નથી વાળ ભારતને આપવું છતાં પણ
ભારતીઓનો મહેરો ભાગ તેનું ગુલામ બની રહેવામાં, પોતાનું સૌભાગ્ય
માને છે. આ તકાવનું કારણ ગુલામીના સંસ્કારો છે. સાંભા કાળસુધી
જેને ગુલામીના ગંધનમાં જલકાઈ રહેવાનું કારણ, અહીંના મોટાભાગના
દેવાસીઓના સંસ્કાર જ એવા થઈ ગયા છે કે, તેઓ ગુલામીમાં જ
જીવે અને અનુભવ કરે છે. સ્વતંત્રતામાં તેમને સુખનો અંશ પણ દેખાતો નથી.

છીને દિવસે સવામાં જ રોહિત વમઝમાં આસ્યો મયો. પ્રાચીન
શિક્ષણ પ્રથા મુજબ રોહિતને ઝાડ પર ચડવા-ઉતરવાનું પણ શીખવવામાં
આવ્યું હતું. એટલે જ તે ઝાડો પર ચડવા-ઉતરવામાં પ્રવીણ હતો.
ઝાડપર ચડીને, મારાં સારાં ફળાદિ તોડવાં. તેમાંથી થોડાંક તો તેણે
માથા અને થોડાંક માથાને માટે ગળી લીધાં.

પ્રાચીન સમયના ગણઓ, વન પર પોતાની સત્તા ન રાખતા,
બને માટે હોટી દેતા પ્રજામાંથી થતો માનુષ્યો વનની આવકથી
સત્તાની અવધિ આપવા દેતા હોઈ તેમથી ધામ કે લાકડાં
ને પોતાનો નિર્વાહ કરતા હોઈ ગાય અદિ પશુ તેમાં ચારીને
નું ગુલામી આપવા અને હોઈ તેમાં ઉત્પન્ન થતાં ધુલ-ફાદિ
ને આપવા બેઠેલો પોતાના દિવસો બનીત કરતાં. વન પર દોષ
સ જાણનાં અધિકાર ન હતા, પરંતુ તે પર ચીનો સમાન અધિક-
દોષ પણ નહોતા. પણ એ જ વડેનાં નવકર્તા કરતા હતા

પણ દેવાળી પામ : પછી કન્યા હતે. અન્ન તથા ધી, કું ૧૫૩
 ઉપનન મના દત્તાં અને મનુષ્યો નિર્મંગ પતન પછી પણ મનુષ્યો હતે.
 પાન્યુ નવાગી તન પર મનુષ્યો આપણા કદમ મના છે કાં તો તા-
 વામ. અત્રે છે, ત્યારે પ્રાચીન. દેવનું અને પશુઓનું કું ૫
 પછી પછી મનુષ્ય છે. આજે, પશુઓની જે ઉત્પત્તિ અને કું ૫૫૫૫૫૫૫૫
 છે, માનવની ઉત્પત્તિમા જે કમી મનુષ્ય છે તેના કારણમાનું એક
 કારણ. પાન્યુ કાપવા અથવા ને પર મનુષ્યના આકાર દેવ એ પછી છે

કૃષ્ણ ખાધને તથા થે કાક કૃષ્ણ માનને માટે પછને શેદિત જે
 આગ્યો. તેને માનની ચિતાનું સ્વરૂપ રહ્યા જ કરતુ હતુ કે મન માટે
 માતા ચિતા કંતી દશે. આ તરફ તારા, શેદિતની ચિત્ત કી રહી
 હતી કે, આજે કાજુ જાણે તે ક્યા ગયો દશે ' શેદિતને કૃષ્ણ ત
 તારની આ ચિતા મટી મર્ધ. નેપ્તીએ શેદિતને પૂછી - એકા, ઉ
 આજે ક્યા ગયો હતો !

શેદિત—મા, કું આજે પનમા ગયો હતો. તન કુદરતની ક્યા
 જોઈને કું આતંક પામી ગયો. જેમ તમે મારી માતા છે, તેમ તે
 કુદરત અખિલ જગતની માતા છે. જે પ્રમાણે તમે પોતે કું ૫૫૫૫૫૫૫૫
 મને બોજન આપો છે તે જ પ્રમાણે તે પશુ જગતને બોજન આપે
 આ કું ૫૫૫૫૫૫૫૫. આ કૃષ્ણ, કું આજે તે જ કુદરત માતા પામેલી
 લાગ્યો છું આ કૃષ્ણથી મરું પશુ પેટ ભરાઈ જશે અને તમારી પછી
 ભુખ મટી જશે. હવે કું તમે લાવેલા બોજનમાથી બોજન નહિ કરો
 પરંતુ તમારું લાવેલું બોજન તદમે જ કરો અને માત્ર જ વનુ બોજન
 કરીશ. કું આપના બોજનમાથી બોજન કર અને પછી તો ને આ-
 ધિન રહીને તાન સામળું, એ હવે માનથી નહિ અને તવથી મા
 અતંત જીવન બાળીત કરીશ અને મોટા થઈ ગયા પછી તમારું પાન
 આ કું ૫૫૫૫૫૫૫૫ લાવશ

પુત્રની વાતો સાંભળીને, તારાને જે આનંદ થયો, તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે, તે તો માત્ર અનુમાનથી જ જાણી શકાય છે. તેણે સમગ્ર લીધું કે, રોહિત ક્ષત્રિયપુત્ર છે, વીર બાળક છે, તે વગર કારણે પગધીન રહી શકે એવો નથી.

તારાએ રોહિતને કહ્યું—પુત્ર, માત્ર ફોનાનાં આધાર ઉપર શરીર સચકન રહી શકતું નથી. જો તું માત્ર ફોનાનાં જ આધાર ઉપર રહીશ તો તારામાં શક્તિ ક્યાંથી આવશે? અને શક્તિ વગર તો તું મને અપનંત્રનામાંથી ફરીરીને ઊભારી શકાશ અને તારા પિતાને ફરીરીતે ક્રોધ લાવીશ? માટે તું મારા લાવેલા બોજનમાંથી બોજન જમ્યા કર.

રોહિત—જો તમે મારાં લાવેલાં ફળો ખાવાનું કહ્યું કરો, તો નમાનાં લાંબાં બોજનમાંથી જમું. નહિ તો નહિ.

તારાએ રોહિતની વાત મંજૂર રાખી. માતા તથા પુત્ર એ બંને ખાતમજૂને ત્યાંથી લાંબાં બોજન તથા ફળો ખાધાં.

રોહિતને ન દેખતાં, ખાતમજૂપુત્રે તારાને પૂછ્યું કે, આજ નમાને પુત્ર ક્યાં રહે છે? તારાએ જવાબ આપ્યો કે, હવે તે પોતપોતાનાં જીવન પીનાવે છે. તારાનો આ જવાબ સાંભળીને ખાતમજૂ અત્યંત પૂર્વક વિચારવા લાગ્યો કે, હું તો તેને ઝોણું બોજન આપીશ તો તેણે હરવા મોરતો દો, પરંતુ તેનો વધારે રવનંત્ર જાતી : આ જો એક વિચિત્ર જો છે, હવે તેનાથી ખરીને રહેવું એ જ છે, નહિ તો કોઈ વખતે અનર્થ થઈ જશે. આ પ્રમજૂ વિચાર કરી ખાતમજૂપુત્રે તારા પ્રત્યેની કોઈપણ જાનની અદુરિત આશા છોડી અને ક'દ આપવાનું બંધ કર્યું.

તારા અને રોહિત આ પ્રમાણે પ્રસન્નતાપૂર્વક તે વિષય બંધન કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨૩ મું

નિહર શક્તિ

મુંસારમાં મનુષ્યોનું જીવન જટુલા આશા ઉપર અવલભેલું છે,

જો આશા એક ક્ષણને માટે પણ મનુષ્યોનાં સદવાસ છોડી દે, તો મનુષ્યની જીવનનીકા પાર ઉતરવી સગમમ મુશ્કેલ બની જાય છે અધિકાર પછી પ્રકાશ, વિપત્તિ પછી સપત્તિ અને કુખ્ય પછી મુખ્યની દરેક માણસ આશા ગમે છે. જો આ આશા ન હોય, જો તેને પ્રકાશ, સંપત્તિ અને સુખ તરફથી ઓછકમ નિગરા બની જવું પડે, તો તેનું જીવન લાગરૂપ બની જાય. મંમાગમાં ભાગ્યે જ એવા માણસો નીકળે છે, જેઓ આશાવાદી ન હોય જેઓ આશાવાદી નથી, નિગરાવાદ જ જેમના જીવનનો મૂળમંત્ર બની ગયો છે, એવા મનુષ્યોને પ્રત્યેક કાર્યમાં નિગરા ને નિરાશા જ દેખાય છે. આ કારણથી તેઓ નિરાશી, કાવર અને આળસુ બની જાય છે તેઓનું જીવન કુખ્યમય બની જાય છે અને તેઓ કોઈપણ સત્કાર્યના પ્રારંભનું સાક્ષ્ય કરી શકતા નથી, પરંતુ જેઓ આશાવાદી છે, તેઓ અનેક સકાર પડવા છતાં, ઘેર દુઃખોનો સામનો કરવો પડતો હોવા છતાં, નિરાશ થતાં નથી, કદાચ તેઓ કોઈ કામમાં નિષ્ફળ પણ જાય, તો પણ તેઓ નિગરાને પામે આવવા દેતા નથી અને આશાના તાંત્રાનું ઉપર ઉઘોળ કરતા જ રહે છે. તારા આજે પરત્વે છે, દારી છે, પાચસો સોના મહોરો આપીને કોઈ તેને ઊંડાવશે, આ જાગત પર વિશ્વાસ મૂકવા માટે જો કે, તેની પાસે ખામ કારણ નથી, છતાં પણ તેને પેલાના પુત્ર પાસે જો જાગતની આશા ■ કે, 'તે મોટા થઈને, તેના ઉઘોળવડે પેલાને તથા પેલાના પતિને દાસત્વથી ઊંડાવશે' આ આશા ઉપર તે

પોતાના પુત્રનું મોં જોતી થકી, પોતાના દિવસો વ્યતીત કરે છે. આ આશાનાં કિરણ ઉપર જ તે દાસીપણમાં પણ પ્રસન્ન છે.

જો કે, તારા આ જ આશાએ પોતાના દિવસો વ્યતીત કરી રહી છે, છતાં હજુ તેણીના સત્યની ખરી કસોટી તો બાકી જ છે. હજુ તેને હાથમાં હાથ સંકટને વખતે પોતાના સત્યની પરીક્ષા આપવાની છે. આ જ કાળે તેની એ આશા પણ વધુ વખત ટકી ન શકી. વિપત્તિ પોતાના નિયમાનુસાર આશા ઉપર જ પ્રહાર કરે છે અને તેનો નાશ કરે છે. જો તે આશાનો નાશ ન કરે, તો પછી કાંઈપણ મનુષ્ય પોતે વિપત્તિમાં છે, એમ ન માને અને વિપત્તિથી ન ગભરાય.

નિયમાનુસાર, રોહિત હમેશાં વનમાં જતો અને ત્યાંથી ફળ લાવીને ખોતે પણ ખાતો તથા માતાને પણ આપતો. તારા, પોતાના પુત્રના લાવેલાં ફળોમાંથી પોતે પણ ખાતી તથા ખીજને આપીને પોતાની ઉદારતા તથા દાનશીલતાનો પરિચય પણ આપતી. દાસીત્વના બંધનમાં જઠરાવણી દોરા છતાં પણ તારા આ પ્રમાણે સુખપૂર્વક પોતાનાં દિવસો ગુનરી રહી હતી; પરંતુ તે દુષ્ટ દેવ, કે જેણે હરિશ્ચંદ્રને સત્યબ્રહ્મ બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે, તારાના આ સુખને પણ ન જોઈ શક્યો. તેણે તારાના પુત્રગતને હંટવી લઈ, આ રીતે દુઃખ આપી, રૂપનીને સત્યબ્રહ્મ કરવાનો ઉપાય પુનઃ વિચાર્યો.

હમેશની જેમ, રોહિત એક દિવસ વનમાં ગયો. તેણે વનનું દરેક વૃક્ષ જોઈ નાખ્યું, પરંતુ તે દુષ્ટ દેવની માગ્યો નેને એક પણ ફળ ન મળ્યું. તે ફળોની આશાએ વનમાં ખૂબ રમ્યો, પરંતુ તે ખૂંડે બંધ મળ્યું. રોહિત મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો, શું આજે વનને માગ્યો વિસ્તાર છે ? શું પ્રકૃતિદેવીએ પોતાની વ્હાલપ છોડી દીધી છે ? રોહિતે પણ એ જ શરણુ છે કે, આજે મને ફળ મળતું નથી. જે વનને હમેશાં મને વધારે ને વધારે ફળ આપતા હતા, જે પ્રકૃતિદેવીએ પોતાની એકમાં આવેલાં બાગકાને કરી બૂખું મૂક્યું ન હતું, તે આજે અરુ માત્ર પ્રભે કોષાયમાન છે. નહિ તે, જે વૃક્ષ

ફળથી દમેમાં લગાડવા કરતો હતો. તે આજે ફળ ગદિન કેમ જતી જાય.

રોડિનને વનમાં ફળ મેળવના રીધાં વખત જતીન થઈ ગયો હતો. ફળાદારીને વખત થતા જૂન સામે છે. એ નિવસ પ્રમાણે રોડિનને પણ કડકની જૂન લાગી ચૂકી હતી અને રકુને રકુને વધતી જતી હતી. તેણે જાડપથી ઘોડાકે પાંદડા ખાધા, પરંતુ પાંદડાથી જૂન ન જાંડી. વધારે જૂનને લીધે રોડિન વ્યાકુળ જતી ગયો. રજા તેને માતાની ચિંતા પણ વધારે હતી, કે તેણી માટે લીધે જૂની ના અને મારી આવવાની સાટ જોતી દરેક. હું હરોજ ના ફળ સંગતે જતા હતો અને હું પોતે ખાતો હતો તથા માતાને પણ ખવડાવો દત્ત, પરંતુ આજે ફળ મળ્યા નથી, તેથી જો હું ફળ લીધા વગર જઈશ તો મારે માતાના ભોજનમાંથી જ ભોજન કરવું પડશે અને તેને જૂનું રહેવું પડશે. હું માતાના ભોજનમાંથી ભોજન કરું અને મારે લીધે માતાને જૂનું રહેવું પડે, એ મારે માટે સર્વથા અનુચિત છે.

આ વિચારથી રોડિન ઘેર ન ગયો અને વનમાં ફળ મેળવતો રહ્યો. રોડિન જૂનથી ખુબ વ્યાકુળ જતી ગયો હતો, જૂનને લીધે તેની આંખોમાં અધાગં આવવા લાગ્યા હતા. છેવટ વ્યાકુળ જતીને તે એ બુદ્ધિની નીચે પડી ગયો. જૂનને લીધે તેને કંઈ નો આવી નહિ, એટલે તે પરમાત્માનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો કે, પ્રભો, હું તો તને જાણતો નથી પરંતુ મારી માતા તને જાણે છે. તે મને કેપટેન આપ્યા કરે છે કે હું જામા પરમાત્માનું સ્મરણ કર્યા કરું ત પોતે તારે જ સ્મરણ કરીને પોતાના દુઃખના દિવસો વિતાવી રહી છે, એ જ પ્રમાણે હું પણ તારે જ સ્મરણ કરીને, મારી જૂનના દુઃખનો વખત વિતાવું છું.

રોડિન આ પ્રમાણે પરમાત્માનું સ્મરણ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે તેની પાસે કાંઈ વસ્તુ પડ્યાનો અવાજ સંભળાયા રોડિનનું ધ્યાન ન થયું. તેણે ઉઠીને આમપાસ જોયું, તો તેને એક પાકેલું આપાનું ફળાય રોડિન તે ફળ લીધું અને આનંદિત થઈને વિચારવા લાગ્યો.

કે, શું આ ફળ મારી માનાએ જાણાવેલા તે પરમેશ્વરે જ આપ્યું છે કે, જેનું હું સ્મરણ કરી રહ્યો હતો? જરૂર તેણે જ આપ્યું હતો, નહિ તો અહીંના તો ખ્યાલ વૃક્ષો હું શોધી વળ્યો હતો, છતાં આ ફળ ક્યાંથી આવ્યું?

રોહિને, પરમાત્માને ધન્યવાદ આપીને તે આમ્રફળ ચૂર્યું. તે ફળ તેને એટલું સ્વાદિષ્ટ લાગ્યું કે, જેણે આજસુધીમાં આપું સ્વાદિષ્ટ ફળ ખાધું ન હતું. એક તો એ વખતે તે બૂખ્યો પણ હતો અને બુખમા વસ્તુ સ્વાદિષ્ટ લાગે જ છે, બીજું ફળ પણ કાંઈક વધુ સ્વાદિષ્ટ હતું. તે ફળ ખાવાથી શેહિતની બૂખ થોડી ઘણી મરી ગઈ અને તેને શાન્તિ મળી.

રોહિને ત્યારે ફળ ખાધ સીધું, ત્યારે તેને વિચાર આવ્યો કે, આવું મરમ ફળ, માનાને આપ્યા વગર હું એકલો જ કેમ ખાઈ ગયો? મને આ ફળ હું માનાની પાસે લઈ મયો હોત, તો કેટું સારું થાત? પણ ચિંતકાર છે બૂખને, કે જેણે આ વખતે મને માતાનું લક્ષ્ય ન મેંદા દીધું હવે હું તે ફળના વૃક્ષને શોધી, તેમાંથી ફળ તોડીને, માનાની પાસે લઈ જઈશ.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને, રોહિત અહીં તહીં તે ફળના વૃક્ષને જવા લાગ્યા તો, પાસે જ આખાનું એક ઝાડ જોવામાં આવ્યું કે જે એવાં જ ફળો લખાવતું હતું લચકના ફળો વાળું ઝાડ જોઈને, તે ધણે જ ખુશી થઈ અને વિચારવા લાગ્યા કે, આ વૃક્ષોને હું સારી રીતે જોઈ ચૂક્યો હતો. પણ એક પણ ફળ મારા જોવામાં આવ્યું ન હતું. હવે ફળોથી મારું મનુષ્ય છે તે એ જ પરમાત્માની કૃપા છે. જાણે તે પરમાત્મા મારા મનને જ આ ફળથી અરુપર વૃક્ષ મોકલ્યું હોય. હવે હું આ ફળ પછા ફરું. પણ જાણે મારી માનાને આપીશ, તો તેણી મારા માનને આપીને અનંત પ્રમન્ન થશે.

૧. માનાનું આ ફળ, નિમિત્તને કહી માનવાથી સિદ્ધ કર્યું છે
૨. જોઈતાં સર્વ સંકેતો પાડાએ: પરમાત્માને દાન માનવી-સંપાદક

આ પ્રમજે વિચાર કરીને, કેદિને ને વૃક્ષ પર ચડવાની નેની
 કરી. તે ઉપર ચડવાના વિચારથી જેવા જ ને જાડની પામે પડે. એ
 કે નરન જ તેની નજર તે જાડ માથે લપેટાવવા એક કાળા નર
 બવાનક સર્પ પર પડી. તે સર્પ પોતાની સાતમેળ આખો વડે કેદિને
 નરક જેવું રહ્યો હતો, તથા જીમ બદાડ કાઢીને કૃષ્ણા રંગી રહ્યો
 હતો. આજનું જાગક તો શુ પજુ કુવાન દોષ ને પજુ પ્રજા ને
 ચિત્તરાજ સાપને જેવું નાથી જન કેમ કે આજનું નિશ્ચય જ એવું છે
 કે જેમાં ભવને પ્રથમગ્યાન આપવામા આવે છે. પરંતુ કેદિન, રાજ
 જાગક હતો અને તારાએ પોતાના મિત્રજાડાગ નેની મેળવવા વંચા
 બરી દીધી હતી. તે સાપથી જરા પજુ ભયભીત ન મના, બલકે તેને
 પજુ પોતાની આખો સાત કરીને ને માપને કહેવા લાગ્યો—આ 'વિષવર'
 તું આ જાડને ઘેરીને શા માટે બેડો છે? કુશ નો તું ખાનો નથી, તે તો
 મનુષ્યોનો આહાર છે અને મારી પ્રાથનાથી કાળુ જાણે આ જાડ
 ક્યાથી અને કેવી રીતે આવ્યું છે, છતાં તું આ જાડ ઉપર કેમ અધિકાર
 રાખી રહ્યો છે? આ જાડના ફળોનો અધિકારી હું છું, માટે હું
 અહીંથી ચાલ્યો જ.

રેહિતની વાત સાંભળીને, સાપે તેના નરક જેવું, એક એવો
 કુંદાડો માર્યો કે, જાણે રેહિતને જવાબ આપ્યો કે, જો તને તારો
 પ્રાણ વડાલો હોય તો તું અહીંથી ચાલ્યો જ પરંતુ રેહિત એવા
 કુંદાડાથી ડરે તેવો ક્યા હતો? તેણે કહ્યું—જી એ તારા અપની
 વસ્તુ નથી, માટે મેં તને વૃક્ષ છોડી દેવાનો કહ્યું, પરંતુ તું તારા
 ઝેરના મદમા સાંભળતો જ નથી? હજુ પજુ હું તને કહું છું કે, હું
 આ જાડને છોડી ચાલ્યો જ. હું મારા અધિકારની વસ્તુ આ પ્રમાણે
 તારા લપટી કદાપિ નહિ છોડું. મારી માતા રાહ જોતી હતી
 તે મારે સીધે ખા હશે, હું આ ફળો તેન માટે લઈ જઈશ. તો તે
 ખસી ખસી થશે. એટલામાટે હું આ વૃક્ષને છોડી દે,

તમને માતા કહેનાર આજે આ જન્મમાં કોઈ નહિ રહે, એ વિચારથી
 તરત, દુઃખથી સીંગત જલ્ય છે પિતૃ આ વખતે અવગતથી કે, કોઈ
 દર્શક અને તમે મુશ્કાલીના ગમનમાં જલ્દાએના છો. હું માગે રહે કે,
 હું માગે ઉદ્ધોગથી તમને મુશ્કાલીના ગમનથી મુક્ત ન થાય અને
 પિતાજીને પણ મોઢી લાવીશ, પરંતુ એ મારી આજ્ઞા, અને નિઃશ્ચયમાં
 પશ્ચિમીને, મારી જ માથે કાગળઃ બધા સપાટામાં જલ રહી છે,
 માતા! માતા મૃત્યુ સમાચાર તને કોઈ સજ્જતાવગે, અને ને માન્યતાને
 શું તમે જીવિત રહી શકશો? જીવિત રહે કે ન રહે, પણ દેવ તમે
 તમારા શરીરને જોઈ નહિ શકો માતા! તમે તમે મારા
 મૃત્યુની ચિંતા એટલા માટે ન કરશો, કે હું કાવગેની જેમ પ્રાણ
 મુશ્કાલી નથી રહ્યો, પરંતુ તમે મને જે સિમામણ આપી, તે જ
 પ્રમાણે વાગેની જેમ પ્રાણનો ત્યાગ કરી ગયો છું તમે મારા માટે
 અનેક દુઃખો સહ્યા, તમે અને તમારું હૃદય, જીવનનું મ અને પ્રાણને
 આધાર ગણતા હતા, પરંતુ હું તમને જ તમારો નાથ છેડીને જઈ
 ગયો છું. તમે મને ધીરજ ગણવાની શીખામણ આપત હતા, પરંતુ
 આ વખતે તમારા ધૈર્યની પરીક્ષા છે તમે માતા મૃત્યુ નમ શરૂ માન-
 જીને, ધૈર્ય ગાળજો અને 'મારો પુત્ર વીરગતિમાં ગયો છે' જેમ મનીને
 સંતોષ લેજો પિતા! તમારે વિપ્લવ પડ્યે વધારે સમય થયો છે,
 એકવાર આવીને જુઓ તો ખબર કે તમારો તદાર્થ શરિર, આજે
 કેવી રીતે જુલુટુ આજિવન કરી રહ્યો છે? આજ મને અપના પ્રાણથી
 પણ વધારે શ્રિય સમજતા હતા, પરંતુ હું અજોડ ને દેશીને
 માટે દુઃખમાગમાં મૂકીને જઈ રહ્યો છું. આજ તમે મારા માતા
 ત્યારે મારા માટે વિલાપ કરો, ત્યારે નેનો વિલાપ કે નુશાન, એ
 કાણ તેને ધીરજ આપશે? મને નેમ થાય, પણ દેવ તમે આજે
 એ વિલાપની ચિંતા ન કરતા, ને પરમાત્માનું અમર્યુ કવુ જોઈ
 જેનું અમર્યુ કરવાનો માતાએ ઉપદેશ આપ્યો છે પ્રેમા! મારા માતાને
 અપારના રજો! આ પુરુષ સંવત તમારા શરણે છે. તમે તેને તમારા

જ્યાં રયાન આપો. હું તો તમને મળ્યો નથી, મેં તમને કદી
પ્રેમ પામ્યું નથી, છતાં માતાના બોધ પર અવિશ્વાસ કરવાનું કારણ
થી. હું મારી માતાએ બતાવવાથી જ તમારું સ્મરણ કરું છું અને
તમને પ્રાર્થના કરું છું કે, આ અધમનો હાથ પકડો.

કૃષ્ણપ્રાર્થના પછી, તે પુનઃ કહેવા લાગ્યો—માતા ! જો કે
તમને મારા આ હેતુ પ્રણામ સંભળાવનાર કાર્ષ્ણ્ય નથી, પણ હું પુત્રના
કર્તવ્ય પ્રમાણે તમને પ્રણામ કરું છું અને આ સંસારમાંથી સદાને
માટે વિદાય થાઉં છું. આટલું કહેતાં કહેતાં શહિત વિપના પ્રભાવથી
બેચેન બની ગયા.

હેતુમાં માણસોએ શહિતને સાપ કરાવવાથી તીવ્રે પડી જતો
જોયો હતો. તેઓ દોડીને શહિતની પાસે આવ્યા. શહિતને જોઈને તે
લોહા મોઢામોઢે વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ સુંદર બાળક ખતર નથી
કે કોનો દગો ? તેનું કામજ સરીર જોતજોતામાં કરેને લીધે ક્ષીણ થઈ
જાય છે એ માતા ચંદન ઉચ્ચારણ કરતાની સાથે જ, તારા નામનું
ઉચ્ચારણ કરે છે, એથી જણાય છે કે તેની માતાનું નામ તારા છે.
જાત ખતર નથી કે તારા કોણ છે અને ક્યાં રહે છે ! જો એમ
ખતર હોય કે, તારા કોણ છે અને ક્યાં રહે છે, તો તેને સમાચાર
અપા દેત અવસાના જ તે લોકોમાના એકે કહ્યું કે, અમુક બ્રાહ્મણને
તારા નામની એક દાસી છે આ બાળકને પણ તે જ બ્રાહ્મણને
પ્રેમ છે સંભવ છે કે કદાચ આ બાળક તે તારાનો હોય. તે
તે માત્ર એકે કહ્યું—જો કે આ બહુ જ યોગ્ય વખતનો સંદેશ છે,
તે સંપાદન હવે પાઠ નથી, જ્યાં આ વખતે પણ જો કોઈ તેની માતાને
... ને નિચાળી પોતાના પુત્રનું મુખ તો જુઓ ! કાર્ષ્ણ્ય
... ને અદી બતાવે બતાવે હતો, તેણે આ કામ કરવાનું
... ને જોત જોત તે દોડ્યો પેલો બ્રાહ્મણના પર તરફ ગયો કે,

પ્રકરણ ૨૪ મું

વિપત્તિનું વજ

સંસારના મનુષ્યે ખીલે બધાં દુઃખો સદન કરવામાં ધૈર્ય

ધાગણ કરી શકે છે, પરંતુ સંનિવિયોગનું દુઃખ તેમને અમલ થઈ પડે છે. અનેક સંતાનો હોવા છતાં પણ કોઈ એકનું વિયોગદુઃખ સદન કરવામાં ત્યારે તેમનું ધૈર્ય રહેતું નથી, ત્યારે જો એક જ સંતાન હોય અને તેનો વિયોગ થાય તો ધૈર્ય ન રહે, એ સ્વાભાવિક છે.

રોદિત, એ તાગનો માત્ર એક જ પુત્ર હતો. તે જ રોદિતને આધારે તે પોતાના દિવસો બચીત કરતી હતી. તેનું જ મુખ જોઈને તે ઝસમ રહેતી અને તેની માગફત તેને ભવિષ્યની સુદર આશા હતી તે આ આપત્તિને વખતે પણ પોતાના આ પુત્રગતને સુગમ રાખતી, તેના ખાવાપીવાની ચિંતા રાખતી અને તેને માટે તે પોતે બૂખી પણ રહેતી. પરંતુ કુદ દેવે તાગનું આ પુત્રગત પણ છીનવી લીધું પુત્ર-વિયોગના દુઃખનો તારાના હૃદય ઉપર કેવો આધાન થયો દશે, ને માત્ર અનુભવથી જ જાણી શકાય. અસ્તુ.

જે વખતે, રોદિતના સમાચાર લઈને, હોકરાઓ આત્મણને ત્યાં આવ્યા, તે વખતે તાગ રોદિતની જ ફિકર કરી ચડી હતી. હમેશના વખત કરતાં આજે ઘણો વધારે વખત બચીત થઈ જતા છતાં પણ, તે ન આવવાથી, તારા ખીલકુલ બાકુળ બની ગયેલી હતી ને મનમાં અનેક ભાવના સહ્યવિહસ્ય કરી ચડી હતી આવી ગિચામાં હોકરાઓએ જઈને તેણીને કહ્યું કે, તમારો પુત્ર તમને પાદ કરતો, મૂર્છિત બનીને પડી ગયો છે તારાએ ગભગમને પૂછ્યું—ને ક્યા છે ? હ તે તેની વાત જાણી ચડી છું.

છાકરા—એ કે, છે તો દુઃખદ સખાચાર સાંભળવાથી તમને ધણું જ દુઃખ થશે, એટલા માટે ન સંભળાવતું જ સારું છે, પણ ન સંભળાવવાથી તો વળી વધારે નુકસાન છે, અને આખરે ક્યાંમુઘી ન સંભળાવીએ ? એટલે સંભળાવી જ દઈએ છીએ. તમારા પુત્ર એક વૃદ્ધ ઉપર ચડતો હતો. ઉપર ચડી વખતે તેને એક સાપ કરબી એથી તે એટલાય પડ્યો છે. તેના આખા સરીરમાં ઝેર પ્રસરી ગયું છે અને અમારા અહીં પહોંચ્યાં પહેલાં જ તેણે પોતાની સંસાર-યાત્રા પૂરી કરી દીધી હતી.

છાકરાએએ તારાને આ સખાચાર કેવા સંભળાવ્યા, ધારો કે તેના પર વચ્ચનો પ્રહાર ક્યો દોષ. તારા, પોતાના પુત્રના આ મમાચાર સાંભળતાં જ, એટલી બધી અધીર બની ગઈ કે, તન્મુખ્ય તે મૂર્છિત બનીને જાગીત પર પડ્યાછ પડી પુત્રના વિગેગનું દુઃખ તાગને અન્યાત અમલ હતું, એથી તે તેને આ મૂર્છિત દશા થોડા વખતને માટે મુખ-દાયા મિધ્ય થઈ. તે એટલો વખત મૂર્છિત રહી, નેહલો વખત તે પુત્રના દુઃખથી બચી, પરન્તુ તેને તો પુત્રનો વિગેગ સદન કરીને પોતાના સત્તની પરીણ આપવાની છે. એટલે તેની તે મૂર્છિતવાચા પણ તેની પામે વધુ વખત સુધી ન ટાળી.

જે વખતે તાગ મૂર્છિત પડી હતી અને છેકરાએ તેની પામે આસપાસ ઉભા હતા, એ વખતે આદાખ્ય પણ ત્યાં આવી પડે. એના તાગને પડેલી એક મથા છેકરાએને હોશ થઈ, એ દાખ્ય છેકરાએને પૂછ્યું કે, શી બાબત છે ? છેકરાએએ જવાબે કરી કે, તારા સંભળાવીને કહ્યું કે, આ સખાચાર સાંભળતા જ તે મૂર્છિત બનીને પડ્યા પડી છે. આદાખ્ય વિચાર્યું કે તેને પુત્ર તે આ બાબતે છે, પરન્તુ તે દુઃખથી કદાચ આ વધુ કરી ન શકે, નહીં તે કરી શકે. એના સેવાદેરો વહીવટ આ કદાચ વિચાર કરીને, એ દાખ્ય નેહલો પડી ઉભા થઈ એને તેના દુઃખ ઉપર પડ્યું. છેકરાએ તે બાબતે કહ્યું

ઠાવથી તારાની મૂર્તી ઉતરી અને તે રોદિન, રોદિન બોલતી વિલાપ કરવા લાગી. બ્રાહ્મણે તારાને ધમકી આપના કહ્યું. કે જ્યારે હું કહેના દેના, કે તારા પુત્રને ક્યાંઈ જવા ન દે, ત્યારે તો તે મારી વાત ઉપર ખ્યાન ન આપ્યું અને અત્યારે તેને માટે વિલાપ કરે છે, ત્યારે તેની સાથે તું પણ રોઈ રોઈને તારો પ્રાણ આપીશ અને એ રીતે મારી પાંચસો સોનામહોરો દુગ્ધાવીશ, હવે રાવાથી સો લાભ છે ! જા, અને તેનું જે કાંઈ કરવાનું હોય તે કરીને જલ્દી પાછી આવ.

બ્રાહ્મણના આ પશુનાભયાં શબ્દોથી, દુઃખિત તારાના હૃદયમાં કેવો આધાન થયો હશે, તે વાત પ્રત્યેક માણસ મમણ શકે છે પરન્તુ તારા વ્યાકુળ હતી, એટલે તે સાંભળ્યા સિવાય બીજું શું કરી શકે તેમ હતી ? આ કઠોર શબ્દોને માટે પણ તારાએ પોતાના મનમાં તેને ધન્યવાદ આપ્યો, કે તેણે ઓઝામાં ઓઝો, વગર માગ્યે પુત્રનો અંતિમ સંસ્કાર કરવા માટે મને સમય તો આપ્યો.

સંસારનો નિયમ છે કે, દુઃખ સદાનુભૂતિથી પણ ઓછું થાય છે, તેમ ધમકાથી પણ ઓછું થાય છે કોઈ કોઈવાર સદાનુભૂતિ અને ધમકા એ બંનેથી દુઃખ વધી જાય છે, પણ મોટે ભાગે તે ઓછું થાય છે બ્રાહ્મણની ધમકાથી, તારા પોતાના પુત્રનું દુઃખ એક ક્ષણને માટે બૂલી ગયું. તેણીએ ધીરજ ધાગ્યું કરીને બ્રાહ્મણને કહ્યું—પિતાશ્ર, જે થવાનું હતું તે તો થયું, પરન્તુ હવે હું અખળા ત્યાં એકલી જઈને શું કરી શકું ? હયા કરીને કાતો આપ આલો અથવા કોઈને મારી સાથે મોકલો, જેથી તેને જોઈને જો કાંઈ થઈ શકે તો તેનો કાંઈ ઉપચાર કરવામાં આવે.

તારાના આ સમયના શબ્દોનો, એક સહૃદય મનુષ્ય ઉપર ધણો સારો પ્રભાવ પાડી શકે, પરન્તુ તે બ્રાહ્મણમાં સહૃદયતાનું નામ માત્ર પણ ન હતું તેણે તારાની આ ત્રિચ્છિન્ન કરી દે તેવી પ્રાર્થનાના જવાબમાં કહ્યું—તે તો મરી જ ગયો છે, હવે તે મરી મથેલાનું શું કર-

વાનું હોય ? વનમાં મરી ગયેલાને ગામમાં કે ધરમાં તો લાવવાનો જ નથી, તો પછી અમે તારી સાથે ક્યાં ફર્યા કરીએ ? જા, જલ્દી જા. વખત ન ગૂમાવ અને તેને બાળીને જલ્દી પાછી આવી જા. વિશ્વંજ ન કરીશ.

જે તારાની સેવામાં દંભેસાં હજારો સેવકો અને સેવિકાઓ હાજર રહેતી હતી, જેના મુખમાંથી આજ્ઞા નિકળતાં જ કામ થતું હતું, જે પોતે ખીલતે દુઃખ વખતે સદાયતા આપતી હતી, તે જ તારાને આજે ઉપર મુજબ જવાબ સંભળવો પડે છે અને તે પણ એવા સમયમાં કે ત્યારે તેનો પ્રિય પુત્ર મૃતાવસ્થામાં પડ્યો છે. જતાં તારા, આ જવાબથી એટલી દુઃખિત ન થઈ, કે જોડણું દુઃખ તેને પોતાના પુત્રનું છે. તેણીએ, બ્રાહ્મણને જવાબ સંભળીને અને તેના તરફથી નિરાશ થઈને, ઊંઘાડીએ કહ્યું—બાપુએ, તે ક્યાં પડ્યો છે, સાથે આવીને ખતાવો તો ખરાં ઊંઘાડીએ તારાની વાત સ્વીકારી લીધી. વિલાપ કરતી તારા તે ઊંઘાડીએ સાથે સહ ન્યાં રહેલિત પડ્યો હતો, ત્યાં ગઈ.

છાક્રગોળે, ત્યાં જ્યાં વિષના પ્રભાવથી મૃત્યુ પામેલા શરિ-
તનું શાપ નાશને 'પનાવ્યું'. તારાએ દોડીને શરિતના દમને ઉઠાડી
લીધું અને તે વિસાપ કરવા લાગી.

શેઠિનના સખને બોળામાં લખને, વિલાપ કરતી હતી, તમારો દેશ
સાગી-શેઠિન, બેરા શેઠિન, તું કદા નિદ્રામાં હતો હો તારી બાજુમાં
માતા, તારી પસં બેસીને રાત્રી રી છે, હવે તું ચુપચાપ કેમ પડો
હો શાળ તો તું તારી માનનું કુખ દર કરતો હતો, બેરા કદા રી
પાત તો કરીને બાથાસન બાપનાં હતો, હવે બાજુ નિદ્રા કેમ બની
બેરા હો શાળ શેઠિન, શુ બાં વખત સવાને, હો શુ બાં વખત
તારી માતાને પોલી બાપનો ઉત્તરુ બાં બપોરનાં તરિ, બેરા કદા રી
હો હવે કેમ પડો હો તારા મેજો બને તરી બહુનિને, બેરા કદા છે,
કે બેરા કદામાં બારી બેઠમાં સુતી વખતે રહાં કરતી હતી, હવે

આને જોસનો કેમ નથી, શું પ્રજાનના ગદ્ગદમાનુ તેજ નસિન દે.૫
 શું મારાથી વિસાધ મયો છે? મારા જીવનધન! જો તું વિસાધ મન્ય,
 તો આ દુનિયામાં આ વખતે મારૂ કોણ છે? જે મને આશ્વાસન અપે,
 તું રોજ તો કલા કરેના હતો કે, હું મોટો થઈને તમને દારીપણામાંથી
 છાંટીશ, અને પિતાને પણ શોધી લાવીશ; પરંતુ અ.જ તે આસન.
 પણ નથી? અત્યાર સુધી તો તારે માટે એ આશા હતી, કે તું મોટો
 થઈને તારા માતા-પિતાને દુ.ખમુક્ત કરીશ, પરંતુ હવે તારા વગર
 આ આ આશા કોણ પૂરી કરે? હવે મને માતા, માતા હૃદયે કોણ
 ખોલાવશે? હવે કોણ મારી આખોના આસુઓ લૂછાશે, પેતાના નોનલા
 વાતોથી મને દસાવશે? હવે હું કોણ મોઢા નાચેને મારી આખા ડાંડી
 કરીશ અને મારા દુઃખને જીલીશ? તું જીખ્યાં મહેવા હતા પણ હી
 મને ન કરેનો અને મને માથે લીધા મિલાય ન ખતો, પરંતુ હવે તો
 કોઈ મારી વાન પૂછનાર પણ ન રહ્યું. પુત્ર રોડિન, મે તારા પિતાના
 પુનરતનને ગૂમાવી દીધું. હવે જગદે ને તારી ખ.મનમા મને પૂડો,
 કે રોડિન ક્યાં છે? ત્યારે હું નેમને જો જવામ આપીશ. હું જા
 હૃદયથી કહીશ કે આપનું જીવનધન અને સુવર્ણસન એક મ.વ.ન
 હવે સંસારમા નથી! વત્સ! રોડિન, શું મે આટલા જ માટે તને પાળ્યો
 પોળ્યો હતો? શું તું કુષ્ટ સાપને માટે ડગવા ચે.વ હતો? તું ફાટે તારા
 બહસે મને ડંસ કેમ ન દીધો? અથવા હવ કેમ ડસ દેનો નથી? મને
 તેણે ક્યા સુખને માટે ગાખી મૂકી? હે જીવ! તું આ રાગીમા ક્યા
 સુખની આશાએ રહ્યો છે? ત્યા રોડિન મયો છે, ત્યા કેમ આડો જતો
 નથી? શું હજી વધારે દુઃખ જોવાનું બાકી છે? કે જંને માટે કે
 રોકાયો છે! [જીવને] પુત્રશોકના ભયંકર દુઃખથી એવું વધુ વધારે
 દુઃખ છે કે જે હજી સહેવાનું બાકી છે? આ દુ.ખથી વધારે મોટું
 દુઃખ તો દુનિયામા કોઈ બીજું નથી, તો પછી તું આ રાગીને કેમ
 છોડતો નથી? પુત્રશોકના ભયંકર દુઃખથી છટકાને નથી મળાવતો? જા.
 તું મજા ત્યા જ જા, કે ત્યા રોડિન મયો છે હું અત્યાર સુધી મત્તને

યરીર જેને માટે તું વિલાપ કરી ગઈ છે, તે અનિત્ય તથા ટાળ્યજીવ
 છે અને આત્મા અમર છે. હતાં તું શોક કોને માટે કરી ગઈ છે ?
 આ નાશવંત યરીરથી જેટલાં સુકૃત્ય બને, તેટલાં મારા છે આ
 બાળક પણ પોતાના જીવનનો અંત એક વીગને ઝાળે તેવી રીતે ક્યો
 છે અને તેં પણ સત્યને એવી રીતે પાળ્યું છે તે આજે સકળ સમા-
 રમાં તારી કાનિ પ્રસરી રહી છે. હવે, શુ પુત્રશોકથી અધિગ બની,
 તારાં તે સત્ય અને ધર્મને છોડવા છુટે છે, કે જેની રક્ષા તે આટલા
 કષ્ટો સહીતે કરી છે, જે સત્યને માટે તેં રાજપાટ છોડી દીધું. જે
 સત્યને માટે તેં મજૂરી કરી, જે સત્યને માટે વેચાદને તે દમીપણ
 કર્યું, શું તે સત્યને હવે પુત્રશોકથી ગમરામને છોડી દઈશ ? તું જ્યાં
 યેલી છે, તે બાહ્યે નારી પાંચમો મોનામહોરો મૂલ્યવાને તને ખરી
 છે. જો તું પુત્રશોકથી મુંઝાઈને તારો પ્રજા છોડી દઈશ, તો તે બાહ્ય-
 જીની મોનામહોરો રહી જ જશે કે નહિ ? આવી સ્થિતિમાં તમારું
 મૃત્યુ વિશ્વાસપાત કહેવાશે અને તું તારા પ્રિય ધર્મથી પતિત બની
 જઈશ. અત્યારસુધી તેં ધર્મની રક્ષા કરી છે, હવે તે છોડવું ઉચિત
 નથી. હે ભદ્રે ! તું મરવા માટે પણ સ્વતંત્ર નથી એટલે તારા અ-
 વિચારનો પરિત્યાગ કર અને ગમરામજી છોડીને ધર્મ પર જસ આપ
 તને તારા સ્વામીએ થોડાક સમયનો અવકાશ આપ્યો છે. આ વખતે તું
 જો પુત્રશોકના વિલાપમાં જ બેસીત કરી દઈશ, તો પછી તું સ્વ-
 મીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારી-પતિત બની જઈશ માટે, ધૈર્ય ધારણ
 કરીને પુત્રની અંત ક્રિયા કરવાનો વિચાર કર વાર સત્રિવાળી પોતાના
 વીરપુત્રને માટે કદી મોહ-વશ થતી નથી. તેમાય પણ તું મૂર્ખવત્તી
 કુલવધૂ છે, દાનવીર મદાગજન હનિશંકની ધર્મપત્ની અને ગેદિત
 જેવા વીર તથા સ્વતંત્રતાપ્રિય બાળકની માતા છે તારે આ પ્રમદો
 શોક કરવો શોભારૂપક નથી એ કોપગત ગોક કરવાથી કે ન મરી
 પણ શકત નથી યુગયુગાન્તર સુધી શોક કરાવાથી કંટનું નિનાસ
 પછી શોક કરવાથી શો લાભ ? એટલે વીર સત્રિવાળી

યરીઃ જોને માટે તું વિધાપ દી -
 છે અને આત્મા અમર છે. હન
 આ નાશવંત યરીરથી. જોટલ.
 બાગક પખ પોતાના જીવનનો :
 છે અને તેં પખ સત્યને ઓરી :
 રમાં તારી કીર્તિ પ્રસરી રી :
 તારાં તે સત્ય અને ધર્મને દા
 કષ્ટો સહીને કરી છે, જે મન
 સત્યને માટે તેં મજુરી કરી -
 કપું, શું તે સત્યને દવે
 પેલી છે, તે બાજણે નારી
 છે. જો તું પુત્રશોકથી મુંઝા-
 થુની સોનામહોરો રહી જ જ
 મૃત્યુ વિશ્વાસમાં કહેવાશે અને
 જમરા અત્યારમુખી તેં ધર્મની
 નથી. હે કદ્રે ! તું મરવા માટે
 વિચારનો પરિત્યાગ કર અને મનન.
 તને તારા સ્વામીએ યોગ્યક સમયનો
 જો પુત્રશોકના વિલાપમાં જ વ્યતીત
 મીની આગાનું ઉદ્ધવન કરનારી-પતિ
 કરીને પુત્રની અનઃકિયા કરવાનો વિચાર
 વીગપુત્રને માટે કદી મોહ-વાસ થતી નથી
 કુલવધૂ છે, દાનવીર મદાગજ દરિયાં
 જેવા વીર તથા સ્વનંતતાપ્રિય બાગકની
 શોક કરવો ગોભાસ્પદ નથી. એ બિપ્રાંત
 પલ્લુ ઘટતું નથી સુમધુગાન્તર સુધી
 થતું નથી. તે પછી શોક કરવાથી શો ભા

તમે જે ધન ઉપર મદ કરો છો, જે મેળવવા માટે ન્યાય કે અન્યાયનો વિચાર પણ કરતા નથી, તે ધન સ્થાયી નથી, પણ અસ્થાયી છે. એ દમિશને માટે રહેશે, એમ પણ કોઈ કહી શકવું નથી. તો પછી એને માટે અન્યાય શા માટે કરો છો ? એ પ્રત્યે ખાલી મોઢ શા માટે ધરો છો ? અને સંસારમાં તેને જ ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ કેમ સમજો છો ? તે ધનનું અસ્તિત્વ ત્યારે જ સારું છે કે ત્યારે તે વડે કોઈ પ્રકારનાં સત્કાર્યો કરવામાં આવે. નહિ તો પશ્ચાત્તાપ સિવાય બીજું કંઈ બાકી રહેતું નથી. હરિશ્ચંદ્રનું રાજ્ય જો કોઈ બીજા રાજાની ચંડાઈના કારણે ચામ્યું જતન, તો તેને દમિશ પશ્ચાત્તાપ સિવાય બીજું કંઈ બાકી રહેતું નથી. હરિશ્ચંદ્રનું રાજ્ય જો કોઈ બીજા રાજાની ચંડાઈના કારણે ચામ્યું જતન, તો તેને દમિશ પશ્ચાત્તાપ રહેત કે, મેં મારા રાજ્યનો કષ્ટિપણ સદુપયોગ ન કર્યો; પરંતુ તેણે તો રાજ્ય દાનમાં આપી દીધું હતું, એટલે તેને અન્યંત મતોષ હતો. માર્ગંધ એ કે, અધિમાન અગમ છે, કોઈ ખાસ વસ્તુ ઉપર અધિમાન ન કરનાં જો તેનાથી કોઈ સફળ થાય તો તે ખતું સારું છે.

ભયાનક અંધારી રાત્રિમાં તારા, વનની વચ્ચે ચોનાના પુત્રના રાખની ધ્વજાકિપાની ચિનામા બેસી છે. તેને સ્પર્શકાનના મસ્તાની પણ ખબર નથી. તારાને વેગની લેનાર તે ધ્વજાકિપ પળ એટલું નિષ્ઠૂર નીવડ્યો, કે તારાના આ દુઃખ વખતે તેને મારા અપરા તે રોતે પણ ન બાધે, તેમ કોઈ બીજાને પણ ન મોકલે. સંસ્કરના અપકાર પ્રકારે સ્પર્શકાનનું મુખી સાથે અપરાનું તેનું કર્તવ્ય હતું. પરંતુ તેણે આ કર્તવ્ય પણ ન ભાનવ્યું. જોકે, તેણે તારાને, જે રાજા કેવળ અગિસાનના રાજા માટે, એક દોષ પણ ન બાધે, જે સ્પર્શકી તારા પોતાના પુત્રનો અગિસાનકર કરી રહે

એ અંધારી રાત્રિને, વનની અંધાર, રોજના ડાહ્ય દન એક પોતે રોજને તેમજ પોતે કોઈ ન દે શકે, તારા દ્વારા દ્વાર દ્વાર

તારાના વિદ્યાપ્રમા અને ન સ્વચ્છતાની મુદ્દાઓ. એ
મધ દત્તી. એ પેનાના પ્રકાશમય હિંમે અગત્યના એક
ચૂંકે છે. એના અમાવાસ્યાની ગતિ પેનાના પ્રકાશ દ્વારા
અવકાશ અવકાશ પ્રસરતો જતો દત્તો, મીન, પાન, એક
જનક સ્વરો સંભળાવી રહ્યા દત્તો, આકાશ વગર એક
જેજે ચમકતા તારાઓને એ પ્રમાણે સંવત્સર દત્તો જાણ
રાણી તારાના સત્વનો પ્રકાશ મુદ્દાઓ દત્તો દત્તો દત્તો
અવાનક અને અધારી ગતિમ. વનની મુદ્દાઓ, તર પેના
પુનને સંધને એકલી બેસી છે. પ્રાચીના દત્તો, દત્તો પશુ
આશ્વા જવાથી તારાના હૃદયમાં કેટલું દુઃખ થયું દત્તો. એ
અનુમાનથી જ જાણી શકાય છે.

તારાની આ વિપદમય સ્થિતિ તરફ સંસ્કાર એક દત્તો
એકીને, હૃદિમાન માણુઓ એ છે કે, દત્તો દત્તો દત્તો
તમને ધન, જન, રૂપ, યોગ્ય કાર્યશ્રમન પ્રગટેનું અભિમન દત્તો
તમે તારા તરફ જુઓ તારા ને ચમત્કાર ધનને દત્તો દત્તો
વાનો હૃદિમાનો અને સમતાવાને મ. એક દત્તો દત્તો દત્તો
ઉપર પશુ વિપત્તિ પડી છે, તે તમે શા દત્તો. અ તારાના
ઉપર મર્વ ક્રોધ છે. તારા એ જ જનકમાં કેટલું દત્તો દત્તો
એક વિદ્યાળ શાસ્ત્રની દત્તી દત્તી, અને કે દિન દત્તો દત્તો
માણુઓ તેમના દસજુ માટે હમેશા નૈવાન રહેતા દત્તો દત્તો
તે જ રાજકુમાર, વગર વચ્ચે મુન્યુતા આગામ. પાને છે દત્તો દત્તો
તેની પાસે એકલી એકીને દુઃખ પોદારી દત્તી છે એ દત્તો દત્તો
આશ્વાસન આપનાર પશુ નથી, નેમ તેની પાસે તારાના
સંસ્કાર કંવા માટે એક પેનો પશુ નથી. મરકે, એક દત્તો દત્તો
માણુસ પશુ નથી કે, જે રોડિતના સમને મરકાનુવા દત્તો દત્તો
તારાને મશાનનો માર્ગ પશુ જવાને, માટે એ દત્તો દત્તો દત્તો, એ

એ જે ધન ઉપર મદ કરે છે, જે મેળવવા માટે ન્યાય કે અન્યાયનો વેચાર પણ કરતા નથી, તે ધન સ્થાયી નથી, પણ અસ્થાયી છે. એ મેશને માટે રહેશે, એમ પણ કોઈ કહી શકતું નથી. તો પછી એને માટે અન્યાય શા માટે કરે છે ? એ પ્રત્યે ખાલી મોહ શા માટે ધરે છે ? અને સંસારમાં તેને જ ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ કેમ સમજે છે ? તે ધનનું અસ્તિત્વ ત્યારે જ સારું છે કે ત્યારે તે વડે કોઈ પ્રકારનાં સત્કાર્યો કરવામાં આવે. નહિ તો પશ્ચાત્તાપ સિવાય બીજું કંઈ બાકી રહેતું નથી. હર્ષિશ્વંદનું રાજ્ય જો કોઈ બીજા રાજાની આધીનતા કારણે આસ્થું જતન, તો તેને હમેશાં પશ્ચાત્તાપ સિવાય બીજું કંઈ બાકી રહેતું નથી. હર્ષિશ્વંદનું રાજ્ય જો દોષ્ટ બીજા રાજાની આધીનતા કારણે આસ્થું જતન, તો તેને હમેશાં પશ્ચાત્તાપ રહેત કે, મેં મારા રાજ્યનો કાંઈપણ સદુપયોગ ન કર્યો; પરંતુ તેણે તો રાજ્ય દાનમાં આપી દીધું હતું, એટલે તેને અન્યન મતોપ દનો. માર્ગશ એ કે, અભિમાન અગમ છે, કોઈ ખાસ વસ્તુ ઉપર અભિમાન ન કરતાં જો તેનાથી કોઈ સુકૃત્ય થાય તો તે ધન્ય સાહે છે.

ભગવાનકે અધારી ૨ ત્રિમાં તાગ, વનની વચ્ચે પોતાના પુત્રના રાજાની અંત કિયાની ચિનાગા બેલી છે. તેને મહાસાનના ઘરાની પણ ખબર નથી. તારાને પેંગની લેનાર તે બંધાવ્યું પણ એટલા નિષ્કૂર નીવડ્યો, કે તારાના આ દુઃખ વખતે તેને મદદ આપ્યા તે પે.તે પણ ન આપ્યો, તેમ કોઈ બીજાને પણ ન મે.કર્યો સંસ્કરના અવધાર પ્રમાણે. મહાસાનજમિ સુધી સાથ આપવાનું તેનું કર્તવ્ય હતું. પરંતુ તેણે આ કર્તવ્ય પણ ન આપ્યું. જોકે, તેણે તારાને, પે.તના પુત્રને અગિસંગના દંપતી વડે, એક દશે પણ ન આપે, જે મારાડી તાગ પે.તાના પુત્રને અગિસંગનાર કરી રહે.

એ અધારી ૨ ત્રિને, વનની વચ્ચે, પે.તના કુવડુ કમ એકનું પોતું બેઠે. તેમણે પે.તે કોઈ ન દે નહીં, તારાના દુઃખને દઈ દઈ

ભાવનાઓ વિપન્ન થઈ દશે તે જોયું હતી કહે છે. પરંતુ તો ફરિ-
યાળી હતી. મંદિરો મદન કરવામાં અનુભવગીર હતી. તેને દે-
સનાનના સમજાવવાથી પણ તેને મૂર્તિ મર્યાદા હતી અને પેલાના દે-
વનું જ્ઞાન થઈ ગયું હતું. એટલે તેણીએ સદમપૂર્વક કહે દિવસ. દશે
પોતાના ખાધ પર ઉપાડી લીધું અને જે તરફ તે જતાનોના દળ થઈ
જોતી હતી, તે તરફ ચાલવા લાગી.

રાત્રને સમીને, સચડીના તથા કોરો જાતી તારા, સમાન. સકલ
મહીઓમાંથી થતી ગમ્યાન પામે પડે ગી પુત્રનો અન્નિમન. તે
વિના કેવીરીતે કહે એ ચિનાથી તારાનું દેવ અધીર હતી. તેને
સાદમ આ વખતે છૂટી ગયું અને તે પુત્રના સમને જમીનના વૃક્ષો
વિલાપ કરવા લાગી. તારા પોતાના વિલાપમાં પુત્રના પૂર્વ નુમનું એ
આ સમયના બીજાનું કુ ખનુ ગુણનામક વાર્તુન કંઠી થઈ કહે છે કે
“હાય બેટા! તુ એક વિશાળ ગુનનો જીવી અધિપતિ મનાઈ
પરંતુ આજે તારો કોઈ સહાન નથી! બીજાનો તો દેવ નહિ.
આજ તારા અન્નિસરના મોટે સાદાએ પણ નથી! પેલાના
આ દશા, આ અમાગિની માતાને કે.નુ જાણે કયા પાપ એને
જોઈ પડે છે!”

તારા, આ પ્રમાણે અનેક આત્મનો કહેતી થઈ નિષ્પદ
છે. તેણીનું હૃદય બેઠક વિલાપ સાક્ષીને, ગાંધિ એ પેલાના
ખંધ ફરી દીધા. આ કષ્ટગ્રસ્ત વચનમાં તારાના હૃદયની કે
થઈ હતો, આમન પ્રત્યેક મહાત્મ્ય મનુષ્ય અનુમાનથી જ જાણી કહે
છતાં, આ સંદર્ભમાં પુત્ર તારાને પોતાના ધર્મનો વિચાર કરી વ
વિચારોએ જ વનમ પુત્ર તેણીને પુત્રગોકથી છોડાવી દે.

નની મોટી મોટી આદરો મને મારી આવીને મુખમાં રહે છે. શરીરમાં નીચા અને મનમાં મહા. મનમાં માનસને મને જ મારી છે. દેવેશ્વર દુઃખે જ જોડેનું આમ જમ. જમ સંભારના મનુષ્યો આ શરીરની અનિવચનના વિચાર કરનાર પી પિતા-માતા અને ભાઈઓ પેનાના પ્રિયમ પ્રિય મનને અડી બાળી જાય છે તેઓ મેં છે, તેમના હૃદયમાં, પેનાઓને મેં પણ થાય છે, પેનાને તે જા. જ નુકસી કે ન્યાયની ચિંતાની શુભાષ મારી ન હોય તે પછી, તે જ જાન એ ને દ અને તે જ શુદ્ધ શુદ્ધ કલનાઓના રાતે રાતે છે એક દિવસ પણ એમ વિચારવાની જરૂર નથી મને જા નથી કે પ્રમાણે હું મારા પુત્ર, મિત્ર કે બાઈને મનમાં મારીને જમ આપ્યો છું તે જ પ્રમાણે એક દિવસ મારે પણ ને જ જમ આપ્યો હોયો પછી, એક દિવસ, આ શરીરની કેટલી ચિંતા ઉપર અને મને પણ એ જ રીતે જમ કરી દેવામાં આવ્યો.

દેમશાનમુમિમા આવના, મનુષ્યના હૃદયમાં જે આવના મેં છે, તે બાલાઓને જે ન પેનાના હૃદયમાં હમેશાં મેં થાય તો નશ્વર શરીરથી ને અનેકાનેક સુદૃષ્યો દરી શકે

દેમશાન 'તુ મનુષ્યોને કેટલી ઉચ્ચ સિખામણો આપે છે મનુષ્ય તારી આપેલી સિખામણો નેના હૃદયમાં હમેશાં મેં કરે, તો ને જીવનમુક્ત અતી જાય, નેમા નદેદ નથી, તુ પ્રવક્ષ છે. તું મેજર મેજર કેટલાયે દુષ્ટીઓના ક્રોધ આનુષંગિક અને ગીન્દા-આક્રંદ-હાહાકાર વગેરેને સદૃશમાં જ જાતી રાતે રાતે છે ! કેટલાયે ગાન-મહાનગ્નઓ આવીને નાગ વજ્ર મધ્ય ઉપર હ મારે અનતન્દ્રિયામાં સુદૃષ્ય છે ! એક નાગની માંડ જ તુ સડાળને પણ નાગ હૃદયમાં એ જ પ્રમાણે ધ્યાન આપે છે, નાગ કે પ્રાણ, બાહ્ય હોય કે અંતર અને કોટીઓ હોય કે દિગ્દર્શી

તામની વાતો અંતરને, દર્શકને અ.ધર્મગતિન નવાને વિચાર
 લાગ્યો કે, આ શાસ્ત્રની છે, કે જે દમનના તો રાત્રી દલી અને
 ખાંજ આવી આદરણી જતી મહા જેને તો ન કમ્યુ—દે. જેમ કે
 દુષ્ટી છે તેણે જ નુ પળ દુષ્ટી જુ. કુ નમદ નવા મહો મહો
 જ જુ અને આ સમયાનની મહા કડે જુ મ. જુ મ. જુ મ. જુ મ. જુ મ.
 છે, અને તમે તેને જ માટે મોક કરી મોકા છે. પગનુ ને મોકા
 શોક થયા છે. મંગાગમા જે આવે છે તેને મ. મ. મ. નિશ્ચયપૂર્વક
 જવું જ પડે છે. આ તો અટક નિયમ જ છે. અદો નીને કુ એક
 પટનાઓ દામેશા જેવા કડે જુ એ પટનાઓને જેન જેન મોક
 હૃદય વગર જેવું જતી મયું છે અને તે એવા દુષ્ટો જેને દર્શક મોક
 નથી આ સમયાનમાં દમનરો માખીએ માગ જેન જેન. અગ્ર મુલ
 છે. તેમાં જાગક, પુત્રન અને પૂઠ એ અંધી અરસ્થન સમદ જ
 નમારો પુત્ર પળ એ પ્રકાશમાંનો એક ક, એટલે જા અને તે એ
 જાણી નાખો. પાદગા મરી અવેન છે, જે વડમદ મોકા ને એક
 સાકાશી અગમર અગમે નહિ અને તમાને પુત્ર અવ મોકા મોકા

શાસ્ત્રની વાતથી સામગીને, તાને વિચારવા લાગા કે આ
 કાણુ છે? તેનો સ્વર નો પચિચિત જેવો જાણા છે. ને ને ને
 વિચારી જ રહી હતી કે, તને જ આકાશમ નિશ્ચય અમદી
 પ્રકાશમાં ગમનનુ મુખ જોઈને, માણીએ અનુમાન થયું કે તે કે
 પુરુષ છે તો મરીન વચમાં, પળ તેની આદર્શ સમયનને ના
 છે. જરૂર આ કેઈ વધેલા સમયન પુરુષ છે, આમ વિચારી
 તેને કહેવા લાગી—મદાચવ, આપ વચ્ચીનથી તો મુલ મનન ને
 એ છે, કદાચ અપ જેઈ દેવ ના નથી અને આ નિશ્ચય ને
 પરીક્ષા લેવા અચવા મને મદાચ કહેવા તો અદી અવ ને
 ને એમ હોવ, તો દુષ્ટા કરી માગ પુત્રને છોડી આને કુ હો
 હાર નમારો આમા માનીશ અને આપને મોકા મોકા મોકા

હુન્નિદ્ર—હું પ્રથમથી જ કહી ચૂક્યો છું કે, હું મનુષ્ય છું અને આ સ્મશાનભૂમિની રક્ષા કરું છું. હું દેવ છું, એવું તમારું અનુમાન તદ્દન ખોટું છે.

ભારા—જો આપ દેવ નથી અને મનુષ્ય છો, તો કૃપા કરીને મારા પુત્રનું સર્પવિષ ઉતારી આપો. મેં સાંભળ્યું છે કે, સાપે કરડેલા મનુષ્યનો પ્રાણ જલ્દી નીકળતો નથી અને એ પણ સાંભળ્યું છે કે, લોકો સાપનાં ઝેરને મંત્રદ્વારા ઉતારી નાંખે છે. જો આપ સાપ-વિષ ઉતારવાનું જાણતા હો અને આ દુઃખિનીના એકના એક પુત્રને શુભતો કરો, તો મોટી કૃપા થશે.

રાજા—હું વિષ ઉતારવાનું જાણતો નથી અને હવે મૃત્યુ પામેલો પુત્ર શુભતો પણ થઈ ન શકે, આ જાનની જિનજરૂરી વાતચીતમાં વખત જાય છે, પત્રી દશાથ વગસદ પડશે, તો તમારા પુત્રને ગ્રાણતું મુશ્કેલ થઈ પડશે. માટે લાવો તેને ખાણી નાખીએ, વધારે વાતચીતથી લાભ નથી, પણ નુકસાન છે.

ભારાના સ્વરને સંભળીને રાજા અને માલના સ્વરને સંભળીને નાગ દ્વયમાં એવા તો વિચાર કરના, કે આ સ્વર પરિચિત છે, પરંતુ દુનિયામાં એક જ સ્વરવાળા અનેક પ્રાણીઓ દેખાય છે, એમ વિચારીને હોંપપણ એકબીજાને પૂછતા ન હતા. રાજાની હેઠલી વાતથી નાગને પેતાના પુત્ર તરફની નિગદા થઈ ગઈ. તેણીએ રાજાને કહ્યું—જો મારું દુર્કાંડ એવું જ છે, તો હું મારા પુત્રને મોલ પણ પ્રસાર કરી શકતો નથી અને તમારી કૃપા તેને ખાણી જ દેવાની છે, તો હો ખાણી નાખો.

રાજા—અહીં જે રાજા બાળવામાં આવે છે, તેને જાનવામાં વધારાનાં કાઠાની ટીસા જે એક દોરો કરે બાળવા પડે છે. જો પણ એ દોરો જાણે, તે તમારો પુત્રને ખાણી નાખવામાં આવે.

તારા—મારી પામે એક ટોલ તો થું, પણ એક દોડી પણ નથી, કે જે તમને કર તરીકે આપી શકું, કે આકુળ થું, આપ માંગવા દયા કરીને, તેને કર લીધા વગર જ જાગી આપો.

સમજા! તારી મનિ જડુ વિચિત્ર છે. તુ જન્મના જન્મ પ્રાણી-જોની રિધનિને, માટીના પીઠાની જેમ ફેરવ્યા કરે છે. જે ગળી, રોજ દાવરોનું દાન કરતી હતી, તે જ આજે એક ટોલ કરને માટે દયાની ભિક્ષા માંગી રહી છે! તારો એ નિવસ જ ■ છે, જે આજે ધનચાન દેખાય છે, તે જ કાને પેર પેર બીજા માનનો જોવામા આવે છે. આમ થવા છતાં પણ, તારામાં આટલી શક્તિ જન્મના છતાં પણ, સસારના લોકો તારી પ્રતિજ્ઞા કરતા નથી અને તારી દંમેશા અવગણના કરી કરે છે. અરુ.

રાણીની વાન સાંભળીને, ગાળ કહેવા લાગ્યો—હું અદી અનેક ઓ પુરોએ પોતાના સ્વજનનું શય લઈને આવતાં જોઈ થું, પરંતુ હું એક વિચિત્ર ઓ જણાય છે કે, જે પોતાના પુત્રને બાળવાના લોકમાં માટે એક ટોલ પણ ન આપતા, તે માટે પણ દયાની ભિક્ષા માંગી રહી છે! થું તારો કોઈ પણ સાથી નથી, કે જે તને એક ટોલ આપે! થું તું વિધવા છે!

તાગ—મહારાજ! એવું ન બોલો, હું વિધવા નથી, સંપત્તિ થું. હુગિશ્વંદ્ર—તો થું તારો પતિ એટલો નિહુર છે કે, જે તારી સાથે પણ ન આબો, તેમ તને કરને માટે એક ટોલ પણ ન આપે! થું તે એટલો બધો નિર્દય છે! તે પતિને ધિક્કાર છે, જે આવા સમ-યમાં પણ પોતાની જીને મદદ કરતો નથી. જે લોકો, પોતાની જીને મદદ કરી શકતાં નથી તેઓ કોઈ જીના પતિ સા માટે બને છે અને પતિ નામને સા માટે લગ્નવે છે?

રાજાની આ વાન સાંભળીને, તારાને કહ્યું જ દુઃખ થયું તે જન્મમાં જે જન્મ કરે તે જાગી—

અધી થઇ ન

હતી તે પણ આજે થઈ ગઈ. મેં વિશ્વામિત્ર જેવા ઋષિથી પણ પતિની નિંદા સાંભળી ન હતી, પરંતુ આજે હું મારાં આ કાનોવડે પતિની નિંદા સાંભળી રહી છું. આ પુરુષ પતિની ખ્યાતિથી અઘાત છે. એથી જ તેણે પતિને માટે આવા અસિદ્ધ શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. જો તે પતિની ખ્યાતિ મળતો હોત તો આવું બોલવાનું સાહસ કદી પણ ન કરી શકત હતાં પણ તે રાત્ર પ્રત્યે બોલી—કૃપા કરી આ પતિની નિંદા ન કરો. આપને એ ખબર નથી કે, મારા પતિ કેવા હો અને તેઓ શા કારણે મારાથી અલગ થયા છે. મારા પતિ નિષ્કુર પણ નથી, તેમ નિર્દય પણ નથી. તે ખૂબ જ દયાળુ છે. સત્ય-ધર્મની રક્ષાને માટે પોતાનું તમામ સુખ ત્યાગીને, તેઓ પોતે દારૂ દુઃખો ભોગવવા માટે તૈયાર થયા છે! હું તેમને આંખોની પુતળી સમાન અને આ પુત્ર પુતળીના તારા સમાન પ્રિય છે, પરંતુ ધર્મપાલનને માટે તેઓ અમને ત્યાગીને આ વખતે અમારાથી દૂર છે.

તારાની વાત સાંભળીને, દરિશંદ્ર વિચારવા લાગ્યો કે, આ સમગ્રી વાતો મારા ઉપર જ પડે છે, તેનો સ્વર પણ તારાના સ્વર જેવા જણાય છે; તો શું આ તારા છે? શું તારા ઉપર આજે આ મહાન આપત્તિ છે? પરંતુ તારા ઉપર આવી આપત્તિ આવી પડવી સંભવિત નથી. તેણે તારાને પૂછ્યું—શું ઓ, પુત્ર અને રાત્ર્ય હોનાર તમારો પતિ દરિશંદ્ર છે? શું તમે દરિશંદ્રની પતિવ્રતા—ઓ તારા હો!

રાત્ર્યની આ વાત સાંભળીને, તારા સાક્ષર વિચારવા લાગી કે, આ સ્મરણ-રક્ષક પતિને તથા મને સાચી આગળે છે? તે આ પ્રમાણે વિચાર કરી જ રહી હતી, કે તરત જ મેંથી હવાવશ આકાશમાં વાળગી રહ્યું. વિકળોના પ્રકાશથી દેખતાં એક બીજાને આગળના પતિને જોઈને, રાત્ર્યને ધીરજ આવી કે, હવે પતિના આશ્રમથી મારી મિત્રા એકી થઈ હવે મારી દુઃખનોકાને સદાયના મળી રહ અને દરિશંદ્ર અભિશંકારનો જાર એ વિશ્વાસ રહેવાઈ રહે.

શંકારનો નિયમ છે કે, દુઃખ વખતે કેમ અજનના મેળાપની ત્યાં દર્શ થાય છે, ત્યાં દુઃખ પણ આવી પડે છે એ જ પ્રયત્ને ગણીને પતિનો મેળાપ થયાથી, એ વખતે જ્યાં આનંદ થયો, ત્યાં જ શેદિનના માથે તેમના પર ખૂબ દંડર કડું. એ જ રીતે, મારને પણ રાણીના મેળાપનો દર્શ થવાની સાથે જ શેદિનના મૃત્યુનું દુઃખ પણ થયું. તે મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો—હા, આ શેદિન આપે મયો ! તારાની આ દશા છે !

પતિને ઓગળીને, તારા રાની રાની તેની પામે મમ, તેણીના મુખમાંથી 'માથ-નાથ' સિવાય બીજું કાંઈ નીકળતું ન હતું જ્યાં રાજા પથ દુઃખથી અધીર બની ગયો હતો. તેના મુખમાંથી માત્ર 'તારા તારા' જ નીકળતું, બીજું કાંઈ જ નહિ દુઃખના આવેશમાં રાજા રાણી બને એક બીજાને લપેટાઈ ગયા અને પુત્રને મટિ વિલાપ કરવા લાગ્યા.

રાજા કહેવા લાગ્યો—હા, શેદિન ! હા પુત્ર ! હા હૃદય સર્વસ્વ તું મને એકલો મૂકીને ક્યાં ગયો ? બેટા ! મારી તૃપ્તાના જળ ! રાગની ઓપણિ ! સ્વાસ્થ્યના પથ ! દુર્ભાવનાની શાન્તિ ! અમને વિપત્તિમાં ઠોડીને તું ક્યાં ગયો ? તારી જ આશાથી અમે અત્યાર સુધી અનેક વિપત્તિઓ સહન કરી રહ્યા હતા, પરંતુ આજ તે અમને નિરાશ કેમ કરી દીધા ? પુત્ર ! તું તારા મૃત્યુનો આ મમય હતો ! આ ! કુસુમવત્ સુકુમાર શરીર આજે સ્થિર પડ્યું છે ! પછી ઓતું અભિમાન ઉતારવા જેવા ટાંગ તેજો, આજે અર્ધજુલ્યા દેખાય છે ! આજે પૃથ્વીપર મને પિતા કહેનાર કોઈ ન રહ્યું ! હાથ ! આજ તું નિઃશ્વાસ બની ગયો ! બેટા ! ઉઠ, ઉઠીને એકવાર તારા પિતાને દાદકે નો કહે 'વંદસ ! તારા પિતા તારા પિતા કેટલો બાકુળ છે ને જો ! તેને કાંઈ શાન્તિ નો આપ !

રાજા અને રાણી પુત્રશોકથી એટલાં બધાં અધીર બની ગયા હતાં, વિલાપ કરતાં કરતાં તેઓ મૃત્તિ બની ગયા. આ મૃત્તિ લીધે તેઓ પુત્રશોકની વેદનાથી જો કે મુક્ત બની ગયા, તથાપિ આ સ્થિતિ વધુ વખત સુધી ટકી ન શકી. જળ-કણુ મિશ્રિત શીતળ પવને તેમને શરીરનો સ્પર્શ કરીને તેમની મૃત્તિ દૂર કરી દીધી. મૃત્તિ દૂર થતાં જ પુત્રશોકના દુઃખે તેમને પુનઃ ઘેરી લીધાં અને તેઓ ફરી પાછા વિલાપ કરવા લાગ્યા.

વિલાપ કરતો કરતો રાજા કહેવા લાગ્યો—પ્રિયે તારા ! હવે હું સંસારમાં કંઈ વ્યાથાએ હવિત રહું ? આજસુધી તો એ વ્યાથા હતી કે, પુત્ર શેહિન મોટો થઈને, મારું દુઃખ દૂર કરશે, અને દામ્પત્યથી મુક્ત કરશે, પરંતુ આજે એ વ્યાથા પશુ ન રહી. આ શેહિતના આધારથી જ હું પ્રસન્નતાપૂર્વક જમીનો સેવક બન્યો હતો અને તું વ્યાધિજીને ત્યાં દાસીપદ્મ કરતી હતી, પરંતુ આજે એ વ્યાથાનો સ્તંભ જ તૂટી પડ્યો ! હવે મને સંસારમાં રહેવાથી લાભ જ શું છે ? દિનરાત પુત્રશોકના દુઃખથી શા મારે દુઃખ થઈએ ? એટલા મારે એ જ ઉચિત છે કે, શેહિનની સાથે જ આપણે પાત્ર પ્રાણત્યાગ કરીને શેહિતનું અનુકંજ કરીએ છતાં પ્રાણત્યાગ કર્યા પહેલાં એ ઉચિત છે કે, આપણે આપણા ધર્મપાલનની આલોચના કરી નાંખીએ કે, જેમાં કોઈ પ્રમાણની કોઈ ભૂલ તો થઈ નથી !

સાંસારિક મનુષ્ય, જ્યારે દુઃખથી ગભરાઈ જાય છે, ત્યારે તેઓ દુઃખમુક્તિ જનકા મારે, આત્મચાન કરવાનો વિચાર કરે છે અને સમજે છે કે એવું કરવાથી જ્યારે દુઃખમુક્ત બની જઈશું, એ જ પ્રમાણે નાન બને નાણીએ પણ આત્મચાન કરવાનો વિચાર કર્યો અને બને પતંગના ધર્મકાર્યોની આલોચના કરવા લાગ્યા પોતાના ધર્મકાર્યોની આલોચના કરતાં કંઈક રાજાને શરૂ આપ્યું કે, હું મારા ધર્મકાર્યોમાં નવું નવું કશું નોંધી શકો છું, પરંતુ તેમાં જે દિમાસ

જેવી મેલી અને જાંઠા જુલ રૂઈ ગઈ છે, તે તે મને દેખાઈ નથી ! હું વેચાએલાં બીજાનો દાસ છું મળીને મને સમજાવનાં રૂઢિએ અહીં અવનાર સમના વાલીઓ પામેથી કે વસુધ કરવાની અને તે સમનો કે ન મને, તેને ન જાગવાની અહા આવી ગઈ છે. તે પછી માટે ગણી સાથે મળી જવાનો અને આત્મદત્ત કરવાનો છે અધિકાર છે ? ગણી પણ બીજાને ત્વ વેચાએલી દામી છે, તેજીને પણ મેં અધિકાર છે કે, તે મરી આતા મનાંને આત્મદત્ત કરે ? એ સિવાય આ સરીર કુદરતનું જનારેનું છે, અમે તેન કોઈ નાના નાના બાળને પછે જનારવા સમર્થ નથી. આ કે અમે તે નાના સકા નથી, તો કુદરતના નિયમ વિરુદ્ધ તેનો નાશ કેવી રીતે કરી શકીએ ? અમે જાને પ્રકારે તેનો નાશ કરવાનો અધિકાર નથી. એક આત્મદત્ત અને વિશ્વાસવાન, એ જાનેય મદા પાત છે, એ ગણીને પણ અમે તે પાપમાં કેવા સિખ જાની મવા છીએ ? આ વિશ્વાસવાન જ, રાત ઉભો થઈ ગયો અને નાંગને કહેવા લાગ્યો - અમ નિની નારાં આપણે મરવા માટે પણ નવન નથી. તું અને હું બંનેય બીજાને ત્વ વેચાએલાં દાસ છીએ આ પ્રમણે દુખથી વ્યથા જતાં, આત્મદત્ત કરવી અને ખરીદનાર માલીકને દેવો દેવા, એ અપણું કમ નથી. એટલા માટે મરવાનો વિચાર છોડી દેને, વર્ષપૂર્વક આ રૂઢિને મૂકને કરો અને પોતાના કર્તવ્ય ઉપર દૃઢ રહે.

પતિની વાત મળીને તારા કહેવા લાગી-નાથ ! એ જ કામ્હે મેં રોહિતના મૃત્યુ અંતે પ્રાણુવાગ કર્યો નહોતો નહિ તો અન્ના રહેના ક્યારની હું રોહિતનું અનુરણ કરી ચૂકી હોત ! પરંતુ આ વખતે મને આ જાન ન રહે અને હું આપની આજ્ઞા માનીને, મરવા માટે તૈયાર થઈ ગયો. હવે પરમાત્માની દૃષ્ટીથી આપન જ હૃદયમાં આ વાત આવી ગઈ, કે જેથી આપણે આત્મદત્તવાના પાપથી પણ ખતો ગયા અને માલીકની સાથે વિશ્વાસવાન કરવાના પાપથી પણ ખતો ગયા.

કચ્છ ૨૬ સુ

અંતિમ કસોટી

આત્મહત્યા કરી, એ મહા પાપ છે અને અને આત્મહત્યા કરવા મારે સ્વર્ગનંત પશુ નથી, એવો વિચાર કરીને રાજા રાણીએ મરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. હવે તેમની સામે હરી રેહિતની કાદ-મંદકારની સમસ્યા ઉપસ્થિત થઈ. રાજા કહેવા લાગ્યો—તારા, જે થવાનું હતું તે થઈ ચૂક્યું, હવે એક ટોકા કર લાવ તો રેહિતને બાગી ફરે. મને ખરીદનાર શોધની આજ્ઞા છે કે, ટોકા લીધા વગર સગ બાળવા મારે સાક્ષી ન આવવાં

તારા—નાથ, આપ ટોકા કેવી પાસે મળી રહ્યા હો ? શું કાળને લીધે આપ આપને પોતાને પશુ બૂલી ગયા ? ને નહિ તો પછી આ વખતે આપ મારી પાસે ટોકા કેવી રીતે મળ્યા હો ? હું આપની એ જ અર્થાં મનાવેલી છું કે, જેનો વિવાહ આપની સાથે વિધિમત્ર થયો હતો અને આ રાજ બાપના તે જ પુત્ર રેહિતનું છે, જેને આપ પ્રાકૃતીક પશુ વર્ણને પ્રિય સમજતા હતા. હું આ રાજને કોણ ત્યજું કેવાં કેવાં કહી નાંખે બહોલપી લાગી છું, હવે તેના પિતા હોવાને કારણે આપનું કર્તવ્ય છે કે આપ તેનો અનિયમ સરકારકરો, તેને બદલે આપ મારી પાસે મળે હો ? નાથ, શું આપનાથી એ વાત અગમ્ય છે, કે કે નામની દાસી છું અને મારી પાસે એક પેંચો પશુ નથી ? જા. વિધિમત્ર બાપ મારી પાસે ટોકા મળ્યા, એ કથના ન્યાય છે ?

આજા. વિદ્ય: ઉપસ્થિતમાં પડીને, સંધ્યાસ્મ કોટિના માણુમેનું પંડિત હો, પંડિત જે મદ્યપુર છે, તે કાલમાં કાલ સંકટ

પાતાં જ્યાં પણ પોતાનું મેલું નથી હોડના. કોઈ કનિષ્ઠે કશું કે-

જરૂરિયાતવાળું દિ ધેવેલું ને મેં જાણ્યું પર્વતુગ વમાનું મેં ।

અધોમુખવાળું જુગલ્ય વદે-નાંવડાંતિના વાળિ જરૂરિયાત ।

અર્થાત્-મેલુંવાળું પુત્ર, પોતે દુ ન પડેલા જ્યાં પણ પોતાનું મેલું
હોડને નથી. કાંઈ કે અગ્નિને અગ્ની હડી દેતી ત્યાં નેતી દિશા
ઉપર જ રહે છે, નીચેની તાબુમાં જતી નથી.

એ જ પ્રમાણે દર્શિન અર્થે પણ મેલુંથી વિચલિત ન થશે
અને કહેવા લાગે—‘તાગ’ જે કે તાગ આ કથન અનુચિત નથી,
પણ એ તો કહે, કે તુ જાણજીને ત્યાં દારીપણું જા માટે કરી રહી છે!

તારા—સત્ય અને ધર્મના રક્ષણ માટે.

દર્શિન—જે સત્ય અને ધર્મના રક્ષણ માટે રાજપાટ છેડે,
મજુરી કરી, તું જાણજીને ત્યાં અને હું જાગીને ત્યાં વેચાયો, જે
સત્યને માટે આટલાં કષ્ટો સહ્યા, તે સત્ય અને ધર્મને માત્ર એક ટકાને
માટે શું આશુ જવા દઈશું? ને, એક દગ્ગર સોનામહોરો વખતે પણ
ધર્મ હોડવાનું ન કશું, પણ ધર્મગ્રસ્તને માટે પહેલાં તું પોતે જ
વેચાઈ, તે જ ધર્મને શું એક ટકા વાળે તું છોડી દેવાનું કહે છે!
મને માત્ર માનીકની આજ્ઞા છે, કે કર લીધા વગર રમણાનનાં લોક-
દાંથી કાઢી શકતો અગ્નિ સરકાર કરવા દેવામાં ન આવે. આવી રિત-
નિર્મા હું તાગ કે પુત્રના મોહમાં પડીને, ટકા લીધા વગર રમણાનના
લાકડાથી અગ્નિસરકાર કરી દઉં, તો ■ ધર્મ નહિ જાય? હું જાગીને
દાસ છું, તેની જ આજ્ઞાથી હું રમણાનની એવાળી અને લાકડાંના મુખ
અવગ્રહ એક ટકા કર વચુલ કર છું આવી દશામાં ભલે મારો પુત્ર
હોય કે બીજાનો દોષ, હું કર લીધા મિત્રાન કદાપિ લાકડાં નહિ સેવા
દઉં. હું અખિત જગતને છોડી ચકું છું, પરંતુ સત્યને છોડી દઉં
નથી તે જ મને સિદ્ધા આપી છે કે, સત્યની પ્રાણીને જેમ રક્ષા

કરવી જોઈએ. તારી આ શિક્ષા મદ્ય કરવાથી દહે હું સત્યપાલનમાં એટલો દદ બની ગયો છું, કે સંસારના કોઈપણ પદાર્થો મને સત્યથી વિચક્ષિત કરવામાં સમર્થ થઈ શકતાં નથી, એ સાંસાગિક પદાર્થો અનિત્ય છે અને સત્ય નિત્ય છે. નિત્યને છોડીને, અનિત્યને અપનાવવાની મૂર્ખતા કોઈપણ બુદ્ધિમાન કરતો નથી, જો હું આ વખતે માત્ર એક ટકાને માટે કર્તવ્યથી પરાંગમુખ બની જાઉં, તો સત્યની રક્ષાને માટે અત્યાર સુધી જે દષ્ટો સભ્યાં છે, તે સધળાં નિષ્કુળ થઈ જાય, તથા આટલાં દષ્ટો સદીને પણ, જે સત્યની રક્ષા કરી છે, એ સત્યથી હું અને હું અનેય દર થઈ જઈશું. ભારે મા ભારે આપત્તિમાં પણ, ત્યારે આપણે ન ગમગાયા અને તે ધર્મપૂર્વક સદન કરતાં થકાં, સત્યની રક્ષા કરી, તો દહે આ એક ટકાની વાતથી ગમગાઈને, સત્યને છોડી દેવું એ કેમ ઉગિત દહેવાય ? તારા ! તારી રક્ષા કરવી અને પુત્રને અંતિમ સંસ્કાર દેવો, એ જો કે મારું કર્તવ્ય છે, તથાપિ હું પગથી ન છું. મને, હર વમુલ ક્યાં વગર શય બાળવાનો લેશપણ અધિકાર નથી એટલા માટે, હર લીધા વગર શય બાળવાની મારી આશા હોય અને હર બુદ્ધિવાનો કોઈ ઉપાય હર.

પાદકમળ ! ક્યાં બાજના એ સોજા કે, જેઓ વિના માંજે જ અથવા થોડા જ માત્ર સામગ્રીમાં પડીને, રાતરિવસ સોજાની બાંધામાં પુત્ર નાંખે છે અને ખાટા સોજાં આપ-ખાખને અત્યનો ત્યાગ કરે છે અને ક્યાં સત્યમુર્તિ મહાનાગ્ન દલિલિલ, જે અર્થો અને અપરી વાવિગ, પોતાની સ્ત્રી પર દયા કરીને, પેતાનું સત્ય છોડીને પાતળા જ ને બાળવાની હર લીધા વગર અનુમતિ આપના નથી ? હર બાળના સોજા, કે જેઓ સ્ત્રી વાળને ખોળી અને ખોળી નાળના સત્યથી દે છે, કે તો હું ? પણ પેતાના જ સ્ત્રી-કેવલ અને પેતાના જ અપરાધ પાતળી પડી કરના નથી અને હર એ દલિલિલ નો દલિલિલ હર પોતાના પુત્રને કરે, આ કુલદલિલિલ હર પુત્રને નથી ! આ કોણુ કરજુ કે જ સત્યપર નિશ્ચય દેવે અને ન દેવે.

એ જ છે. આજના જેવા યોગને સત્યપર વિશ્વાસ નથી તેઓ કે
 છે કે, અહીં જેણે જુએ છે! અમર અમાર્ગ અસત્યને જાણ કરત
 થો છે કે પરન્તુ દરિદ્રકંડને સત્યપર વિશ્વાસ હતો. તે આ વાતને જા-
 નર સમજતો હતો કે, સત્ય એ માર્ગ વ્યાપક છે. તે કોઈપણ વસ્તુ
 ઉપાસવાથી ઉપાધ યાત્રું નથી. અને તેને ઉપાસવાની કષ્ટભર્યા અર્થ
 એ પણ પાપ છે.

આજની મોટા જાગતી સોએનાં વિચાર પ્રમાણે દરિદ્રકંડ
 ઉપરોક્ત કથનથી તાગને દુઃખ થતુ સ્વાભાવિક હતું, પરન્તુ તારાન
 વિચારો એ! સોએના વિચારોથી તદ્દન ઉચ્છેદ્ય હતું. સત્ય અને ધર્મ
 જેવા દરિદ્રકંડને પ્રિય હતા, તેવા જ હોતે પ્રિય હતાં. તે મદાનમાં મદાન
 દુઃખમાં પણ પોતાના ગ્વાથને મારે પણ, પનિતે મત્સ્ય છોડવાનો અ-
 શક કંવાનુ જનખની ન હતી. અસ્તુ.

પનિની વાત આજણને તાગ કહેવા લાગી—નાથ! આપનું કહેડું
 બરાબર છે દુઃખના આધિપત્યથી મારી જીવિ અસ્થિર હતી, આ જ
 કાગણથી મેં આપને, કે લીધા વગર પુત્રનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાની
 પ્રાર્થના કરી હતી માલીકની આજ્ઞાનુ પાલન કરવું, એ આપનું કર્તવ્ય
 છે અને કર્તવ્યપર સ્થિર ન રહેવું એનું જ નામ ધર્મનો ત્યાગ છે.
 માટે આપ આપના માલીકની આજ્ઞાનુ ઉલ્લંઘન ન કરશો. પરન્તુ પ્રશ્ન
 એ છે, કે મારી પાસે કે આપવા માટે ટકો નથી, તો શું પુત્રનું કન
 વગર બાળ્યુ અહીં જ પડ્યુ રહેશે ?

દરિદ્રકંડ—પ્રિયે ! તમે જ વિચારો કે, ટકો આપવા વગર અ-
 ગ્નિસંસ્કાર કેરી રીતે થઈ શકે ? મારો માલીક અહીં આરીભય
 અને તે દયા કરીને કે લીધા વગર અગ્નિસંસ્કાર કરવાની મંજૂરી
 આપે તો તે જીવિ વાત છે, તે સિવાય, કે આપ્યા વગર પુત્રનો
 કાંઈ એ સર્વથા અસંભવિત છે.

રાખતો આ જવાબ સાંભળીને, તારાને ધણું જ દુઃખ થયું. તે, પોતાના પુત્ર પાસે પહોંચી પડીને રુદન કરવા લાગી અને કહેવા લાગી—
“હાય ! આજે આ પુત્ર આવો અલાગી બની રહ્યો છે કે, એક ટકા વગર તેનું શયન અહીં જ પડ્યું છે ! જેના જન્મોત્સવમાં હજારો લાખો ફીણા ખર્ચવામાં આવ્યા હતા, આજ તેના જન્મ દિવસે વખતે લાકડાં માટે એક ટકા પણ નથી, કે જે આપીને તેનો અગ્નિસંસ્કાર કરું.”

રાણી, આ પ્રમાણે કરુણાપૂર્ણ વિલાપ કરી રહી હતી કે, તરત જ તેને યાદ આવ્યું કે આ રીતે રુદન અને વિલાપ કરવાથી, પુત્રના અગ્નિસંસ્કારને અંગે કોઈ પ્રકારનો લાભ પણ નથી, તેમ જ કોઈ પ્રકારની સદાવતા મળે, એવી આશા પણ નથી. મારી પાસે પહેરવાની આ જે સાડી છે, તેમાંની અર્ધી સાડી મું એક ટકા કિંમત જેટલી નદિ દોષ ! એક ટકાની જ નદિ, પણ તે એક ટકા કરતાં ઘણી વધારે કિંમતની હશે તો પછી તેમાંથી અર્ધી સાડી ફાડીને એક ટકાને બાંહે-કેમ ન આપી દઉં ! અને તે આપીને મારા પુત્રનો અગ્નિસંસ્કાર કેમ ન કરું ! ધાવળીને મારી દશા ઉપર દયા આવશે અને તે મને કોઈ ખીણું વસ્ત્ર આપશે, તો તો સાફ જ છે, નહિ તો અર્ધી માટીથી જ કંઈ મારું અંગ ઢાંકીને રહીશ; પરંતુ પુત્રને અગ્નિસંસ્કાર કયો વિના પડ્યું કહેવા દેવો, એ તો માન-વર્ણવથી વિરુદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને, રાણીએ પોતાની સાડીમાંથી અર્ધી સાડી ફાડી અને રાખતે કહેવા લાગી—આપ એક ટકા કરતાં નાદાનમાં આ વસ્ત્ર છે, જે એક ટકા કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે, તે સ્વપ્ન જે દર્શ તો આપને પુત્રનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં કેઈ પ્રકારની હિંમત નથી ને ?

પાસકરણ ! સાધારણ મનુષ્ય આવી દિશામાં જાય તો એક વસ્ત્ર તેમાં કંઈ આશય નથી, પરંતુ દરિદ્ર અસપેક્ષ કરે છે, જેને દરિદ્રતામાં પણ સન્નિવિધ વસ્ત્રો મળે. આવી દરિદ્રતામાં કોઈ દુષ્ટ હોય તો તેણે એક દરિદ્રતાને જોઈને, એક દરિદ્રતાને જોઈને

ગાળનું હાથ ફેળી જાય છે તે વખતે જની મુઠ્ઠા છે કે, જે આ ક્ષણે
પણ ન પીગર્યો. જસ્ટ.

રાણીની વાતના જવાબમાં ગાળએ કહ્યું-તમારા જેવી મન્ય પદ્મી
સ્ત્રીને ખરેખર મન્ય છે કે, જે મન્યની મુઠ્ઠા માટે પોતાના પહેરણ
વસ્ત્રમાંથી પણ આપું છો છોને આપી દેવામાં મંકોચ કરી નથી. આ
વસ્ત્રને લઈને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં મને કોઈ જાનની હાનિ નથી.

મહારાજા, જે લગ્ન હાંકવાનું વસ્ત્ર સત્યની મુઠ્ઠા માટે ન
આપું, તો પછી ક્યારે આપું? એમ કહીને, રાણીએ પોતાનાં પહેરણ
વસ્ત્રમાંથી પણ, આપું વસ્ત્ર, જેનું જ રાજાને આપું અને મહારાજા
આપેલું વસ્ત્ર રાજાએ જેવું જ પોતાના હાથમાં લીધું કે, તરત જ
આકાશમાં એક દિવ્ય પ્રકાશ પ્રગટ થતાંની સાથે જ દેવદુકુળી વાજવા
લાગી. દેવતાઓ, હરિશ્ચંદ્ર અને તારા પર પુષ્પ વર્ષાવવા લાગ્યા, તથા
જનને જાણ થઈને ઉચ્ચારતાની સાથે-સાથે કહેવા લાગ્યા કે, તમારું
સત્યપાલનના મનને, તમારું માતા-પિતાને, તમારું મનુષ્યજન્મને,
તમારા ધર્મ અને સાદસને તથા તમારી ધર્મ દંડનાને મન્ય છે ! ધૈર્ય
અધારી રાત્રિએ, કોઈપણ માણસની હાજરી વગર, અને પોતાના પુત્રના
અગ્નિસંસ્કારના કાર્યમાં પણ સત્ય ઉપર દંડ જની રહેનાર તથા ધર્મને
દગા ન દેનાર દિગ્વિદ્ર સમાન બીજો મનુષ્ય કોણ હશે ? કહ એવી બી
હશે કે, જે આવા વિદ્વત સમયમાં પણ પોતાના પતિને ધર્મ છોડવાનો
આમદ ન કરે ?

આકાશમનો પ્રકાશ, પુષ્પવૃષ્ટિ અને ત્યાંના સજ્જો સંજ્ઞાઓને,
રાજા રાણી આશ્ચર્યચકિત બની ગયા. એ જ વખતે એક દિવ્ય શરી-
રધારી દેવ, આકાશમાંથી ઉતરીને ગાંગગણી પાસે આવીને ઉભો રહ્યો
તે એ જ દેવ છે કે જેને દિગ્વિદ્રને મત્સ્યરૂપ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી
હતી. એ જ દેવે રાજા રાણીને આદર્શ સજ્જોમાં નાખ્યા હતા અને
માયાથી, શક્તિને સાપથી કરાવીને, તેને નિશ્ચેતનવત્ બનાવી

દીધો હતો. આ હેતુથી કસોટીમાં પણ રાજને સત્ય ઉપર દૃઢ જોડને, તેનું અભિમાન ઉતરી ગયું. હવે તેણે નમ્રતા ધારણ કરી અને પોતાના કરેલાં દુષ્કાર્યો ઉપર પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. રમશાનમાં આવીને સૌથી પહેલાં તેણે શેદિન ઉપરની પોતાની માથા દૂર કરી. માથા દૂર થતાં જ શેદિન જેમ ધૂઈ ગયેલો માણસ ઉઠે, તેવીરીતે ઉઠીને ઉભો થઈ ગયો.

પોતાની પાસે, એક દિવ્ય ચરીરધારી દેવને ઉભેલો તથા શેદિતને આ પ્રમાણે શ્રવણ થયેલો જોઈ, રાજ અને રાણીના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ સમજી ન શક્યા કે આ બધું શું યજ્ઞ રહ્યું છે ! અમારી પાસે આ કાણુ આવી ઉભું રહ્યું છે અને મૃત્યુ પામેલો શેદિત શ્રવણ શી રીતે થઈ ગયો ? એટલામાં જ તે દેવ નમ્રતા દર્શાવતો રાજ અને રાણી પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો—તમે મારા ઉપર દયા કરીને મારો અપરાધ માફકરો.

દેવની આ ક્ષમા પ્રાર્થનાથી તો, રાજ રાણીને ખુબ જ આશ્ચર્ય થયું. રાજને દેવને કહ્યું—હું નથી જાણુ તો કે તમે કોનું છો અને તમે મારો શો અપરાધ કર્યો છે ! કદાચ તમે મારો કોઈ અપરાધ કર્યો પણ દોષ, તો પણ મને તમારા ઉપર કોઈપણ જાતનો કોષ થઈ શકતો નથી.

રાજની વાતના જવાબમાં, દેવ પોતાનો પરિચય આપીને, તેને કહેવા લાગ્યો—મદારાજ, હિન્દુમત્તામાં હિન્દુના મુખે આપના સત્યની પ્રશંસા સાંભળીને મને માત્ર સ્વભાવ પ્રમાણુ કોષ થઈ ગયાં. મેં વિચાર્યું કે હિન્દુ, અમે દેવોની મામે મનુષ્યના પ્રણામ કરી શકીએ છીએ. હિન્દુ દ્વારા કરવામાં આવેલી આપની પ્રણામ અને જાણના કારણે અને મેં આપને સત્યબદ્ધ કરવાની પ્રવૃત્તિ હાથી. આ પ્રણામ કરી કરવા મારે જ મેં અપરાધને માફકરો, વિશ્વમિત્રને મારું નામ કરાવ્યો હતો. અને એ પ્રમાણુ વિશ્વમિત્રને ક્રોધાવધાન નામ દેવ આપને કષ્ટમાં નાંખ્યા હતા. શેદિને પણ હું જ કષ્ટ નાંખીને મરે. હતો, તથા તેને મર્યા પડે નિર્દોષ કોષ જન્મ દેવો. હવે મેં

જાણે તેના પરથી મારી મરણ ઉપાધી લીધી, એવી તે કહીને કહે
ગયો છે. આ બધું કાંઈ મેં આપને મનથી વિચારિત કર્યા પ્રત્યે
કહ્યું હતું. પરંતુ આપ આ ભરંસા કુખના સમયમાં પણ મનથી
વિચારિત ન કર્યા હવે મારું અભિમાન કુતરી ગયું છે હું આપની
મન્યગીરના સમજૂ ગૂંથો છું મેં અભિમાનને લીધે વિનાશરતે જ
આપને આટલા કષ્ટો આપ્યા છે, એ માટે હું આપની ક્ષમા માગું છું.

શાન્તએ રેવંત કહ્યું—મારી ક્ષમા પ્રત્યક્ષા જો આપને શાન્તિ મળી
હોય, તો હું આપને ક્ષમા આપું છું. જ્યાં આપ જે કાર્યોને માટે મારી ક્ષમા
માઠો છે, તે કાર્યો કબાળી આપ માગ અપકારી નથી, પણ ઉપકારી
છો. જો આપના તરફથી માગ સંબંધી પરીણ ન થાય, તો હું ન
સમજત કે હું ક્યાંકથી સત્યનું પાત્રન કરી ચકું છું. આપે મારા સત્યની
પરીક્ષા માટે સ્વર્ગસુખ છોડીને કષ્ટ ઉઠાવ્યું, એ માટે આપ
ધન્યવાદને પાત્ર છો.

દેવ—આપનું આ કથન પણ આપની મહાનતાનો પરિચય આપે
છે; પરંતુ ખરી રીતે, ઉપકારી હું નથી, પણ આપ છો. જો આપ
આ કષ્ટોને સહન ન કરત તો મારામાં જે અભિમાન હતું, તે પણ
નાશ ન પામત અને મત્ત ઉપર પણ મને અગ્રહ થઈ જત. મારામાં
અત્યારસુધી અનિશય અભિમાન હતું. હું અભિમાનને લીધે હિન્દને પણ
કંઈ વિસાતમાં ગણતો ન હતો. પરંતુ આપે કષ્ટસહન કરીને મારા
અભિમાનનો ખસ કરી દીધો. હવે મારામાં તે અભિમાન કિંચિત્ત માત્ર
પણ રહ્યું નથી; કે જે થોડાક વખત પહેલાં હતું. હું આપનો તો હતો
આપને કુઝ આપવા, પરંતુ હું એ રીતે શુદ્ધ બની ગયો કે, જેમ
પારસને કાપનારી જરી પાગસના સ્પર્શથી પોને જ સોનાની બની જાય
છે. મેં આપને આટલાં કષ્ટો આપ્યા, જતા પણ આપે મારો અપરાધ
ક્ષમા કર્યો એ આપની મહાન્ ઉદારતા છે. આપે ક્ષમા કરવાથી, મારું
અદાન પણ મટી ગયું અને મારો આત્મા પણ પવિત્ર બની ગયો.

પ્રકરણ ૨૭ મું

વિશ્વામિત્ર અને અયોધ્યા

પૂરિવાર સહિત મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર અયોધ્યાથી ચાલી જતાં, અયોધ્યાની દુષ્પ્રીં પ્રજા વ્યાકુળ જનીને નગરમાં પાછી ફરી. આવખતે દેશના મુખ ઉપર ઉદાસીનતા છવાઈ રહી છે. જ્યાં પોતાની આંખોમાંથી આંસુઓ વહાવી રહ્યાં છે અને મનમાં ને મનમાં હરિશ્ચંદ્રના ચાલ્યા જવાથી દુઃખનો અનુભવ કરી રહ્યા છે. જે નગર ગૃહકામ સુધી રમણીય દેખાતું હતું તે આજે ભયંકર જાણાય છે. ત્યાંના જે રહેવાસીઓ પ્રસન્નચિત્ત જાણના હતા, તેઓ આજે ચિંતાજનક અને દુઃખિન દેખાય છે. જે જાનરમાં દમેશાં વ્યાપાર થતો હતો, ત્યાં આજે લોકોના ટોળેટોળાં એકત્ર થઈને, આજે દુઃખચર્ચા કરી રહ્યા છે. સાર્વજનિક એ છે કે, મહારાજ હરિશ્ચંદ્રના ચાલ્યા જવાથી તેની સાથે જ અયોધ્યાનગરીની સુંદરતા અને પ્રજાની પ્રસન્નતા પણ ચાલી ગઈ છે. પ્રજા દિનગત હરિશ્ચંદ્રના ચાલ્યા જવાની ચિંતામાં જ નિમગ્ન રહે છે, બીજા કંઈ કામ કરવાનું તેમને સમજતું પણ નથી, તેમ તે કરવામાં મન પણ મોંઘાડું નથી.

પ્રજાના મુખ્ય મુખ્ય માણસો એક તો હરિશ્ચંદ્રના ચાલ્યા જવાની ચિંતાનુષ્ઠાનો હતા જ તેમાંથી વળી પ્રજાની બાકી દુઃખવચચાની ચિંતાએ તેમને વધારે ધેરી લીધા. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, જે પ્રજાની બાકી હતા રહી તો સમગ્ર પ્રજા દેશ જ દિવસોગ. હરિશ્ચંદ્રની વિરહગિતા જાતે મનને હરિશ્ચંદ્ર ચાલ્યા વખતે જે ઉજેડે બાંધે છે તે કુલ્ય અમારું કર્ણવ છે કે પ્રજાની આ ચિંતા દૂર કરીને, તેને પોતાની રીતે ઉપર પુનઃ બાંધ કરીએ.

આ પ્રમણે વિચાર કરી, ને અદિમગે પ્રભને મળવાના હજી તેમોએ પ્રભનું હૃદય દર્શિત કરના ઉપરેય નગર આપરિત ૧૭" અને તે સમજાવ્યું કે, આ પ્રમાણે દરિદ્રાની મિત્રા કરનાં, ને તમે તરફે પ્રાણુ ઊઠી જશે, તો પણ કાંઈ સામ નથી. માટે એ જ ઉચિત છે કે, મદાગાત દરિદ્રાના આદેશ મુજબ જીવન જતીન કરવું.

અમરસેના આ પ્રમાણે સમજાવવાથી, પ્રભને કાંઈક ધીંગળ થઈ આ તરફ વિશ્વામિત્ર, પ્રભના હૃદયમા દર્શિત પ્રત્યે, ને સહકાર છે, તેને દૂર કરી પોતાનો પ્રભાવ જમાવવા માટે, કોરનાપૂર્વક ગાત્ર કરના સાચા. તેના માર્ગકાર્યથી, સમાસને વિમાર્ગ ગયા અને વિશ્વામિત્ર આ કોર અધિકારનો પ્રતિકાર કરવા માટે તેઓએ એક પ્રભ-પરિણ રચાવી. પ્રભ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ જમાવવા, વિશ્વામિત્ર ને ને કોર નિયમો પ્રચલિત કરના, તેનો આ પરિણ વિરોધ કરતી, તથા સત્તામ્રક વડે તે નિયમોનો અમલ થવા ન દેતી. પ્રભના આ કાર્યથી વિશ્વામિત્ર દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે ચીઝાના. ચીઝાછ-ચીઝાછને તે પ્રભ ઉપર પોતાનો અમલ જમાવવા માટે વધારે અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. પ્રભ તેમના અત્યાચારને ધૈર્વપૂર્વક સહન કરતી રહી તેણે પોતાનું સત્તામ્રક કૃષી હથિયાર ન છોડ્યું. નેમ તેણે વિશ્વામિત્રના આ કાર્યોમાં સહકાર પામ્યું ન આપ્યો.

પ્રભના હૃદયમા, દર્શિત પ્રત્યેનો મહાકાવ દૂર કરીને, તેની જગ્યાએ પોતાનો પ્રભાવ જમાવવાના આ પ્રયત્નમા વિશ્વામિત્ર હથેલી નિષ્ફળ થતા રહ્યા નેઓ તે માટે ને ને પગલા કરનાં, તેનો સત્તામ્રક દ્વારા પ્રભ વિરોધ કરતી.

વિશ્વામિત્ર, સત્યને મમજતા છતા, હૃદયમા તો પ્રભની પ્રશંસા કરે છે, પરન્તુ પોતાની હડ પુરી કરવા માટે અન્યથા નેઓ પ્રભ ઉપર અન્યાય જ કર્યે જાર છે કોઈકોઈ વાર તેઓ ખૂન પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગે છે કે, મેં આ છુ કર્યું ? મેં મને પોતાને જ આ નાશકર્ત

સાચી લીધો અને હવે જેમ જેમ હક પૂર્વક હું આમાંથી નીકળવાની પ્રવૃત્તિ કરું છું, તેમ તેમ હું વધારે વધારે ક્ષમાતો બનું છું. મને કોઈ કરવાનું કશું પૂરેપૂરું મળી રહ્યું છે. જો હું કોઈ ન હોત, મારા પર કોઈનું આધિપત્ય થવા ન દેત, તો આજ મારી આ દસા કેમ થાત ?

ગમે તેવો અન્યાયી માણસ હોય, પણ તેના ઉપર સત્યનો પ્રભાવ પશ્ચાત્તર રહેતો નથી. હરિશ્ચંદ્રના સત્યથી પ્રભાવિત બનીને, વિશ્વામિત્ર પોતાની મેળે પશ્ચાત્તાપ કરે છે કે, મેં હરિશ્ચંદ્ર સાથે ખુન જ અન્યાય કર્યો છે જેને સત્યથી વિચલિત કરવા, મેં મારી તપશ્ચર્યાનું સંપૂર્ણ ભંગ વાપર્યું, છતાં પણ જે પોતાના સત્યથી ન ડગ્યો, જરૂર તે એક મહાપુરુષ છે. આવા મહાપુરુષની સાથે, મેં જે બચવાર કર્યો છે, તે તદ્દન નિષ્ઠ છે. અહીં પ્રભુ ઉપર તેઓ જે કાંઈ અત્યાચાર કરી રહ્યા છે, તેનો પણ વખતે વખતે તેમને પશ્ચાત્તાપ થતો જ ગય છે.

વિશ્વામિત્ર, ત્યારે કોઈપણ રીતે પ્રજાના હૃદયમાંથી હરિશ્ચંદ્રનું આધિપત્ય દૂર કરાવી, પોતાનું આધિપત્ય જમાવી ન શક્યા અને તે તરફથી નિરાશ થવા, ત્યારે વિરસ બનીને નેમણે પ્રજાને ગજસભામાં આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. પ્રજા આવી જવાથી, તે હૃદય લાગ્યા — “મેં” આપના શામને તથા આપને ધણું જ દુઃખ આપ્યું છે શામની, શામપરિવારની તથા આપ લોકોની સહનશીલતા, અગ્નિ બનીને મને આજી રહેલ છે. હું મારા કાર્યોને મારે હૃદયથી પશ્ચાત્તાપ કરું છું અને આપ લોકોની ક્ષમા માગું છું. હવે હું ગાંધારી” ઉડું છું અને આપના પ્રિય શામને પણ જાણીથી શીધી લાવું છું. તમે કંઈ કરાવી તેમને તમારા શામ બનાવીને આનંદથી રહે.

વિશ્વામિત્રની આ વાત સાંભળીને, કોઈ બે વાતો પદ ૧૪૧ :
જગજાની આ દઃ બધે, તેમ પ્રભુ આનંદપૂર્વક બન્યા ૨૪ ૬૦૦

મન વિશ્વામિત્રના આ વિચારની પ્રથમા કરવા સામી અને તેમને
મનપાદ આપવા સામી

દરિદ્રાંકને સાથિને, પુનઃ ગર્જનદામન પર આરૂઢ કરવાની હઠથી
કાર્ત્ત્વ્ય કર્યા પરિણીત કરવાના વિચરણી, વિશ્વામિત્ર અયોધ્યાને છોડી
સામી નજર રિસાવ દયા. રત્નામા તેમના હૃદયમાં અનેક સંકલ્પ-વિકલ્પો
થઈ ગયા છે. તેમના મનમાં ગદી-ગદીને એ સંકલ્પ ઉદ્ભવે છે કે,
મારી આર્થનાથી દરિદ્રાંક અયોધ્યામાં પાછા આવશે કે નહીં? પરંતુ
જેમ જાતે તેમ તેમને નજર લાગીત, એવો નિશ્ચય કરીને વિશ્વામિત્ર
પોતાનો માર્ગ કાપવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨૮ મું

સ્મશાનમાં સલા

અત્યાચારની પણ મર્યાદા હોય છે. જ્યારે અત્યાચાર મર્યાદાની વચ્ચે જાય છે, ત્યારે તે અત્યાચારી પોતે પોતાને જ દુઃખ આપવા માટે છે. જે અત્યાચારનો પ્રતિકાર સદનશીલતા વડે કરવામાં આવે છે, તે અત્યાચાર, અત્યાચારીને જ દુઃખકર્તા બની જાય છે. દરિશ્વરને તે દેવે અનેક દુઃખો આપ્યાં, તેના ઉપર મદાનમાં મદાન અત્યાચાર કર્યાં પરંતુ દરિશ્વરે તે અત્યાચારીને સર્વપૂર્વક સદન કર્યાં. એ જ કારણ છે કે, તે અત્યાચાર અત્યારે તે અત્યાચારી-દેવને જ દુઃખ આપી રહેલ છે. તે પોતાના અત્યાચારોનું સ્મરણ કરીને સ્વયં જાણી રહ્યો છે અને દરિશ્વર પ્રત્યે શ્રદ્ધાની પ્રાર્થના કરી રહ્યો છે.

દરિશ્વર, પોતાને કષ્ટ આપનાર દેવને જોઈ જ શમા આપી કે, તરત જ આકાશમાં પુનઃ દરિશ્વર અને તારાની જન્મપીણના સાથે દેવકુંડુબી વાગવા લાગી. જોતજોતામાં, આખું સ્મશાન દેવ-દેવીઓથી ભર્યામ ગયું અને સ્મશાનભૂમિ સમાભૂમિના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ દેવ-દેવીઓએ, તે વખતે દરિશ્વર-નારા તથા રોહિતને સ્નાન કરાવી, વસ્ત્રો ભૂષણોથી અલંકાર કર્યાં. તે પછી તેમને સમાની વચ્ચે દાખા કરેલાં રત્નના મિદાસન ઉપર બેસાડ્યાં અને કન્દ તથા સપ્તમ દેવ-દેવીઓ તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

પાંચમજી! દેવી જ વાર પહેલે, દરિશ્વર અને તારા બંધારે-
મય શાંતમાં સ્મશાન વચ્ચે પોતાના શિવ પ્રવના રૂ. કરી દુઃખ દૂર-
દૂરે તેમને દાસવશી કુલ જનવાની કેઈ બંધ ન હતી. પરંતુ દેવી

જ વાર પછી, અપાકને કથાને પ્રકાશ અને શોકને રથાને દર્શી જાય છે. જે આ વખતે રાત્રી અને ગણી પેનાનાં સત્ય ઉપર સ્થિત થઈ ન જાય; જે તેઓ કહી શકે-સીધા-સીધા વચ્ચે જ પુત્રોના અગ્નિમંડલ કરવા માટે તૈયાર થાય, તો તેમને આ પ્રકાશ પણ ન મળત કે, આ જ્ઞાનંદ પણ ન મળત. સાર્થક એ છે કે, સત્યપાલનમાં તેમણે જે કંઈ જોઈશું છે તે કંઈ સત્યપાલનની નિષ્ફળતા હતી અને તે નિષ્ફળતાના કારણે જ આ પ્રકાશ અને જ્ઞાનંદ મળ્યો છે. સત્યપાલનમાં, કંઈને પૂર્વ-પૂર્વક સદવાનું અને તે કષ્ટોથી ભયભીત બની સત્ય ન જોવાનું આ પરિણામ છે. કાષ્ઠ કવિએ કહ્યું છે કે:—

સમ તલમિલ ચ લેહિન શરં શીર્ષં દારદ ।

અર્થાત્—સતોષ અવશ્ય કડવો છે, છતાં કૃષ્ણ મીઠો જ આવે છે.

એ જ પ્રમાણે, સત્યપાલનમાં ભક્તે દુઃખ સહનું પડે, પરંતુ તે દુઃખને ધીરજ/પૂર્વક સહી લેવાથી અને સત્યથી પનિત ન થવાથી, રથાથી જ્ઞાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, જે અસત્યકારા પ્રાપ્ત થતા અસ્થાયી જ્ઞાનંદથી અસંખ્ય ગુણો વધારે હોય છે. સત્ય પાળનારનું દુઃખ ખરું કાયમ રહેતું નથી. તે સ્વચ્છાર પછી જ સુખરૂપે પરિણમી જાય છે. એ માટે કહ્યું છે કે—

પતિતોઽપિ કરાણૈરદ્યતત્ત્વેવ કમ્બુકઃ । ભટ્ટહરિઃ.
પ્રાયેર્ગ સાધુકૃતાનામસ્થાયિન્યો વિપત્તયઃ ॥

અર્થાત્—જેમ હાથમાંથી પડતો રત્નરત્નો દડો ઉપર જ આવે છે, તેવી જ રીતે ન્યાયવૃત્તિ ઉપર આલનારાઓની વિપત્તિ પણ હમેશાં રહેતી નથી. અથવા જે પ્રમાણે દડો નીચે પડીને ઉપર જ ઊઠ્યો છે, તે જ પ્રમાણે ન્યાયવૃત્તિવાળો મનુષ્ય પણ આપત્તિમાં પડી જઈને ઉપર જ આવે છે.

થોડી જ વારમાં આ પરિવર્તન જોઈ, હરિશ્ચંદ્ર તારાને કહેવા સાંભળો—પ્રિયે તાન ! આજે જે પરિવર્તન થું જોઈ રહેલું છે, તે મધી નાગી જ દૃષ્ટાનું કૃષ્ણ છે. જે ઘું અને તે વિષય રૂપી દૃષ્ટામાંથી ત

કાલ, જો હું મને સાચ ન આપત, જો હું મને સમયે સમયે ધૈર્ય આપતી ન રહેત, અને હું પોને વેચાઈને મારા માટે આદર્શ ઉપરિચિત ન કરત. તો હું અવશ્ય જ સત્યથી પતિત થઈ ગયો હોત. સત્યથી પતિન થનાં જો આનંદ અત્યારસુધી મળી રહ્યો છે તે કદાપિ મળી ન શકત.

પતિની વાતના જવાબમાં તારાએ કહ્યું—નાથ, આમાં મારી જરા પણ વિશેષતા નથી. મેં જો કંઈ ક્યું. તે કરવાનું મારું કર્તવ્ય હતું. મેં મારા કર્તવ્યથી વધારે કંઈ પણ ક્યું નથી. એવો જાણો આપનો જ પ્રનાય છે. જો આપ શાન્તિદાન આપીને, આપના માથા ઉપર દિયુનો બોલો ન લેન, તો મને આ આનંદ ક્યાંથી મળત ?

સ્મશાનમાં આબૂતપૂર્વ પ્રકાશ દેખી અને કાલાદલ સાંભળી, કાલીના રહેવાશીઓ આશ્ચર્યપૂર્વક વિચારવા લાગ્યા કે, આજે સ્મશાનમાં આ પ્રકાશ અને કાલાદલ શાને લીધે છે ? યજ્ઞ માણસો આ પ્રકાશમય દશ્ય જોવા માટે, સ્મશાન તરફ દોડ્યા. મહારાજ દરિમંદ્રને ખરીદનાર જાંગી પણ એવો વિચાર કરતો સ્મશાનમાં દોડી આવ્યો કે, આજે મારા સ્મશાનમાં શી મહત્ત્વ છે ? જાંગી જોયો જ તે સ્મશાનમાં પહોંચ્યો, અને શાળની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડી કે તરૂન જ શાળ સિદ્ધાસન ઉપરથી નીચે ઉતરી ગયો. તેણે જાંગીનો સત્કાર કરનાં કહ્યું કે, શેડ ! આ બધો આપના જ અંગ્રોનો પ્રનાય છે. તમે જ મને ખરીતને મારા સત્યની રજા કરી હતી, એ તેનું જ ફળ છે.

જાંગી હાથ જોડીને શાળને કહેવા લાગ્યો—આપ મને દમા કરો. આપના પ્રત્યે મેં તથા મારી જાતને ધણું જ કમુચિત અવગાર કર્યો છે. હું એ પાપથી દુર્ભાગી રહ્યો છું, મને દમા આપીને મારો ઉદ્ધાર કરો.

શાળ—હિં, રામિન ! આપના તરફથી તે કામ પ્રત્યે હમેશા સહાયતાનો જ જવાબદાર થયો છે. રામિની પણ જુદું જુદું છે. તેને જુદું જુદું જુદું અને સ્મશાન રજાનું કામ થયું હતું, તેનું જુદું જુદું પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યો છે.

આજને તારા સાથે જે દુર્જીવદાર ક્યો હતો, તારાએ તેના દુર્જ-
વદારનો દા કાગે પણ ન કર્યો અને તેને જે સદુર્જવદાર ક્યો હતો,
તેની પ્રશંસા રહી.

સમજાનોમા સ્વભાવિક રીત એ મુજ દેવ છે કે, તેઓ દુર્જીવ-
દાર ઉપર લગ્ન ન દેતાં, કેવળ મહાવદાર ઉપર જ ખ્યાલ આપે છે.
ત્યારે દુર્જીવ મનુષ્યો કેટલેક કરેલા અનેક મહાવદારો તરફ લગ્ન ન
કરતાં માત્ર અપરાધો જે થોડોક માત્ર દુર્જીવદાર લઈ જાય છે, તેને
જ વર્ણન કર્યા કરે છે, ત્યારે સમજાન મનુષ્યો અનેક દુર્જીવદારોને પણ
બૂધી જાળે, જે થોડોક માત્ર સદુર્જવદાર ક્યો દેવ છે, તેને જ મહા-
ત્વ આપે છે અને તેની જ પ્રશંસા કરે છે. એ જ પ્રમાણે રાણી પણ
પોતાના ખરીદનારના અનેક દુર્જીવદારો પર ધ્યાન ન આપતા તેના
થોડા જ સદુર્જવદારોને મોટું કૃપ આપી રહી છે.

રાણીએ બાહ્ય મત્સ્યે દરિદ્રાંશુ કૃતવતા પૂર્ણ બાવો સાંભળીને,
દેવતાઓએ બાહ્યની પ્રશંસા કરીને તેનો પણ સત્કાર કર્યો.

જે રીઝ શાકુકારોની પાસે મહારાજ દરિદ્રાંશુ નોકરી માટે ગયા
હતા અને જેઓએ તેની ત્રાન પણ સાંભળી ન હતી, એટલું જ નહીં
પણ તે સાંભળીને તેનો તિરસ્કાર કર્યો હતો, તે સમજા મહારાજ
દરિદ્રાંશુને જોઈને લગ્ન શરૂ થયા બન્યા. તેઓ રાજ સાથે પચાસા
પ્રગટ કરતા, પોતાના અપરાધની માફી માગતા લાગ્યા, મહારાજને
તેઓને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે, તમે કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી તમે
સાધારણ બુદ્ધિથી ઓગળનાર છો, એવી સ્થિતિમાં પરિચય આપ્યા
સિવાય મને કેવી રીતે ઓળખી શકો? જો આથી પણ તમે તમને
અપરાધી માનતા હો, તો તેનું પ્રાશ્નિત એ છે કે, બરિષ્ઠમાં તમારે
ત્યા આંધળ કાંઈ દીન-દુઃખીનું અપમાન કરીને, તેને પુત્રારી કાઢી
નહો, પણ તેનું દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય કરો.

કાશીનરેશ, સ્મશાનમાં પહોંચીને મહારાજા હરિશ્ચંદ્રને કહેવા લાગ્યા કે, હું તદન આગામી અને હનભાગી નરેશ છું. આપે આટલા દિવસો સુધી મારા નગરમાં રહીને કષ્ટ મોગચું. છતાં મને તેની ખંખર પણ ન પડી, એનાથી વધારે અસાનના ખીજા કઈ હોઈ શકે ? આપ મારા અપરાધ સમા કરો અને કૃપા કરી એ ખતાવો કે, આ અસાનતા તમા અપરાધનું શું પ્રાપ્તિત કરે ?

હરિશ્ચંદ્રે કાશીનરેશનો સત્કાર કરીને, તેને આશ્વાસન આપ્યું અને કહ્યું કે, આપ વિના કારણે જ પધાત્તાપ કરો છો. જો આપને મારા આવવાના સમાચાર મળ્યા હોત, તો આપ જરૂર મને મળત. પાશુ ત્યારે મેં કોઈને મારો પરિચય જ ન આપ્યો અને પરિચય ન આપવાને લીધે આપને સમાચાર જ ન મળ્યા, એવી ગિથિનિર્મા આપનો મો અપરાધ ? મેં કોઈને મારી ખંખર ન આપી, તેનું કારણ રૂપ છે. પરિચય આપવાથી આપ જરૂર મને આપના મહેલમાં લઈ જત, અને મારું કનક ચૂકાવીને, મને આપનો અનિચિ બનાવત, આગ સગે. એમાં આજે આપ જે રચના જોઈ રહ્યા છો, આ રચના કેમ થાત ? એટલા માટે આપ આ બાબતમાં ખેદ ન કરો. ખેદની વાત એ અવગણ્ય હોઈ શકે છે, જે કાશીની બુધિ પરિત્ર મનાય છે. જે કાશીમાં અગે. પ્યારી બાળીને મેં લાલ મેળવ્યો છે, જે કાશીની બુધિમાં કુ સમય સમર્થ બની શકે છે. છું અને મારને ખાતર જે ન બની, તે જ કાશીમાં રહીને તમે કાશીની બુધિ ત્યારે જ લાગ્યા. સાવનું પાસન થાત. સાવન સાથે દાવક ન બની શકે તેમાં ખીજ ન લાવવાથી ત બહો કહેવાનું ની રીતે તે

છે કે, જેમણે હરિશ્ચંદ્રને આટલાં દુઃખમાં ધકેલ્યા હતા, પરન્તુ આજે તે પોતે જ હરિશ્ચંદ્ર અને તારાનો જયધ્વનિ હિચ્ચારી રહ્યા છે. તથા એ હરિશ્ચંદ્ર, એ તારા પણ તે જ છે કે, જેઓએ વિશ્વામિત્રદ્વારા આટલું દુઃખ પામ્યા છે, છતાં પણ તેઓ પોતાને કંઈ આપનાર વિશ્વામિત્રનો સત્કાર કરી રહ્યા છે.

વિશ્વામિત્રે રાજા અને રાણીને કહ્યું કે, તમે સિંહાસન ઉપર જ બેશો. તમારી મદિમા હવે હું સમજ્યો છું. અત્યારસુધી હું સમજતો હતો કે, મારા ક્રોધ જ અપાર છે, પરન્તુ હવે હું આટલા અનુભવ પછી એ વાત સ્વીકારું છું કે, તમારું સત્ય તથા તમારો ધર્મ મારા ક્રોધ કરતાં પણ વધારે છે ! જે વાત મેં હકને લીધે અત્યારસુધી કબુલ કરી ન હતી, તે જ વાત આજે હું તમારા સત્યથી પરાજય પામીને કુદ કરું છું. તમે તમારા સત્ય અને તમારી સહનશીલતા વડે મારા પને પરાજિત કરી દીધું છે, તથા તે સાથે જ મારા ક્રોધનો પણ નાશ કરી દીધો છે. જે ક્રોધને કારણે મેં અનેક દાનિઓ મેળવી, જે ક્રોધ તારી તપશ્ચર્યાનું બળ નાશ કર્યું, જે ક્રોધને વશ બની મેં નિરપરાધીઓ અને આપ જેવા સજ્જનોને દુઃખમાં નાખ્યા, તે મારા ક્રોધ તમે તમારી કૃપા વડે છતી લીધો. આ કુદ ક્રોધે પકડેલો મારો પીછો આપ જેવા માનવનોએ જ ઊઠાઓ. જીવન કાષ્ટ ઊઠાતી ન શકત. અત્યારસુધીમાં મારે જેટલાં જેટલાં મનુષ્યોના પ્રસંગમાં આવવું પડ્યું હતું, તે સખળાઓએ મારા ક્રોધને ઉત્તેજિત કર્યો હતો, પરન્તુ તેનો નાશ કરાવવામાં મારાં થઈ શક્યા ન હતા. આપને હું અનેકાનેક ધન્યવાદ આપું છું અને મારા અપરાધો માટે સુમાપ્રાર્થના કરું છું.

વિશ્વામિત્રની વાત માંજળીને અ.ખી સભા દિગ્મુદ બની મંદ્ર કે, જે વિશ્વામિત્ર પોતાના ક્રોધને માર પ્રતિષ્ઠા હતા, નજરા કે સમાને જેઓ જાણતા જ ન હતા, તેમના આજે આટલી નજરા કપાઈ આવી ગઈ ! વિશ્વામિત્રને ક્રોધહિન બતાવી દેવા માટે સખળા માંજળી હરિશ્ચંદ્રને ધન્યવાદ આપવા આમ્યા.

જ મેં આપની પાસેથી રાજ્ય માંગી લીધું હતું. તેમ જ વિચારો કે જો એમ ન હોત, તો હું પોને તો મારું રાજ્ય છોડી ચૂક્યો હોતો, તો પછી તમારી પાસે રાજ્ય શા માટે માગન ? એ વખતે મારી સુદ્ધિ અસ્થિર હતી, એથી મેં રાજ્ય માંગી લીધું હતું નીતિ પ્રમાણે સુદ્ધિની અસ્થિરતામાં કરવામાં આવેલું કાર્ય પ્રામાણિક ગણાવું નથી. એટલે મારે તમારું રાજ્ય સેવામાં જરાપણ સંકોચ કરવો ન જોઈએ.

હરિશ્ચંદ્ર—મહાગજ, આપની આ વાત ધડીલરને માટે હું માની
પણ લઉં, તો પણ હું જે રાજ્યને દાનમાં આપી ચૂક્યો, તે ફરીથી
મને ન શકું. કારણ કે ક્રોધનો આવેશ રહ્યો હશે, તો આપને રહ્યો
રી અને શુદ્ધિ અસ્થિર રહી હશે. તો આપની રહી હશે. હું તો ક્રોધના
આવેશમાં પણ ન હતો, તેમ મારી શુદ્ધિ પણ અસ્થિર ન હતી એ
શુદ્ધિની સ્થિતિમાં રાજ્યનું દાન કરું છું. એટલે મારું કાર્ય તો પ્રમા-
ણુક જ માની શકાય.

વિશ્વામિત્ર અને હરિશ્ચંદ્રની ઉપરોક્ત વાતચીત માંજીયાને, તે દેવ
દેવા સાચો છે, શાન્ત્ય માંગવામાં વિશ્વામિત્રનો જીગ પગ અપનાવ
નથી. શાન્ત્ય માંગતી વખતે તેમની જુદી ઉપગ્ર મ.શ. અધિકાર દત્તો,
અર્થાત્ આપને મત્ત્ય જાદુ કરવા માટે મારી જ પ્રિયજીથી તેનું શાન્ત્ય
માગ્યું હતું અને વેચાવા માટે નમને બાકુગ કાંઈ દત્તો.

હરિમંદ્ર—શ્રી આપની વાત પછી મારું મન, પશ્ચાત્ત આવી છુદિ
 ૬૫૨ તો કામ ખીચનું આધિપત્ય ના ન હતું તે જ મેં તે જ કામ
 કહ્યું જે, તે જાતી પંચાંગી હરિ વડ ને કહ્યું જે જાતી વિધિમાં
 શ્રી આપેનું જ્ઞાન પાછું કરી જો દેશ

[illegible]

પ્રકરણ ૨૯ મું

પુનરાગમન

વિદ્યામિત્ર અપોધ્યાની પ્રભાને નજરમાં આમંત્રન કરીને આ શુભ સમાચાર સમગ્રગણ કે, હરિશ્ચંદ્રને કું ફરીથી લાવીને અપોધ્યાના રાજ્યામન ઉપર બેસાડીય, કે નગર જ એ સમાચાર વિશ્વજીત માટે આપા રાજેશ્વર કેલાદ ગવા દરા બેનાથી સમસ્ત પ્રજા પ્રસન્ન થઇ ગઇ અને વિદ્યામિત્રની કુબુદ્ધિ મરીને સદ્ગુણ પ્રાપ્ત થવા માટે તે હૃદયને મન્યવાદ આપવા લાગી અરવું.

આજે જાણા નગરમાં એ જ ચર્ચા ચાલે છે. હરિશ્ચંદ્રનું અગમન મામળાને લોકો હર્ષથી પ્રદુષિત બની ગયાં. આશું નગર સખગારવામાં આવ્યું છે હરિશ્ચંદ્રના આમમનના શુભ સમાચાર મળવાની આશાએ જી પુરુષ જ્યા ત્યા બેસા છે. જીઓ હરિશ્ચંદ્ર અને તારા પામ સહ-સહને મમળ મીન મહ રહી છે. પુરોહિત હરિશ્ચંદ્ર અને તારાની જયપોષણ કરવાની સાથે જ નેમનું તથા તેમના સત્વરું ગુણાન કરી ગયા છે, તેમજ મન્યપાલનમાં હરિશ્ચંદ્રનો વિજય થવાને લીધે, પ્રસન્નતા પ્રસિદ્ધ કરી ગયા છે. હરિશ્ચંદ્ર અપોધ્યામાં પાછા આવવાની અગિય પાત્રે, આપુ નગર આનંદનીમૂર્તિ સમું બની ગયું. ધણા માણસો ઉઝી ડીઝી જનાઓ ઉપર ચડીને, કાસીના માર્ગે પડે તાકી તાકીને બેઠા ગયા છે નગર જ કાસી તરફથી આવતું ક વિમાન તેમની દષ્ટિએ પડ્યું.

કાસી તરફથી એક વિમાન આવી પહોંચ્યું છે અને સંભવ છે કે, વિમાનન મહારાજા હરિશ્ચંદ્ર અને પુત્ર સાર્વ મહારાણી તારા હોય. સમસ્ત નગર વિરસીએ ગયાના નગર તરફ દોડી ગયા.

મીઓ, સોનાની થાળીમાં મંગળ દ્રવ્યો, મૂળીને, હરિશ્ચંદ્ર અને તારાના મંગળગીત ગાતી જઈ રહી છે, અને પુરુષો હિચ્ચસ્વર જનધોષ કરતાં જઈ રહ્યા છે. વિમાનને જોઈને, સમસ્ત નગનિવાસીઓ પૂર્ણમાના, મંદસ્થાનથી સમુદ્રની જોમ, ખૂબ આનંદથી પ્રકુલિત બન્યા અને કોત્તાહલ કરવા લાગી ગયા.

અહીં વિમાનમાં મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર, હન્દને. અયોધ્યાપૂરી બતાવતાં દેહી રહ્યા છે કે, આ જો જ અયોધ્યા છે કે, જોમાં જન્મ થયેલા મરિ દેવતાઓ પણ મહત્તા સમજે છે. અહીંના નરનારીઓ અને પણ જ પ્રિય છે. મારી દષ્ટિએ અયોધ્યા આગળ સ્વર્ગ પણ લુપ્ત છે. એક તો અયોધ્યાપૂરી નૈમિષિક કારણથી જ રમ છે, બીજું, આજ નગરીમાં ભગવાન ઋષભદેવ આદિ તીર્થ કરોએ જન્મ પામ્યા હોય હતા. અને ત્રીજું, આ અયોધ્યાપૂરી એ મૃત્યુસોકમાં છે કે જ્યાં પુણ્યોપાનનાં મર્યાં દેહી રહ્યા છે. આ બધાં કારણોથી અયોધ્યા પ્રણે જ પ્રસાંમનીય રથજ છે.

હરિશ્ચંદ્રની વાતના જવાબમાં હન્દ દેવે લાગ્યા. ખરેખર, અયોધ્યા એવી જ છે. અયોધ્યાની જેટલી પ્રસાંસા કરવામાં આવે, તેટલી થોડી જ છે. હું હન્દ દેવે જ્યાં પણ અયોધ્યાનો કાષ્ઠી !!

આ પ્રમાણે વાતચીત કરતાં, વિમાનમાં બેગ બેગ, બધા અયોધ્યાની નજર આજ્યા નગરની બહાર પ્રજાને એકમિત રાખેલા તથા વિમાન તરફ દષ્ટિ કરતી જોઈ. હરિશ્ચંદ્ર હન્દને કહેવા લાગ્યા— મહારાજ, હવે મારે વિમાન ઉપર ચઢેલું હોય તરીકે જાણી શકાય. મારી શક જોઈ જમીન ઉપર જ્યાં છે અને હું હરિશ્ચંદ્ર પૂર્વે જાણ કરું, એ તરફ અનુચિત છે. આ ઉપરાંત અને મહત્ત્વે. જાણ કરું. અનુચિત નહિ. પરંતુ હું જો ઉપર આજ્યા નગરે જાણ કરી ને હરિશ્ચંદ્ર દેવે થી જ આનંદ જાણે !!

પ્રકરણ ૨૯ મું

પુનરાગમન

વિદ્યામિત્રે અયોધ્યાની પ્રજાને ગજસભામાં આમંત્રન કરી આ શુભ સમાચાર સંભળાવ્યા કે, હરિશ્ચંદ્રને હું ફરીથી લારીને : યોધ્યાના રાજ્યાસન ઉપર બેસાડીશ; કે તગ્ન જ એ સમાચાર વિજ્ઞાન માફક આખા રાહરમા ફેલાઈ ગયા હતા. એનાથી સમસ્ત પ્રજા પ્રસન્ન થઈ ગઈ અને વિદ્યામિત્રની દુર્ભુદ્ધિ મટીને સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવા બા તે હૃદયરત્ને ધન્યવાદ આપવા લાગી અરવું.

આજે આખા નગરમાં એ જ ચર્ચા ચાલે છે. હરિશ્ચંદ્રનું અગમન સાંભળીને લોકો હર્ષથી અકુસ્મિત બની ગયા આખું ના શયુગારવામાં આવ્યું છે હરિશ્ચંદ્રના આગમનના શુભ સમાચાર મળવા આશાએ સ્ત્રી પુરુષ ત્યા ત્યા બેઠાં છે. સ્ત્રીઓ હરિશ્ચંદ્ર અને તારા નામ લઈ-લઈને મંગલ ગીત ગાઈ રહી છે. પુરુષો, હરિશ્ચંદ્ર અ તારાની જયધોષણ કરતાની સાથે જ તેમનું તથા તેમના સત્યનું ગુણ ગાન કરી રહ્યા છે; તેમજ સત્યપાલનમાં હરિશ્ચંદ્રનો વિજય થવા લીધે, પ્રસન્નતા પ્રતિષ્ઠિત કરી રહ્યા છે. હરિશ્ચંદ્ર અયોધ્યામાં પાઃ આવવાની અભિલાષાએ, આખું નગર આનંદનીમૂર્તિ સમું બની ગઈ છે. ધણા માણસો ઉઘી જિઘી જગ્યાએ ઉપર ચડીને, કાશીના માન તરફ તાકી તાકીને જોઈ રહ્યા છે તગ્ન જ કાશી તરફથી આવવું એક વિમાન તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યું.

કાશી તરફથી એક વિમાન આવી ગયું છે અને મળતું છે કે તે વિમાનમાં મહારાજા હરિશ્ચંદ્ર અને પુત્ર સદિત મહારાણી તાગ હોવા આ વિચારથી સમસ્ત નગર નિવાસીઓ કાશીના માર્ગ તરફ દોડી ગયા.

નીઓ, સોનાની થાળીમાં મંગળ દ્રવ્યો, મૂળીને, દરિશ્વંદ્ર અને તારાના મંગળગીત ગાતી જઈ રહી છે, અને પુરૂષો ઉચ્ચસ્વર જવથોપ કરતાં જઈ રહ્યા છે. વિમાનને જોઈને, નમસ્ત નમનિવારીઓ પૂર્ણમાના મંદ્રદર્શનથી સમુદ્રની જેમ, ખૂબ આનંદથી પ્રજ્વલિત જન્યા અને કાકાદત્ત રવા લાગી ગયા.

અહીં વિમાનમાં મદાગળ દરિશ્વંદ્ર, ઇન્દ્રને અયોધ્યાપુરી ગ-
તાવતાં દેરી રહ્યા છે કે, આ એ જ અયોધ્યા છે કે, જેમાં જન્મ
પરવા મરિ દેવતાઓ પશુ મદસા સમજે છે. અરીના નરનારીઓ અને
પશુ જ પ્રિય છે. મારી દષ્ટિએ અયોધ્યા આમળ સ્વર્ગ પશુ સુર છે.
એક તો અયોધ્યાપુરી નંમર્ગિક કાગોથી જ રમ્પ છે, બીજું, આજ
નમરીમાં ભગવાન કાષ્ઠભદ્ર આદિ તીર્થંદરાએ જન્મ પારખી ર્થો દેનો,
અને ત્રીજું, આ અયોધ્યાપુરી એ મૃત્યુસોદમાં છે કે ત્યાં પુરુષોપાગ-
નનાં કાર્યો દેરી સાકાય છે. આ બધા કાગોથી અયોધ્યા પાવું જ
પ્રશામનીય રથજ છે.

દરિશ્વંદ્રની વાતના જન્યામમાં ઇન્દ્ર દેવેરા લાગ્યા, ખરેખર, અરે -
ધ્યા એવી જ છે. અયોધ્યાની જોટલી પ્રસાસા કરવામાં આવે, દેવના
ધોરી જ છે. હું ઇન્દ્ર દોષા હતા પશુ અયોધ્યાનાં જાણી વ

આ પ્રમાણે વનગીત કરતાં, વિમાનમાં જોડા એ ૧, ૨૫
અયોધ્યાની નજીક આવ્યા નગરની બહાર રેખને એકમિતુ રહેતા
તથા વિમાન તરફ દષ્ટિ કરતી જોડા, દરિશ્વંદ્ર ઇન્દ્રને દેવે - ૯ મ્ -
મદારાજ, હવે મારે વિમાન ઉપર રહેવું દેવિત નગરે અરે - ૧૦ મ્ -
મારી શદ જોડા જમીન ઉપર રૂંધ છે જા. ૬ દેવે પૂર્વક જા. ૨૦
૬૬, એ તરફ અનુચિત છે ના ઉપનામ અરે, અનુચિત ૬૦૦૦
અનુચિત નહિ, ૧૦૦૦૦ કુલિ દેવે ૨૦૦૦ ૧૦૦૦ અરે - ૨૦૦૦
ઉપર રહેવડો ન આવડે અવ ૧

હન્દની આત્માની વિમાન જમીન ઉપર ઉતર્યું. વિમાનમાં દર્શિશ્વર તથા શાદિન સાથે તાગને જોખને, પ્રજાને એટલો અનંદ થયો કે જોડલો આનંદ એક શોષણને દુનિયા માગતા ગળ મગવાથી થાય છે. પોતાની આત્મા પ્રજાને, ધર્મો વિષયો પડી જોવાથી દર્શિશ્વર અને તારાને પણ એટલી જ પ્રસન્નતા થઈ કે જોડલો પ્રમન્નતા આજ દિવસથી વિષ્ણુ પડેયું જમ્યું મગવાથી માવને થાય છે.

વિમાનમાંથી દરિશ્વર, તાગ અને શાદિન ઉતરતા જ, પ્રજાએ તેમના ઉપર વસ્ત્રાભુષણ આપીની નિજાવર કરી અને પુષ્પોની વૃષ્ટિ માથે મગનમેદી જવનાદ ગળાઓ. પુષ્પોએ દર્શિશ્વરને, શ્રીશ્રીએ તાગને અને આગેશીએ શાદિનને ચારે તરફથી ઘેરી લીધા. નરનારીઓ તાગ અને દર્શિશ્વરના ચરણોમાં પડી-પડીને તેઓને પ્રણામ કરવા લાગ્યા પૃથ્વી ઉપર પડેલા લોકોને ઉઠાડી-ઉઠાડીને રાજા તથા ગણી પોતાના કંઠે લગાડવા લાગ્યા અને તેમને કુશળ વર્તમાન પૂછવા લાગ્યા. પગનું પ્રેમમગ્ન પ્રજા, તે વખતે તેમના કુશળપ્રશ્નનો જવાબ આપેલાથી આમુ વદાગ્યા ઉપગત બીજાને કાંઈ આપી શકી નહિ હૃદયસ્પર્શી સરોવરથી, પ્રેમકંપી જળને, નેત્રોદ્વારા બહાર કાઢીને સઘળા શ્રી-પુષ્પો તાગ અને દર્શિશ્વરના પગને એ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાલન કરવા લાગ્યા કે, જાણે તેઓ નાગ-ગણીએ પૂછેલા કુશળ પ્રશ્નોનો જવાબ આપતા ન હોય !

હૃદયસ્પર્શી મેળાપથી, પ્રજાને જે આનંદ થયો, તે અવર્ણનીય છે. દર્શિશ્વર પાછા આજ્ઞાની ખુશાલીમાં, સૌએ વ્યાસગિત દાન આપ્યું શ્રીઓ પણ તારાના મેળાપથી પ્રમન્ન બની ગયા અને તારા પ્રત્યે કહેવા લાગી કે, આપે આવા આપત્તિના સમયમાં પતિની સાથે જળને સ્ત્રીગતિનું મુખ ઉજ્જ્વળ કરી દીધું. ખરેખર, આપ શ્રી જાનિને કલંકમાંથી બચાવવા માટે જ પતિની સાથે કટ્ટ સદન કરવા ગયા હતા.

પ્રજાનો આવો પ્રેમ નિદાગીને ઈન્દ્ર દિ ગદા દેવો, પ્રજા તથા દર્શિશ્વરની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા વિશ્વામિત્રે રાજાને રાજમહેશ્વરમાં લઈ

જવા માટે, પ્રભને સંકેત કર્યો. વિશ્વામિત્રના સંકેત પ્રમાણે, હરિશ્ચંદ્ર, તારા અને શેઠિનને લઈ, પ્રભ રાજમહેલ તરફ આવી. ઇન્દ્રાદિ બધા દેવો અને વિશ્વામિત્ર પણ સાથે સાથે જ રાજમહેલ તરફ આવી.

હરિશ્ચંદ્રના આવવાની આશાથી, નગરવાસીઓએ નગરને પહેલેથી જ શબ્દગારી રાખ્યું હતું. જગ્યાએ-જગ્યાએ સુંદરતા વધારનારી અને સ્વાગત દર્શાવનારી વસ્તુઓ લગાડી હતી. શહેરમાં ચારે તરફ સુગંધિત પદાર્થો એવી રીતે ઉડી રહ્યા હતા અને એથી વાનાવરણ એવું થઈ રહ્યું હતું કે, જાણે કુવાળે ઉડી રહ્યો હોય. આ શબ્દગારીના નગરમાં પ્રભએ એક સરખસ ઠાડીને, રાજ, રાણી અને શેઠિન વગેરેને રૂઝ્યા. અને પછી તેમને રાજમહેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. જે રાજમહેલ મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર વિના ધણી સમયથી સૂનો હતો, તે આજ મહારાજ હરિશ્ચંદ્રના પદાર્પણથી સુગમિત્ર બની ગયો. જે સૂનો રાજમહેલ એક જોઈને પ્રભ દુઃખ કરી કરતી હતી, એ જ રાજમહેલમાં આજે રાજ, રાણી અને શેઠિન પુનઃ પધારવાથી પ્રભને જયાર આનંદ થયો.

પ્રકરણ ૩૦ મું

પુનઃ રાજ્ય-પ્રાપ્તિ

મહારાજ દરિશ્વર અને મહારાણી તારા વચ્ચે રાજમહેલમાં પડોઆ પડી, વિશ્વામિત્રે ફરીથી દરિશ્વરને કહ્યું કે, હવે આપ ગત્યા-સનને સુરોમિત કરો આપના વિના, અદ્રીની પ્રજા બપૂી જ વ્યકુલ હતી. એટલે આપ રાજ્યામન ઉપર ગિરાજને, નેના કુ. ન દૂર કરો.

દરિશ્વર—મહારાજ ! આ રાજ્ય આપનું છે, મારું નથી. હું તો આપને તે દાનમાં આપી ચૂક્યો છું. દાનમાં આપેલી વસ્તુ ઉપર હવે મારો કોઈ અધિકાર નથી. અમે, ઇન્દ્રની આજ્ઞા તથા આપની વાન માનીને, અહીં આજ્યા છીએ, નહિ તો જે ગત્યનું અમે દાન કરી ચૂક્યા હતા અને જેમાં ન રહેવાની અમને સૂચના મળી હતી, એ રાજ્યમાં પગ મૂકવાનો અમને લેસપણ અધિકાર ન હતો. પ્રજાએ મને જોઈ લીધા અને મેં પ્રજાનું દર્શન કરી લીધું, એ જ આપની ધણી કૃપા છે. પ્રજા જે દુઃખી છે તો ગત્ય હોવાને લીધે તેની જવાબદારી આપના ઉપર છે, મારા પર નહિ.

દરિશ્વરનો આ જવાબ સાંભળીને પ્રજા અત્યંત દુઃખી થઈ. તે દરિશ્વરને રાજ્ય સ્વીકારવાની વિનંતી કરવા લાગી, દરિશ્વર પ્રજાને સમજાવતા કહ્યું કે, હું આ રાજ્યનું દાન કરી ચૂક્યો છું, એટલે ફરીથી તે પ્રદણ કરી શકતો નથી.

અરૂપ ભુદ્રિવાણી પ્રજા, દરિશ્વરના આ કથનથી નિરૂત્તર બનીને ધૂપઆપ આમુ વદાવતા લાગી. ત્યારે ઇન્દ્રે દરિશ્વરને કહ્યું કે, તમે મને એમ કહી ચૂક્યા છો કે, 'હું' બીજાના વિનંત કર્યો કરવામાં પ્રાપ્તબુદ્ધી તૈયાર છું' એટલે જ પ્રજાને એ પ્રશ્ન પૂછ્યું છું કે, તેનું વિશ્વામિત્ર રાજ્ય રહે, નો છે, કે તમે ગત્ય ગદો, નો છે ?

ઉપર પ્રમાણે ઇન્દ્રે પ્રજા પૂજવાથી, એકી અવાજે પ્રજાએ કહ્યું કે, અમારું દિન મહારાજા હરિશ્ચંદ્ર રાજ્ય કરશે, તો જ થશે. અમને જે સુખ, તેમના શાસનમાં મળ્યું હતું અને ભવિષ્યમાં મળવાનો વિશ્વાસ છે, તે સુખ વિશ્વામિત્રના શાસનમાં કદી સ્વપ્નેવ પશ્ય મળ્યું નથી. તેમ ભવિષ્યમાં પણ મળવાની આશા જ નથી.

પ્રજાનો જવાબ સાંભળીને, ઇન્દ્ર ફરીથી મહારાજા હરિશ્ચંદ્રને કહેવા લાગ્યા-પ્રજા આપના પ્રત્યે પ્રમત્ત છે અને આપના રાજ્ય કરવાથી સુખની આશા સેવે છે. આવી સ્થિતિમાં પ્રજાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ અને તે પણ આવી પરિસ્થિતિમાં, કે જ્યારે વિશ્વામિત્ર પોતે જ આપની રાજ્ય મદદ કરવાનો આમંત્ર કરે છે, ત્યારે રાજ્ય ન લેવું એ કોઈરીતે ઉચિત નથી. પ્રજા આપની પાસે સુખની આશા રાખે છે, એટલે આપને એ જ ઉચિત છે કે. આપ તેની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરો.

હરિશ્ચંદ્ર-પરન્તુ આપ જ કહો કે, જે વસ્તુ દાનમાં આપી દીધી હોય, તે શું પાછી લઈ લેવી ઉચિત છે ?

ઉદ્ધ-આપનું કથન બરાબર છે. પરન્તુ હું પહેલાં જ કહી ચૂક્યો છું, કે રાજ્ય કરતાં માત્ર સુખ ભોગવવું, એ એક બાબત છે અને પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરતાં, કુષ્ટોથી તેનું રક્ષણ કરવું, તથા તેને સુખ-સમૃદ્ધિ સંપન્ન બનાવવી, એ બીજી બાબત છે. આપને આ બીજી બાબત કરવા માટે જ કહેવામાં આવે છે. પહેલી બાબત માટે રાજ્ય સોંપવામાં આવતું નથી આ ઉપરાંત, દાનમાં આપે રાજ્ય આપ્યું છે, કુમાર શેદિને આપ્યું નથી. વિશ્વામિત્ર, પોતાનું માત્ર કુમાર શેદિને આપે છે. શેદિને વિશ્વામિત્રનું અપેક્ષુ માત્ર સેવામાં કોઈ જાનની દરકાર નથી. શેદિન ત્યાંસુધી જાતો છે, માત્રજાર ઉપાડવા દર્શિવાનુ થયો નથી, ત્યાંસુધી તેના તરફથી, તેના વહી દેવાને કારણે તેને રાજ્ય કરે. અને જ્યારે શેદિન રાજ્યજાર ઉપાડતો માટે દર્શિનું પત્ન જાને, ત્યારે તમે તેનું રાજ્ય તેને સોંપી દેવો સ્વરૂપ એ છે કે, આપને જાને તરફથી રાજ્ય લેવું પડે. જો તમે એમ કરો, કે, અને દાનમાં

પેલી વસ્તુમાંથી જેમ ખાઈ, પી શકાએ ? તો તેનો અર્થ એ છે
સંસારમાં કોઈપણ માણસ ખાધા-પીધા વગર કામ કરી શકે નથી
વેચાયા હતા, ત્યારે પણ ખરીદનાર માણસને ત્યાં આન્ન ખાવું
હશે એ જ પ્રમાણે અહીં પણ કામ કરે અને ખાંડ-પીંચા
નારા વિના પ્રજા કેટલું દુઃખ ભોગવી રહી છે, તેના વિચાર કરે
તેને દુઃખ મળે જ રહેવા હોય, એ તમારા જેવા સત્યનાદાતા
ઉચિત નથી.

હિન્દ, વિશ્વામિત્ર, પ્રજા અને પોતાના મુદ્દાના દેવ વગેરેના સમ-
વા-શુભાવવાથી તથા અનેક વિનાશીઓ દરમિયાં વિવશ બનીને
શ્વંદ્ર, શકિત ઉભર લાવક થાય, ત્યારથી રાજ્ય સંભાળવાનું કબજા
આમ કરીને તેમણે ભરિષ્યને માટે એ આદર્શ મુક્યો કે, પોતાની
નોના વારસદાર બરત, પોતાના વડીલ ખાઈ પી ગમચંદ્રજીની જે-
રીમાં અયોધ્યાનું રાજ્ય સંભાળે હરિશ્વરે ગત્યનો સ્વીકાર કરતા
સમસ્ત પ્રજા આનંદમગ્ન બની ગઈ. હરિશ્વર અને તારાની જય-
શ્રાવણથી આખો રાજમહેલ ગર્જી ઉઠ્યો.

અયોધ્યાથી કાશી તરફ રવાના થતી વખતે જ, વિશ્વામિત્ર
જીએને રાજ્યાભિષેકની સામગ્રી હાજર રાખવાની આજ્ઞા આપી ગયા
તે પ્રમાણે રાજ્યાભિષેકની તમામ સામગ્રી લાવીને, સિંહાસન પાસે
પામાં આવી. ત્રિધિસહિત હરિશ્વંદ્ર, તારા અને કુમાર શકિતને
વંશી વજ્રાલંકારો અલંકૃત કરવામાં આવ્યાં અયોધ્યાનો રાજપુ-
હરિશ્વર ત્યાગી જવાથી ત્યાં જ રાખવામાં આવ્યો હતો, તે પુન
શ્વંદ્રના મસ્તક ઉપર શોભવા લાગ્યો. આ બધું થઈ ગયા પછી, ગણી
કુમાર સહિત મહારાજ હરિશ્વરને, અયોધ્યાના એ છત્રમય મિંદા-
પર બેસાડવામાં આવ્યા, કે જે સિંહાસન તેમના વિના અઘાપિ
પડી રહ્યું હતું વિશ્વામિત્રે ગગનના હાથમાં રાજ્યદંડ આપ્યો.
ત્યાં લોકો, મહારાજ હરિશ્વંદ્ર, મહારાણી તારા અને કુમાર શકિતની
બોલવા લાગ્યા, તથા બંદીવાનો તેમના વશીયાન માવા-લાખાં.

નિવિધ પ્રકારના વાર્જિતોથી, આખું આકાશ માણ ઉડ્યું લોકોએ મદર્પ પથાશક્તિ બેટ આપી અને મહારાજા હરિશ્ચંદ્રે સૌને ઉચિત આદર સત્કાર કર્યો.

રાજ્યાભિષેકનું બધું કામ તત્કાળ આટોપાઇ ગયા પછી, બધા લોકોની હાજરીમાં સલાની વચમાં ઉભા થઇને ઇન્દ્ર કહેવા લાગ્યા— એક દિવસ એ હતો કે, જ્યારે મેં મારી સગામાં મહારાજા હરિશ્ચંદ્રના સત્યની પ્રશંસા કરી હતી અને એક દિવસ આજનો છે કે, જ્યારે હું તેમની સામે જ તેમની પ્રશંસા કરવા માટે ઉભો થયો છું. એ વખતે મેં જે પ્રશંસા કરી હતી, તે એ જાનની હતી કે, જેમ સોનાનો માત્ર રંગ કે તેનું રૂપ જોઇને સોનું કહેવું, અને આજે પ્રશંસા કરી રહ્યો છું તે એવી છે કે, જેમ સોનાને તપાવીને, ટીપીને કે કાપીને પરીક્ષા થઇ ગયા પછી તેને સોનું કહેવું. આજે જે પ્રશંસા કરી રહ્યો છું, તે મહારાજા હરિશ્ચંદ્રના સત્યની પરીક્ષા થઇ ગયા બાદ કરી રહ્યો છું. જો કે, હું એ જાણુ છું કે, મહારાજા હરિશ્ચંદ્ર પોતાના ઈર્ષ્ય મામં ઉપર મદાગાધી તાગતી સદાચત્રાથી જ રિશ્વર રહી રહ્યા છે અને તેમની સદાચત્રાથી તારા સત્યપાસનમાં સમર્થ રહ્યો છે, તો પણ માથે જ એ પણ અને માલુમ છે કે જારનની સ્ત્રીઓ, પોતાના પતિના ઉપાર્થપતિમાં, પોતાની પ્રશંસા ઈર્ષ્યની નથી. તેઓ, જે કંઈ સત્કાર્ય કરે છે, તેનો યશ પતિને જ આપે છે અને પતિની પ્રશંસાથી જ તેઓ પ્રસન્ન રહે છે, તથા પતિની પ્રશંસાને પોતાની જ પ્રશંસા માને છે એવા માટે હું મદારાજી તાગતી પ્રશંસા જુદી જ કરતું, માત્ર તે મહારાજા હરિશ્ચંદ્રની જ પ્રશંસા કરી છું કે જેનથી તે બધાં રના છે.

મહારાજા હરિશ્ચંદ્રના સંવેદન. ૩૧૬ કહ્યું. તે પહેલાં હું, જી. ૩૧૭ મિ. જો બસ કરીને જ બેઠે ખાતી જીને પત્નિ ૩૧૮ કહ્યું. ૩૧૯. ૩૧૯ જી. હરિશ્ચંદ્રે કોટા સુવચન રાજા નિર્મલે છે અને કોટા પ્રાગ ૩૧૯ થઈને તેમનું અનુકરણ કરે છે. આ કરતે અને બેઠે ખાતી

જમિની જેટલી પ્રગંભા કરવામા આવે તેટલી ઘોડી છે.

મદારાગ્ન દરિશ્વંદના સત્યપાલનની ખ્યાતિનું, જો કે, દુ મંપૂર્ણ-પણે વર્ણન કરવા સમર્થ નથી, તો પણ એટલું તો કુ કહેવા શક્ય છે કે, મદારાગ્ન દરિશ્વંદ પર્મનો મર્મ મમજીને જ આટલી કટુ સહનની તપશ્વર્ણ કરી છે. તેમના ઉપર જે જે મંકરો પડ્યા છે, તે મ્હાં જીને જ સાધારણ મનુષ્ય તો મમગાઇ જાય પરન્તુ તેઓ તે ક્યોને ધીરજપૂર્વક સદન કરના ગયા અને પોતાના સત્યથી યશ્વિત ન થયા. આજ કારણે આજે મનુષ્ય લોકમા જ નહિ, પણ દેવલોકમાં પણ તેમના સત્યની અને માથે સાથે તેમની પણ પ્રશંસા થઈ ગઈ છે. આજે અખિલ જગત તેમનાં સત્યની શ્લાઘા કરી રહ્યો છે. જો મદારાગ્ન દરિશ્વંદ જેવા સત્યવાન રાગ્ન ન હોત, તો કહી શકનો નથી કે, દેવલોકના દેવો મત્વને માટે કોનો આદર્શ સન્મુખ રાખીને સત્યના યશોગાન ગાત. મદારાગ્ન દરિશ્વંદના સત્ય ઉપર મુગ્ધ બનીને, મારું હૃદય એમ કહે છે કે, સત્ય વચનાં ગજલત્વની અપેક્ષાએ આવા સત્યવાનનું દાસત્વ પણ અનેક ગણું ઉચ્ચ છે. સત્ય વચરતું રાત્ર્ય નરકની જ ગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, પરન્તુ સત્ય સાથેનું દાસત્વ આત્માને ઉન્નતાવસ્થામાં મૂકે છે.

અતંતમાં, હું આશીર્વાદ આપું છું કે, મદારાગ્ન દરિશ્વંદ અને તેમના સત્યની કીર્તિ, અનંત અને અદલ આકાશની જેમ અનંત અને અદલ બની રહે. જે સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને, મદારાગ્ન દરિશ્વંદે આટલાં કટો સલા છે અને જે સત્યના પ્રતાપથી આજે તેમની કીર્તિ દિગ્દિગ્નતમાં વ્યાપી રહી છે, તે સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર અને તે સત્યના પાલનમાં કટ્યથી ભયભીત ન થનાર લોકો અવશ્ય શુભ ગતિ પ્રાપ્ત કરશે.

આ પ્રમાણે સત્ય અને દરિશ્વંદની પ્રશંસા કરીને, દરિશ્વંદ પાસેથી વિદાય માગીને ઈન્દ્રાદિ સખગા દેવો દેવલોકમાં ગયા અને વિશ્વામિત્ર વનમાં આશ્રય ગયા.

માનો કે તેમનું રાજ્ય સઘાત થ નિરૂપ હતું. દુઃખિતાનું દુઃખ
 ૧૫ છે, એ તેમની પ્રજા જાણતી ન હતી. ભગમય મનુષ્યોની
 કે રિયતિ સારી જ હતી. સમસ્ત જીવો એવા નિર્મલ ગહેવા
 ૧, કોઈ કોઈને સત્તાવતા ન હતા.

મહારાજ હરિશ્ચંદ્રના રાજ્યમાં, અનિવૃત્તિ કે અનાવૃત્તિ નહોતી
 યથાસમયે જરૂરિયાત પૂરતો વગસાદ થયા કરતો હતો. મુર્ત-
 શીતળ પવન, મંદમંદ ગનિયા વહા કરતો હતો. સૂર્ય
 પ્રમાણે જ તપતો હતો, ન્યૂનાપિક નહીં. જમીન હમેશાં ફળ
 હેતી હતી અને પ્રજાને ઉત્તમોત્તમ અનાજ આપ્યા કરતી હતી.
 વૃક્ષો ફળ, ફુલોથી ભરકાનાં જ ગહેતાં હતા માથ આદિ દૂધાળાં
 દૂધ અને ઘીથી પ્રજાજનોને અદર્શિય પ્રમન્ન રાખતા. નદીઓ
 પ્રજાને સુખ આપતી એવી રીતે વહા કરતી હતી, કે જાણે અમૃત
 તે વહી રહી ન હોય! સમુદ્ર પણ વખતોવખત મણિ-મુકતાદિ
 રીતે પોતાના કિનારાપર નાખતો હતો કે, જાણે પ્રજાને તેની
 વનાઓનો ખદલો આપતો ન હોય! સારાંજ એ છે કે મહારાજ
 દ્રુ રાજ્ય પુન જ સુખદાયક હતું દરો-દિશાઓમાં આનંદ
 રીતે વ્યાપી રહ્યો હતો કે, જાણે તે મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર અને તેમની
 આધિન હોય. અરુ

પહેલાના મનુષ્યો, પોતાની આખી ઉંમર સંસારની ભ્રમળજમાં
 તાવતા ન હતા. પરંતુ આયુષ્યનો એક ભાગ આત્મકલ્યાણમાં જ
 એમ તો તેઓ શુદ્ધચપલામાં રહીને પણ આત્મકલ્યાણને માર્ગે
 જનારા કાર્યો કરતા હતા, પણ આયુષ્યનો અંતિમ ભાગ નિરંતર
 કાર્યમાં ગાળતા. એટલા માટે તેમણે આયુષ્યને ચાર ભાગમાં
 નાખ્યું હતું. આયુષ્યના પહેલા ભાગમાં, તેઓ લલચર્વ પાલ-
 સાથે વિદ્યોપાર્જન કરતા હતા બીજા ભાગમાં, શુદ્ધચપલાના
 જોતે, પોતાના ઉપર લઈને, શુદ્ધચાત્રમ ચલાવતા હતા, ત્રીજા

એનો પ્રયોગ કરે છે, ત્યારે તે રાજાના માનમાં મદદચાત્રમ ઊડીને તપશ્વર્યામાં તાલ્લીન જતી જતા દેખા. તે જ પ્રમલે મદદાગલ દર્શિદ્રે અને મદદારણી તાગએ પણ મૃદન્યારને વિચાર કર્યો અહીં રાહિત પણ મોટો ધર્મરમો દેનો. રાજ્યકાર્ય સંભાળવાની વાતના પણ તેનામાં આવી ચૂકી હતી. મદદાગલ દર્શિદ્રે રાહિત મોટો યાત્ર ત્યાં સુધી જ, રાજ્ય વસાવવાનું કષ્ટ જ ક્યું હતું, તે પ્રમલે પણ તેમને રાજ્યને ત્યાગ કરવાનું ઉચિત માન્યું.

રાજ્યત્યાગનો વિચાર કરીને, મદદાગલ દર્શિદ્રે, રાહિતના રાજ્યનાં ભિષેકની તૈયારી કરાવી. પોતાના પ્રિય રાજ્ય-રાણીના આ વિચાર સાથે પ્રમલ પણ સંમત થઈ અને પ્રમલવર્ગમાંના ધણા સ્ત્રી-પુરુષો રાજ્યરાણીના આ કાર્યનું અનુકરણ કરવા માટે તૈયાર થયા.

'વમા રાજા તથા પ્રજા' એ કહેવત મુજબ જે કાર્ય રાજા કરે છે, તેને પ્રમલ વિશેષ રૂપે અપનાવે છે મનુષ્ય, સ્વભાવથી જ અનુકરણશીલ હોય છે. તેમાંય વળી રાજાનું અનુકરણ કરવું, એ તો પ્રમલ પોતાને માટે ગૌરવભરી વાત સમજે છે રાજાના દરેક કાર્યનું પ્રમલ અનુકરણ કરવા માટે છે, પછી બલે તે કાર્ય સાફ હોય કે ખરાબ હોય. ક્યું કામ સારું છે કે ક્યું કામ ખોટું છે, એ જાણતો વિચાર કરવાનો જાર રાજાની ઉપર સમજીને, જે કામ રાજા કરે છે, તે કામ કરવામાં પ્રમલ જરાપણ સંકાચાતી નથી. કામના સારાપણનો કે ખરાબપણનો વિચાર કરવાની ભુદ્ધિ પ્રમલને પેઢી ધણા મોડાને હોય છે. એટલા માટે પહેલાના રાજાઓ પ્રત્યેક કાર્ય એવા રૂપમાં કરતા, કે જેનું અનુકરણ કરવાથી પ્રમલને કોઈ પ્રકારનું નુકસાન ન થાય; પણ લાભ જ થાય. અસત્ય, વ્યભિચાર, દિવ્યા, માદકતા આદિ ખોટાં કાર્યો, તેઓ પોતાની પામે પણ ફરકવા દેતા ન હતા આ જ કારણથી, રાજાના કાર્યોનું અનુકરણ કરતા, પ્રમલ આ લેતો આનંદ. મેળવવાની સાથે જ પરલોકનો આનંદ પણ મેળવતી હતી.

ગિતા એ શાંભાગિ ગમ્ભીરો અઃ સેઃકમા ને કુ-ખડાવક થાય છે જ,
પરન્તુ પરસોકમાં પણ કુ-ખડાવક રહે.

૨૫ પ્રભને રોહિતના દાયમા અને ૩ દિવને પ્રભના દાયમા સે-પું
પું. આઠા છે કે, અને ૫૦૨૫૦ સદક ર ગણીને, સન્નિધર્મપૂર્વક
રાત્રીની ઠાવગથા કરશે.

રાત્રીનું કથન સમાપ્ત થતાં જ પ્રભએ દર્શપૂર્વક હરિશ્ચંદ્ર, તારા
અને રોહિતનો જન્મકાલ કયાં. મહેલમાથી નીકળીને, પ્રભા સહિત
મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર, રોહિત અને મહારાણી તારા નગરની બહાર આવ્યા.
મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર અને મહારાણી તારાનું અનુકરણ કે-વા મારે, અનેક
સ્ત્રી-પુરુષો પણ પોતાનું ગૃહસ્થાવન છોડીને નગરની સાથે આવી નીકળ્યા હતા.

નગરની બહાર આવ્યાને, અનેક સ્ત્રીપુરુષોની સાથે મહારાજ હરિ-
શ્ચંદ્ર અને મહારાણી તારાએ દીક્ષા ધારણ કરી. કુમાર રોહિત તથા
પ્રભ, તેમનો ગર્ભચાલી વેશ સાધુઓના વેશમાં પરિણીત થએલો જોઈ,
તેમનો જન્મકાલ ઉચ્ચારવા લાગ્યા, તથા તેમને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા.
આ પ્રમાણે વૈરાગ્ય વેશ ધારણ કરીને, પોતાના સહયોગી સ્ત્રી-પુરુષો
સહિત, મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર તથા મહારાણી તારા એ વિભાગોમાં વહેંચા-
ઈને વનમાં આવ્યા ગયા. વનમાં પહોંચીને, અનેએ ખૂબ તપશ્ચર્યા કરી.
શુકલ ધ્યાન ધ્યાવીને અનેએ કેવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને અંતમાં
સિદ્ધગતિને પ્રાપ્ત થયા.

માતા-પિતાદિને વન તરફ વિદાય કરીને પ્રભ સહિત મહારાજ
રોહિત નગરમાં આવ્યા પ્રભ મહારાજ રોહિતના રાત્રીયાભિષેકને અંગે,
તથા મહારાજ હરિશ્ચંદ્રની દીક્ષાધારણને અંગે કેટલાય દિવસો સુધી
આનંદોત્સવ ઉજવતી રહી મહારાજ હરિશ્ચંદ્રની પછી, મહારાજ રોહિત,
પોતાના પિતાની જ માફક સત્ય અને ધર્મની રક્ષા કરતા થકા, ન્યાય-
પૂર્વક રાત્રી ચલાવવા લાગ્યા. એમણે પણ એવું સરસ રાત્રી કર્યું કે
પ્રભને મહારાજ હરિશ્ચંદ્રના રાત્રીયાગથી કિંચિત પણ દુઃખ ન થયું.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

ઉપસંહાર

પ્રાહ્લગણ ! એ તો પહેલેથી જ કહી દેવામાં આવ્યું છે કે, ચરિત્ર કહેવા-સાંભળવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, ચરિત્રમાં વર્ણવેલ સારાં કાર્યોનું અનુકરણ કરવું અને ખોટાં કાર્યોનો ત્યાગ કરવો. આ કથનનું તાત્પર્ય માત્ર એ નથી કે, મહારાજ દરિયાદ્ર અને મહારાણી તારાના ચરિત્રનું અનુકરણ કરવા માટે, તમે પણ તમારાં ગૃહ આદિનું દાન કરી દો, અથવા ખીજના દાન ખનીને રદો. સત્યને માટે, જો એ બની શકે, તો તો સાફ જ છે, પરંતુ એવું ન થઈ શકવાને લીધે, સત્યથી વંચિત રહેવું, એ ઉચિત નથી. જે આશ્રમમાં ગઈ પછી ઉઠે છે, તેમાં એક પનંગને પણ ઉડવાનો અધિકાર છે. એ વાત જુદી છે કે, તે ઉડવામાં ગઈની સમાનતા ન કરી શકે; છતાં સમાનતા ન કરી શકવાના કારણે, ઉડવાનું અધિકાર નથી. એ જ પ્રમાણે જે સત્ય, મહારાજા દરિયાદ્ર અને મહારાણી તારા જેવા ઉચ્ચ આદિગણોમાં જાતુ છે, તે જ સત્ય સાધારણ માં સાધારણ માણસ પણ પાછો શકે છે એ વાત ખીજી છે કે, આજનો મનુષ્ય મહારાજા દરિયાદ્ર અને મહારાણી તારાની માફક ત્યાગ ખતાવી ન શકે. પણ અહીં સત્યનું પાલન ન કરવું એ કહી ઉચિત કહી શકાય નહિ. તત્કાલે કાપડે મા કાપડે કપો સ્વદન કરવું, પણ સત્ય ન હોઈ, ત તમારું આદર્શ સન્નિધિમાં, એ જ રીતે એ જ, તમે સાધારણ મનુષી કાલજાર બનીને, સત્ય ન હોઈ, અરુદ અરુદ થવાનો કે જ કાપ નથી, ત્યાં તે. સત્ય. ત્યાં ન કરે.

મહારાજા દરિયાદ્ર અને મહારાણી તારા એ જો કાપ પાડું છો. તો ત્યાં તમને કાંઈ કાલ રહે નહીં તેને કાલ ને લેવેલ સત્ય છે.

